

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΗΡΟΔΟΤΟ

ΑΠΟΔΟΣΗ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

Β΄ ΕΚΔΟΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ
ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΛΙΟΣ 2017

www.epicuros.gr

Περιεχόμενα**Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ**

Πρόλογος.....	3
Περιεχόμενα της Επιστολής.....	4
Η επιστολή στα σύγχρονα ελληνικά.....	5
Η επιστολή στα αρχαία ελληνικά.....	18

ΣΧΟΛΙΑ

Προοίμιο.....	27
Εισαγωγή (Παρ. 35-37).....	28
1.Η μέθοδος της διαδικασίας (Παρ. 37, 38).....	30
2.Το Σύμπαν και τα συστατικά του.....	32
Α. Πράγματα μη αντιληπτά με τις αισθήσεις: οι τρεις αρχές.....	32
Β. Σώματα και χώρος.....	34
Γ. Απειρία του Σύμπαντος.....	36
Δ. Διαφορές στο σχήμα των ατόμων.....	37
Ε. Κίνηση των Ατόμων.....	37
ΣΤ. Άπειρος αριθμός Κόσμων.....	39
3.Αισθητηριακή αντίληψη.....	40
Α. Όραση μέσω των «ΕΙΚΟΝΩΝ».....	40
Β. Ακοή.....	48
Γ. Όσφρηση.....	50
4. Τα άτομα οι ιδιότητες, τα μέρη και η κίνησή τους.....	51
Α. Ιδιότητες του ατόμου.....	51
Β. Μέρη του Ατόμου.....	53
Γ. Κινήσεις των ατόμων.....	62
5. Η ψυχή, η φύση της και οι δραστηριότητές της.....	71
6.Μόνιμες και παροδικές ιδιότητες.....	79
7. Κόσμοι, η δημιουργία τους, η καταστροφή τους, το σχήμα τους και το περιεχόμενό τους.....	87
8. Η ανάπτυξη του πολιτισμού και η προέλευση της γλώσσας.....	89
9. Ουράνια φαινόμενα.....	92
10.Γνώση και γαλήνη.....	97
Η ΕΝΝΟΙΑ “ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΙΑΣ”.....	101
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	115

Πρόλογος

Η Επιστολή προς Ηρόδοτο είναι η πρώτη από τις τρεις Επιστολές που αποτελούν επιτομές της επικούρειας φιλοσοφίας και αναφέρεται στην φυσική θεωρία του Επίκουρου. Έχει διασωθεί από τον Διογένη Λαέρτιο (3^{ος} αιώνας μ.χ.) και περιλαμβάνεται στο 10^ο βιβλίο του έργου του: «Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων και εν των εκάστη αιράσει αρεσκόντων εν επιτόμω συναγωγή»

Η Επιστολή απευθύνεται σε προχωρημένους, σε εκείνους που είτε έχουν μελετήσει και γνωρίζουν την επικούρεια φυσιολογία είτε ασχολούνται συστηματικά με την έρευνα και τη μελέτη της φύσεως και «είναι ένα από τα πλέον δύσκολα και σκοτεινά κείμενα στην Ελληνική γλώσσα».

Η μετάφραση αυτή είναι εντελώς νέα σε σχέση με την προηγούμενη του 2014, και συνοδεύεται από ευρύτατα και αναλυτικά σχόλια του καθηγητή CyrilBailey καθώς και από τη μελέτη του για την επιβολή της διανοίας.

Κατά την επεξεργασία της μετάφρασης ήταν αναγκαίο να μελετηθεί το αρχαίο κείμενο στις παραλλαγές του (διαφορές των χειρογράφων, επεμβάσεις και διορθώσεις των μελετητών) κάτι που αποτυπώνεται σε μεγάλο βαθμό στα σχόλια που συνοδεύουν τη μετάφραση.

Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί η μετάθεση τμημάτων των παραγράφων 46 και 47 στις παρ. 61 και 62 ακολουθώντας την υπόδειξη του Giussani και του Bailey επειδή φαίνεται ότι εκεί είναι θέση τους σε σχέση με τα συμφραζόμενα.

Λ. Α. Α.

Αθήνα Ιούλιος 2017

Περιεχόμενα της Επιστολής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (Παρ. 35-37).

1. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ (παρ. 37, 38)

2. ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΤΟΥ (παρ. 38-45)

Α. Πράγματα μη αντιληπτά με τις αισθήσεις: οι τρεις αρχές. (παρ. 38 -39)

Β. Σώματα και χώρος. (παρ. 39- 41)

Γ. Απειρία του Σύμπαντος. (παρ. 41,42)

Δ. Διαφορές στο σχήμα των ατόμων. (παρ. 42,43)

Ε. Κίνηση των ατόμων. (παρ. 43 - 45)

ΣΤ. Άπειρος αριθμός κόσμων. (παρ. 45)

3. ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ (παρ. 46- 53)

Α. Όραση μέσω των «εικόνων». (παρ. 46- 52)

Β. Ακοή. (παρ. 52, 53)

Γ. Όσφρηση. (παρ. 53)

4. ΤΑ ΑΤΟΜΑ, ΟΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ , ΤΑ ΜΕΡΗ Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥΣ. (παρ. 54- 62)

Α. Ιδιότητες του ατόμου. (παρ. 54,55,56)

Β. Μέρη του ατόμου. (παρ. 56- 60)

Γ. Κινήσεις των ατόμων. (παρ.61,62)

5. Η ΨΥΧΗ, Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ. (παρ. 63-68)

6. ΜΟΝΙΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΟΔΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ (παρ. 68-73)

7. ΚΟΣΜΟΙ, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥΣ, Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥΣ, ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥΣ. (73- 74)

8. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ. (παρ. 75-76)

9. ΟΥΡΑΝΙΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ. (παρ. 76-80)

10. ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΓΑΛΗΝΗ. (παρ. 81-83)

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΗΡΟΔΟΤΟ

Η επιστολή στα σύγχρονα ελληνικά

Ο Επίκουρος χαιρετά τον Ηρόδοτο,

[35] Για όσους δεν είναι σε θέση, Ηρόδοτε, να μελετήσουν με ακρίβεια όλα όσα έχω γράψει σχετικά με την φύση ούτε να εξετάσουν με προσοχή τα πιο εκτεταμένα βιβλία που έχω συντάξει, ετοίμασα μια επιτομή όλου του συστήματος μου ώστε μέσω αυτής να συγκρατήσουν εύκολα στην μνήμη τους τουλάχιστον τις πιο γενικές αρχές σε κάθε τομέα και να μπορέσουν, στο μέτρο που ασχολούνται επιμελώς με την μελέτη της φύσης, να βοηθηθούν σε κάθε στιγμή στα σημαντικότερα σημεία. Και αυτοί ακόμη που έχουν προχωρήσει αρκετά στην έρευνα των βασικών αρχών πρέπει να έχουν στη μνήμη τους το σχήμα του όλου συστήματος, που εκτίθεται στις κύριες αρχές του, επειδή έχουμε πιο συχνά ανάγκη από μια αντίληψη του συνόλου και όχι στον ίδιο βαθμό από μια αντίληψη των λεπτομερειών.

[36] Πρέπει κατά συνέπεια, να επανερχόμαστε στις βασικές αρχές και να απομνημονεύουμε συνεχώς όσο είναι αναγκαίο για να έχουμε τη πιο βασική κατανόηση της αλήθειας. Και πράγματι η ακριβής γνώση των λεπτομερειών θα διακριβωθεί πλήρως, εάν οι γενικές αρχές στους διαφόρους τομείς συλλαμβάνονται ολοκληρωτικά και συγκρατούνται στο νου, επειδή ακόμη και στην περίπτωση εκείνου που έχει πλήρως μυηθεί στο σύστημα, το πιο βασικό γνώρισμα σε κάθε ακριβή γνώση είναι η ικανότητα να κάνει ταχεία χρήση της παρατήρησης και της κατανόησης και αυτό μπορεί να γίνεται εάν όλα μπορούν να αναχθούν σε στοιχειώδεις αρχές και τύπους. Διότι δεν είναι δυνατόν για κάποιον να κάνει σύντημηση στο πέρασμα συνεχώς με το νου σε όλο τα σύστημα, εάν δεν είναι ικανός περιλάβει στο νου του μέσα από σύντομους τύπους, όλα αυτά που μπορεί να έχουν εκτεθεί με ακρίβεια στις λεπτομέρειες τους.

[37] Καθώς λοιπόν η μέθοδος που έχω περιγράψει είναι χρήσιμη σε όλους αυτούς που ασχολούνται με την έρευνα της φύσης, εγώ που συνιστώ την συνεχή απασχόληση με την έρευνα της φύσης χάρις στην οποία απολαμβάνω στη ζωή μου τέλεια γαλήνη, έχω συγγράψει για σένα άλλη επιτομή σε αυτές τις γραμμές, συνοψίζοντας τα βασικά στοιχεία όλων μου των θεωριών.

Πρώτα, Ηρόδοτε, πρέπει να αντιληφθούμε τις έννοιες που συνδέονται με τις λέξεις, ώστε ανάγοντας σε αυτές τις έννοιες τις γνώμες ή τα προβλήματα της έρευνας ή της σκέψης, να μπορούμε να κρίνουμε και να μη μένουν όλα τα πράγματα αβέβια για μας και να χανόμαστε σε ατέρμονες ερμηνείες, ή να χρησιμοποιούμε λέξεις κενές νοήματος.

[38] Για το λόγο αυτό είναι αναγκαίο η αρχική νοητική εικόνα που συνδέεται με την κάθε λέξη να είναι φανερή και να μην χρειάζεται καθόλου απόδειξη, εάν βέβαια θέλουμε να έχουμε κάποιο κριτήριο στο οποίο να μπορούμε να ανάγουμε το αντικείμενο της έρευνας ή το θέμα της σκέψης ή τον σχηματισμό της γνώμης. Και επιπλέον πρέπει οπωσδήποτε να κάνου-

με τις έρευνες μας σύμφωνα με τις αισθήσεις μας και συγκεκριμένα σύμφωνα με τις άμεσες παραστάσεις που μας δίνουν είτε ο νους είτε οποιοδήποτε άλλο από τα κριτήρια, καθώς επίσης και σύμφωνα με τα συναισθήματα που υπάρχουν μέσα μας, ώστε να μπορούμε με τη βοήθειά τους να βγάζουμε συμπεράσματα γι' αυτά που προσμένουν επιβεβαίωση και γι' αυτά που είναι αφανή.

Αφού καθορίσαμε αυτά τα σημεία, πρέπει τώρα να εξετάσουμε τα πράγματα που δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά από τις αισθήσεις. Πρώτα απ' όλα, πρέπει να πούμε ότι τίποτα δεν γίνεται από το μη ον, διαφορετικά το κάθε τι θα μπορούσε να γίνει από το κάθε τι χωρίς να έχει ανάγκη από κάποιο σπέρμα.

[39] Και πάλι, αν αυτό που εξαφανίζεται καταστρεφόταν στο μη ον, όλα τα πράγματα θα είχαν ήδη χαθεί, δεδομένου ότι αυτά στα οποία θα διαλύονταν δεν θα υπήρχαν. Και όμως το σύμπαν ήταν πάντοτε το ίδιο που είναι τώρα και θα είναι το ίδιο πάντοτε. Πράγματι δεν υπάρχει τίποτα στο οποίο θα μπορεί να μεταβληθεί, επειδή δεν υπάρχει τίποτα έξω από το σύμπαν που θα μπορούσε να εισδύσει και να προκαλέσει την αλλαγή.

Πέραν τούτου [αυτό το λέει στην αρχή της Μεγάλης Επιτομής και στο α' βιβλίο του Περί φύσεως] και το σύμπαν αποτελείται από σώματα και από χώρο. Ότι υπάρχουν τα σώματα, το επιβεβαιώνει η ίδια η αίσθηση στην εμπειρία όλων των ανθρώπων και σύμφωνα με τη μαρτυρία των αισθήσεων είμαστε υποχρεωμένοι να βγάζουμε συμπεράσματα για τα αφανή με το συλλογισμό, όπως έχω αναφέρει πιο πάνω.

[40] Και εάν δεν υπήρχε αυτό που ονομάζουμε κενό και χώρο και ανέγγιχτη φύση, τότε τα σώματα δεν θα είχαν που να σταθούν ούτε που να κινηθούν, ενώ όπως φαίνεται κινούνται. Και πέραν από αυτά τα δύο πράγματα, τα σώματα και το κενό, τίποτα άλλο δεν μπορούμε να διανοηθούμε, ούτε μέσω της άμεσης αντίληψης ούτε σε αναλογία με πράγματα που γίνονται άμεσα αντιληπτά που θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό σαν ολοκληρωμένες φυσικές οντότητες και όχι σαν αυτά που ονομάζουν μόνιμες ή παροδικές ιδιότητες των σωμάτων ή του κενού.

Και μάλιστα ανάμεσα στα σώματα [αυτό το λέει και στο α' και στο ιδ' και ιε' του Περί φύσεως και στην Μεγάλη Επιτομή] υπάρχουν κάποια που είναι σύνθετα και κάποια άλλα από τα οποία αποτελούνται τα σύνθετα.

[41] Αυτά εδώ, που κάνουν τα σύνθετα, είναι άτμητα και αμετάβλητα, εφόσον δεν θέλουμε όλα τα πράγματα να καταστραφούν στο μη ον, αλλά να παραμείνουν, μετά την διάλυση των συνθέτων, εντελώς ανθεκτικά στοιχεία μιας συμπαγούς φύσης, και να μην μπορούν με κανένα τρόπο να διαλυθούν. Συνεπώς, τα πρωταρχικά στοιχεία είναι κατ' ανάγκη οι άτμητες υλικές οντότητες.

Επιπλέον το σύμπαν είναι άπειρο. Επειδή κάθε τι που είναι περιορισμένο, έχει κάποιο άκρο και αυτό εδώ το άκρο γίνεται αντιληπτό σε σχέση με κάτι άλλο. Έτσι ώστε καθώς δεν έχει άκρο δεν έχει πέρας, αλλά εάν δεν έχει πέρας, είναι άπειρο και δεν είναι περιορισμένο. Το σύμπαν είναι επίσης άπειρο σε σχέση με το πλήθος των σωμάτων και την έκταση του κενού.

[42] Επειδή εάν από τη μια μεριά το κενό ήταν άπειρο και ο αριθμός των σωμάτων πεπερασμένος, τα σώματα δεν θα παρέμεναν πουθενά αλλά θα μεταφέρονταν διεσπαρμένα μέσα στον άπειρο κενό, επειδή δεν θα είχαν άλλα σώματα για να τα στηρίξουν και να τα συγκρα-

τήσουν μέσω της σύγκρουσης. Εάν από την άλλη μεριά το κενό ήταν περιορισμένο, τα άπειρα σε αριθμό σώματα δεν θα είχαν χώρο για να σταθούν.

Επιπλέον τα άτομα και συμπαγή σώματα, από τα οποία σχηματίζονται και τα σύνθετα σώματα και στα οποία αποσυντίθενται, έχουν ασύλληπτη ποικιλία σχημάτων. Επειδή δεν είναι δυνατόν, να προκύψει τέτοια ατελείωτη ποικιλία σωμάτων από τα ίδια σχήματα των ατόμων εάν αυτά είναι σε περιορισμένο αριθμό. Και έτσι τα άτομα από κάθε σχήμα, τα όμοια δηλαδή, είναι άπειρα σε αριθμό, στις διαφορές όμως κατά το σχήμα δεν είναι εντελώς άπειρα, αλλά μόνο ασύλληπτα σε αριθμό. [Διότι, όπως λέει λίγο πιο κάτω, δεν είναι καθόλου δυνατή η υποδιαίρεση επ' άπειρον. Και λέει, επειδή τα μόνα πράγματα που μεταβάλλονται είναι οι ιδιότητες, εκτός εάν κάποιος δεν θέλει να προχωρήσει από υποδιαίρεση σε υποδιαίρεση μέχρι να φθάσει εντελώς σε άπειρη μικρότητα].

[43] Και τα άτομα κινούνται συνεχώς στην αιωνιότητα, [και πιο κάτω λέει ότι τα άτομα κινούνται με ίση ταχύτητα, καθώς το κενό παρέχει την ταυτόχρονη άφιξη και στο πολύ ελαφρύ και στο πολύ βαρύ], άλλα μεν <πίπτοντας κατευθείαν προς τα κάτω, κάποια άλλα παρεκκλίνοντας, και κάποια αναπηδώντας μετά την σύγκρουσή τους. Και από αυτά τα τελευταία, κάποια απομακρύνονται> σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο, ενώ κάποια άλλα ξανά αναπηδούν, και αναπηδούν, κάθε φορά που από τύχη συγκρατούνται από την περιπλοκή τους με άλλα, ή όταν περιβάλλονται από άτομα που έχουν περιπλακεί γύρω τους.

[44] Επειδή από τη μια μεριά η φύση του κενού που διαχωρίζει κάθε άτομο από μόνο του προκαλεί αυτό το πράγμα, καθώς δεν έχει την ικανότητα να προβάλλει αντίσταση και από την άλλη μεριά η σκληρότητα που υπάρχει στα άτομα τα κάνει να αναπηδούν μετά τη σύγκρουση σε τόσο μεγάλη απόσταση όσο επιτρέπει η περιπλοκή διαχωρισμό μετά τη σύγκρουση. Και δεν υπάρχει αρχή σε αυτές τις κινήσεις, δεδομένου ότι η αιτία τους είναι τα άτομα και το κενό. [Πιο κάτω λέει ότι τα άτομα δεν έχουν καμία δική τους ιδιότητα, πέραν από το σχήμα, το μέγεθος και το βάρος. Σε ότι αφορά το χρώμα, λέει, στο Δωδέκατο βιβλίο των Στοιχείων, ότι αλλάζει σύμφωνα με τη θέση των ατόμων. Κατά τα άλλα, δεν αποδίδει στα άτομα οποιοδήποτε μέγεθος. Ποτέ, είναι αλήθεια, κανένα άτομο δεν έγινε αντιληπτό με τις αισθήσεις].

[45] Αυτή η σύντομη έκθεση, εάν όλα αυτά τα πράγματα συγκρατηθούν στη μνήμη, προσφέρουν επαρκές υπόδειγμα για τη κατανόηση της φύσης των πραγμάτων.

Ομοίως, υπάρχουν άπειροι κόσμοι, άλλοι μεν όμοιοι με τον δικό μας και άλλοι που διαφέρουν από αυτόν. Επειδή καθώς τα άτομα είναι άπειρα σε αριθμό, όπως έχει ήδη αποδειχθεί, μεταφέρονται στις πιο μακρινές αποστάσεις στο διάστημα. Επειδή αυτά τα άτομα, που έχουν τέτοια φύση ώστε να δίνουν γέννηση σε έναν κόσμο ή να τον συντηρούν, δεν εξαντλούνται από τον σχηματισμό ενός μόνο κόσμου ή περισσοτέρων σε περιορισμένο αριθμό, ούτε από όλους αυτούς τους κόσμους που μοιάζουν μεταξύ τους, ούτε από όλους εκείνους που διαφέρουν από αυτούς τους τελευταίους. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει πουθενά κανένα εμπόδιο στην ύπαρξη μιας απείρας κόσμων.

[46α] Επιπλέον υπάρχουν εικόνες που έχουν όμοιο σχήμα με τα στερεά σώματα, που υπερέρχουν κατά πολύ σε λεπτότητα υφής από τα αισθητά πράγματα. Επειδή δεν είναι καθόλου αδύνατο να σχηματίζονται τέτοιες απορροές σε οτιδήποτε περιβάλλει τα αντικείμενα, ούτε να υπάρχουν ευνοϊκές συνθήκες για τη δημιουργία τέτοιων σχημάτων κοίλων και εξαιρετικά λε-

πτών, ούτε να υπάρχουν απορροές που να διατηρούν την σχετική θέση και την σειρά που είχαν πριν στα στερεά σώματα. Ονομάζουμε αυτές τις εικόνες είδωλα.

[47α] Κατόπιν, κανένα από τα αισθητά πράγματα δεν αναιρεί την πεποίθηση ότι τα είδωλα έχουν αξεπέραστη λεπτότητα στην υφή τους. Και για το λόγο αυτό κινούνται και με ανυπέμβλητες ταχύτητες, καθώς η κίνηση όλων των ατόμων τους είναι ομοιόμορφη, και επιπλέον τίποτα ή πολύ λίγα πράγματα εμποδίζουν λόγω συγκρούσεων τη μετάδοσή τους, ενώ αντίθετα ένα σώμα που αποτελείται από πολλά ή άπειρα άτομα αμέσως εμποδίζεται από συγκρούσεις.

[48] Επιπλέον, τίποτα δεν αναιρεί την πεποίθηση ότι η γέννηση των ειδώλων γίνεται με την ταχύτητα της σκέψης. Επειδή η ροή των ατόμων από την επιφάνεια των σωμάτων είναι συνεχής, χωρίς να είναι εμφανής κάποια μείωση στο μέγεθος του αντικειμένου λόγω της συνεχούς αναπλήρωσης των απωλειών. Η ροή των εικόνων διατηρεί για πολύ χρόνο τη θέση και τη σειρά των ατόμων μέσα στο στερεό αντικείμενο, αν και μερικές φορές υπάρχει σύγχυση. Και επιπλέον σύνθετα είδωλα σχηματίζονται ταχέως στον αέρα που τα περιβάλλει, διότι δεν είναι απαραίτητο για τη σύσταση τους να γεμίζουν βαθειά μέσα τους. Και ακόμα υπάρχουν κάποιοι άλλοι τρόποι που μπορούν να παράγονται φαινόμενα αυτού του είδους. Επειδή τίποτα από όλα αυτά δεν διαψεύδεται από την μαρτυρία των αισθήσεων, εάν κάποιος παρατηρήσει για να δει με ποιο τρόπο η αίσθηση θα μας φέρει την σαφή οπτική αντίληψη από τα εξωτερικά αντικείμενα, και ακόμη με ποιο τρόπο την αντίστοιχη διαδοχή των ιδιοτήτων και των κινήσεων τους.

[49] Πρέπει δε να δεχθούμε επίσης ότι όταν κάτι από τα εξωτερικά αντικείμενα εισχωρεί σε μας, είναι που βλέπουμε τις μορφές και τις εννοούμε. Επειδή τα αντικείμενα που βρίσκονται έξω από μας δεν θα μπορούσαν ν' αποτυπώσουν σε μας τη φύση των χρωμάτων τους και των σχημάτων τους διαμέσου του αέρα που βρίσκεται ανάμεσα σε μας και σ' αυτά, ούτε ακόμη διαμέσου των ακτίνων ή οποιονδήποτε ροών που εκπέμπονται από μας προς αυτά τόσο καλά όσο εάν κάποια ομοιώματα, όμοια σε χρώμα και σε σχήμα, αποσπώνται από τα αντικείμενα και εισχωρούν ανάλογα με το αντίστοιχο μέγεθος τους είτε στα μάτια μας είτε στο νου μας και με κίνηση εξαιρετικά μεγάλη, [50] και έτσι γι' αυτό το λόγο αναπαράγοντας την εικόνα ενός ενιαίου και συνεχούς αντικειμένου και διατηρώντας πάντοτε την αντίστοιχη αλληλουχία των ιδιοτήτων και των κινήσεων με το πρωτότυπο αντικείμενο, σαν αποτέλεσμα της ομοιόμορφης επαφής τους με μας, που διατηρείται από την δόνηση των ατόμων βαθειά μέσα στο εσωτερικό του στερεού σώματος.

Και κάθε εικόνα που προσλαμβάνουμε με ενεργητική αντίληψη από μέρους του νου ή από μέρους των αισθήσεων, είτε πρόκειται για το σχήμα ή για τις ιδιότητες, αυτή η εικόνα είναι το σχήμα ή οι ιδιότητες του στερεού αντικειμένου, και παράγεται από την συνεχή επανάληψη της εικόνας ή του αποτυπώματος που έχει αφήσει. Τώρα το σφάλμα ή η πλάνη βρίσκεται πάντοτε στην προσθήκη της γνώμης σε σχέση με αυτό που προσμένει είτε επιβεβαίωση είτε μη διάψευση, και ύστερα δεν επιβεβαιώνεται ή διαψεύδεται [μέσω κάποιας κίνησης που συμβαίνει μέσα μας και που συνδέεται στενά με την ενεργητική αντίληψη, αλλά που διαφέρει από αυτήν, από την οποία παράγεται η πλάνη].

[51] Διότι και η ομοιότητα μεταξύ των πραγμάτων που υπάρχουν, και τα οποία ονομάζουμε πραγματικά, και των εικόνων που λαμβάνουμε ως ομοιώματα των πραγμάτων και παράγονται είτε στο ύπνο είτε μέσω κάποιων άλλων πράξεων αντίληψης από μέρους του νου ή των άλ-

λων κριτηρίων, δεν θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει, εκτός αν υπήρχαν κάποιες εκπομπές με αυτή τη φύση που πραγματικά να έρχονται σε επαφή με τις αισθήσεις μας. Και δεν θα υπήρχε σφάλμα, εκτός εάν και κάποιο άλλο είδος κίνησης δημιουργείτο μέσα μας, συνδεδεμένο στενά με την νοητική ενεργητική αντίληψη των εικόνων, αλλά που διαφέρει από αυτήν. Και αυτό [που συνδέεται με την ενεργητική αντίληψη, αλλά διαφέρει από αυτήν] εάν δεν επιβεβαιώνεται ή διαψεύδεται, δημιουργεί την πλάνη, αλλά εάν επιβεβαιώνεται, ή δεν διαψεύδεται, είναι το αληθές.

[52] Συνεπώς πρέπει να έχουμε συνεχώς στο νου μας αυτή τη θεωρία, ώστε από τη μια μεριά να μην αναιρούνται τα κριτήρια που εξαρτώνται από την ξεκάθαρη αντίληψη και από την άλλη μεριά η πλάνη να μη επιβάλλεται σταθερά σαν αλήθεια και έτσι όλα να καταλήγουν σε σύγχυση.

Και η ακοή επίσης προκύπτει όταν ένα ρεύμα που έρχεται από το αντικείμενο, που παράγει είτε φωνή, είτε ήχο, είτε θόρυβο είτε προκαλεί οποιοδήποτε άλλο ακουστικό αίσθημα. Αυτό το ρεύμα διασπάται σε μικρά σωματίδια, που το καθένα είναι όμοιο με το σύνολο, που ταυτόχρονα διατηρεί αντιστοιχία ιδιοτήτων με τα άλλα σωματίδια και ενότητα χαρακτήρα, το οποίο επεκτείνεται πίσω προς το αντικείμενο που εξέπεμψε τον ήχο. Αυτή η ενότητα είναι που, στις περισσότερες περιπτώσεις, παράγει την κατανόηση στον δέκτη, ή απλά φανερώνει την ύπαρξη του εξωτερικού αντικειμένου.

[53] Επειδή, χωρίς τη μεταβίβαση από το αντικείμενο κάποιας αντιστοιχίας των ιδιοτήτων, κατανόηση αυτού του είδους δεν θα μπορούσε να προκύψει.

Δεν πρέπει, συνεπώς, να θεωρούμε ότι ο ίδιος ο αέρας παίρνει κάποιο σχήμα από τη φωνή που εκπέμπεται ή από άλλους παρόμοιους ήχους (γιατί απέχει πολύ από το να μπορεί να δέχεται τέτοια επίδραση από αυτήν), αλλά ότι η κρούση που παράγεται μέσα μας, όταν εκπέμπουμε τη φωνή μας, προκαλεί αμέσως ώθηση προς τα έξω ορισμένων σωματιδίων, που σχηματίζουν ρεύμα αναπνοής, το οποίο μας προκαλεί την αίσθηση της ακοής.

Πρέπει να δεχθούμε επίσης, όπως στην περίπτωση της ακοής, ότι η οσμή δεν θα μπορούσε ποτέ να προκαλέσει καμία αίσθηση, εάν το αντικείμενο δεν εξέπεμπε κάποια σωματίδια με κατάλληλο μέγεθος ικανά να διεγείρουν το αισθητήριο της όσφρησης, άλλα μεν με τρόπο που προκαλούν ταραχή και δυσαρέσκεια, άλλα δε με τρόπο που δημιουργούν αταραξία και ευχαρίστηση.

[54] Πρέπει επιπλέον να δεχθούμε ότι τα άτομα δεν διαθέτουν καμία από τις ιδιότητες που ανήκουν στα σώματα που είναι αισθητά, εκτός από το σχήμα, το βάρος, και το μέγεθος, και κάθε τι που κατ' ανάγκην γεννιέται με το σχήμα. Επειδή κάθε ιδιότητα αλλάζει, τα άτομα, αντιθέτως, δεν υφίστανται καμία αλλαγή, επειδή όταν διαλύονται τα σύνθετα σώματα πρέπει να μένει κάτι στερεό και αδιάλυτο, κάτι που μπορεί να προκαλέσει αλλαγές, που δεν θα καταλήγουν στο μη όν ούτε θα γίνονται από το μη όν, αλλά αλλαγές που γίνονται με μεταθέσεις κάποιων ατόμων, και κάποτε με προσθήκες ή απομειώσεις κάποιων άλλων.

Επομένως είναι αναγκαίο να δεχθούμε ότι τα στοιχεία που μετατοπίζονται πρέπει να είναι άφθαρτα και να μην έχουν μεταβλητή φύση, αλλά να έχουν δικά τους μεγέθη και σχήματα, γιατί αυτά πρέπει αναγκαστικά να έχουν αμετάβλητη υπόσταση.

[55] Επειδή ακόμη στα πράγματα που είναι αντιληπτά σε μας, τα οποία αλλάζουν το σχήμα τους με αφαίρεση ύλης, φαίνεται ότι το σχήμα τους παραμένει, ενώ οι ιδιότητες δεν παρα-

μένουν στο σώμα που αλλάζει, με τον τρόπο με τον οποίο παραμένει το σχήμα, αλλά χάνονται από ολόκληρο το σώμα. Αυτά τα στοιχεία λοιπόν που απομένουν είναι αρκετά για να δημιουργήσουν όλες τις διαφορές των συνθέτων σωμάτων, επειδή πρέπει απαραίτητα να διασωθεί κάτι άφθαρτο για να μην καταστραφούν όλα στο μη όν.

Επιπλέον ούτε πρέπει να θεωρούμε ότι τα άτομα έχουν κάθε δυνατό μέγεθος, εάν δεν θέλουμε να βρεθούμε σε αντίφαση με τη μαρτυρία των φαινομένων, αλλά πρέπει να δεχθούμε ότι υπάρχουν κάποιες παραλλαγές ως προς τα μεγέθη τους. Διότι αν δεχθούμε αυτό το πράγμα θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε καλύτερα όσα σχετίζονται με τις αισθήσεις και με τα συναισθήματα. [56] Και ούτε χρειάζεται, για να εξηγήσουμε τις διαφορές των ιδιοτήτων των πραγμάτων, η ύπαρξη κάθε δυνατού μεγέθους στα άτομα, διότι τότε θα έπρεπε να είχαμε κάποια άτομα ορατά, κάτι που δεν φαίνεται να έχει γίνει ποτέ, ούτε είναι δυνατό να φανταστούμε πως θα μπορούσε ένα άτομο να γίνει ορατό.

Επιπλέον, δεν πρέπει να νομίζουμε ότι σε κάθε πεπερασμένο σώμα θα μπορούσαν να υπάρχουν μέρη άπειρα σε αριθμό ή μέρη απείρως μικρά. Είναι επομένως αναγκαίο όχι μόνο να απορρίψουμε την διαίρεση σε όλο και μικρότερα μέρη επ' άπειρον, ώστε να μην εξασθενήσουμε όλα τα πράγματα, και έτσι στην ένωση των συνθέτων σωμάτων να αναγκαζόμαστε να συνθλίβουμε και να σπαταλάμε τα πράγματα που υπάρχουν στο μη όν, αλλά ούτε πρέπει ακόμη να νομίζουμε ότι στα πεπερασμένα σώματα υπάρχει η δυνατότητα να συνεχίζεται επ' άπειρον η μετάβαση και σε μικρότερα και ακόμη μικρότερα μέρη.

[57] Επειδή εάν μια φορά κάποιος πει ότι υπάρχουν σ' ένα σώμα άπειρα σε αριθμό μέρη ή περιέχει μέρη απείρως μικρά, είναι αδύνατο να αντιληφθούμε με ποιο τρόπο θα μπορούσε αυτό να γίνει, και πραγματικά πως ένα τέτοιο σώμα θα μπορούσε να εξακολουθεί να έχει πεπερασμένο μέγεθος; (Διότι είναι φανερό ότι αυτά τα άπειρα σε αριθμό σωματίδια πρέπει να έχουν κάποιο μέγεθος ή κάποιο άλλο, και όσο μικρά σε μέγεθος και αν είναι, το μέγεθος του σώματος θα πρέπει ομοίως να είναι άπειρο). Και επίσης, εφόσον το πεπερασμένο σώμα έχει ένα ακρότατο σημείο, το οποίο είναι διακριτό, ακόμη και αν δεν είναι αντιληπτό από μόνο του, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε ότι το επόμενο από αυτό σημείο δεν έχει τον ίδιο χαρακτήρα, ή ότι περνώντας με αυτό τον τρόπο έτσι διαδοχικά από το ένα ακρότατο σημείο στο άλλο, θα ήταν δυνατόν να προχωρήσουμε προς το άπειρο σημειώνοντας τέτοια σημεία με τη νόηση.

[58] Επίσης πρέπει να αντιλαμβανόμαστε ότι το ελάχιστο αισθητό μέρος, είναι ούτε ακριβώς όμοιο με αυτό που επιτρέπει τη μετάβαση από ένα μέρος σε κάποιο άλλο, ούτε επίσης από κάθε άποψη εντελώς διαφορετικό από αυτό, αλλά έχει κάτι κοινό με τέτοια σώματα, και όμως δεν μπορεί να διαιρεθεί σε μέρη. Αλλά όταν εξαιτίας της ομοιότητας των κοινών χαρακτηριστικών με τα σώματα που επιτρέπουν την μετάβαση, σκεπτόμαστε να ξεχωρίσουμε κάποια μέρη σ' αυτό, κάποιο μέρος από δω και κάποιο μέρος από κει, πρέπει οπωσδήποτε να είναι αυτό το άλλο σημείο όμοιο με το πρώτο που συναντά το βλέμμα μας. Και κοιτάζουμε διαδοχικά αυτά τα σημεία, ξεκινώντας από το πρώτο, όχι μέσα στα όρια του ίδιου σημείου, ούτε σαν μέρη που εφάπτονται με τα διπλανά τους, άλλα όμως με βάση την χαρακτηριστική τους ιδιότητα να αποτελούν μέτρο του μεγέθους των σωμάτων, καθώς είναι περισσότερα σε μεγαλύτερο σώμα και λιγότερα σε μικρότερο σώμα.

Πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι και το ελάχιστο μέρος του ατόμου έχει την ίδια σχέση με το συνολικό σώμα. [59] Επειδή, αν και είναι προφανές ότι διαφέρει από αυτό που γίνεται αντιληπτό με την αίσθηση λόγω της μικρότητας του, όμως έχει την ίδια σχέση. Επειδή πράγματι, έχουμε ήδη βεβαιώσει, εξαιτίας της αναλογίας του με τα αισθητά πράγματα, ότι το άτομο έχει μέγεθος, μόνο που το τοποθετούμε πολύ κάτω σε μικρότητα από αυτά.

Πρέπει επιπλέον να θεωρούμε αυτά τα ελάχιστα αδιαίρετα σημεία ως όρια, που παρέχουν, ξεκινώντας από τον εαυτό τους ως αρχικές μονάδες, τη μέτρηση του μεγέθους των ατόμων, τόσο για τα μικρότερα όσο και για τα μεγαλύτερα, στη μελέτη μας με τη νόηση αυτών των μη ορατών σωμάτων. Επειδή η ομοιότητα την οποία έχουν τα ελάχιστα μέρη του ατόμου με τα αναλλοίωτα μέρη του αισθητών σωμάτων είναι αρκετή να δικαιολογήσει αυτό το συμπέρασμα μέχρις αυτό το σημείο. Αλλά το ότι θα μπορούσαν ποτέ να συνενωθούν όπως τα σώματα που έχουν κίνηση, αυτό είναι εντελώς αδύνατο.

[60] Πέραν τούτου, στο άπειρο δεν πρέπει να μιλάμε για το πάνω ή το κάτω σαν να αναφερόμαστε σε ένα απόλυτο πιο υψηλό ή ένα απόλυτο πιο χαμηλό. (Και πράγματι πρέπει να πούμε ότι, ενώ είναι δυνατό να προχωρήσουμε προς το άπειρο στην κατεύθυνση πάνω από το κεφάλι μας, από οποιοδήποτε σημείο και αν στεκόμαστε, ποτέ δεν θα εμφανισθεί σε μας το απόλυτο πιο υψηλό σημείο) ούτε ακόμη αυτό που περνά κάτω από αυτό το σημείο που φανταζόμαστε προς το άπειρο δεν μπορεί να είναι συγχρόνως και πάνω και κάτω σε σχέση με το ίδιο σημείο. Γιατί αυτό είναι τελείως αδύνατο να το σκεφθούμε.

Συνεπώς είναι δυνατόν να εξετάσουμε ως ξεχωριστή κίνηση αυτήν που θεωρούμε ως την κίνηση προς τα πάνω προς το άπειρο και ως ξεχωριστή αυτήν που πραγματοποιείται στο άπειρο προς τα κάτω, ακόμα και αν αυτό που περνά από μας σε περιοχές πάνω από το κεφάλι μας φτάνει αμέτρητες φορές στα πόδια αυτών που κατοικούν πάνω από μας, και αυτή που περνά προς τα κάτω από μας στο κεφάλι αυτών που βρίσκονται κάτω από μας. Επειδή, παρ' όλα αυτά οι κινήσεις αυτές στο σύνολό τους, θεωρούνται αντίθετες, η μια με την άλλη, στη κατεύθυνσή τους προς το άπειρο.

[61] Επιπλέον τα άτομα πρέπει να κινούνται με ίση ταχύτητα, όταν μεταφέρονται μέσα στο κενό, και τίποτα δεν συγκρούεται με αυτά. Επειδή ούτε τα βαριά άτομα κινούνται πιο γρήγορα από εκείνα που είναι μικρά και ελαφρά, όταν ακριβώς τίποτα δεν τα συναντά, ούτε πάλι τα μικρά άτομα κινούνται πιο γρήγορα από τα μεγάλα, έχοντας ομοιόμορφη την όλη τους κίνηση, όταν πάλι τίποτα δεν συγκρούεται με αυτά. Ούτε η κίνηση προς τα πάνω ή προς τα πλάγια που οφείλεται σε κτυπήματα είναι ταχύτερη, ούτε πάλι η κίνηση προς τα κάτω που οφείλεται στο ίδιο τους το βάρος. Επειδή, για όσο χρόνο η μια ή η άλλη από αυτές τις δυο κινήσεις υπερισχύει, για τόσο χρόνο θα έχει κίνηση τόσο γρήγορη όσο η σκέψη, μέχρι τη στιγμή που κάτι το αναχαιτίζει είτε από εξωτερική αιτία, είτε από το ίδιο του το βάρος, που εξουδετερώνει τη δύναμη αυτού που έδωσε το κτύπημα.

[46β] Επιπλέον η κίνηση τους μέσα στο κενό, όταν γίνεται χωρίς να συναντήσουν κάποια σώματα με τα οποία θα μπορούσαν να συγκρουστούν, καλύπτει κάθε απόσταση που μπορεί να φανταστεί κανείς σε χρονικό διάστημα αδιανόητα μικρό. Επειδή η σύγκρουση και η έλλειψη της παίρνουν την εξωτερική εμφάνιση της βραδείας ή της ταχείας κίνησης.

[62] Επιπλέον, θα μπορεί να λεχθεί ότι και στα σύνθετα σώματα ένα άτομο είναι πιο γρήγορο από κάποιο άλλο, ενώ στην πραγματικότητα όλα έχουν ίση ταχύτητα. Αυτό θα λεχθεί επει-

δή ακόμη και στην ελάχιστη συνεχή χρονική περίοδο όλα τα άτομα που περιέχονται στα σύνθετα σώματα κινούνται προς το ίδιο σημείο, ακόμη και αν σε χρονικές στιγμές που γίνονται αντιληπτές μόνο με τη νόηση δεν κινούνται προς το ίδιο σημείο, αλλά συνεχώς συγκρούονται μεταξύ τους, μέχρις ότου η συνέχεια της κίνησής τους να γίνει αντιληπτή από τις αισθήσεις.

Επειδή η προσθήκη της γνώμης σχετικά με τα πράγματα που δεν είναι ορατά, ότι οι χρονικές στιγμές που γίνονται αντιληπτές μόνο με τη νόηση θα περιέχουν επίσης και συνέχεια στην κίνηση, δεν είναι αληθινή σε τέτοιες περιπτώσεις, επειδή πρέπει να θεωρούμε αληθινό αυτό που παρατηρούμε με τις αισθήσεις, ή αυτό που συλλαμβάνεται με ενεργητική αντίληψη του νου.

[47β] Ούτε ακόμη πρέπει να υποτεθεί ότι, σε χρόνους αντιληπτούς μόνο με τη νόηση, το κινούμενο σώμα επίσης φτάνει στα διάφορα σημεία στα οποία κινούνται τα άτομα που το συνιστούν (γιατί και αυτό είναι αδιανόητο, και σε αυτή την περίπτωση, όταν φτάνει όλο μαζί σε αισθητή χρονική περίοδο από οποιοδήποτε σημείο που μπορεί να είναι στον άπειρο χώρο, δεν θα λαμβάναμε την εκκίνηση του από το σημείο από το οποίο αντιλαμβανόμαστε την κίνηση του). Επειδή η κίνηση ολόκληρου του σώματος θα είναι η εξωτερική εμφάνιση των εσωτερικών του συγκρούσεων, ακόμη και αν μέχρι τα όρια της αισθητηριακής αντίληψης υποθέτουμε ότι η ταχύτητα της κίνησης δεν επιβραδύνεται από την σύγκρουση. Είναι χρήσιμο να συγκρατήσουμε και αυτή την βασική αρχή.

[63] Μετά από αυτά, αναφερόμενοι πάντοτε στις αισθήσεις και στα συναισθήματα, διότι με αυτό τον τρόπο θα αποκτήσουμε ακλόνητη πεποίθηση, πρέπει να θεωρήσουμε ότι η ψυχή είναι σώμα που αποτελείται από πολύ λεπτά μέρη, που είναι διασκορπισμένα σε ολόκληρο το σωματικό άθροισμα, και που μοιάζει περισσότερο με άνεμο ανάμικτο με θερμότητα, όμοιο εν μέρει με τον ένα, και εν μέρει με την άλλη. Υπάρχει επίσης το μέρος της ψυχής που υπερέχει κατά πολύ σε λεπτότητα υφής ακόμη και από τα άλλα μέρη και γι' αυτόν τον λόγο είναι πιο ικανό να δρα σε αρμονία με το υπόλοιπο σώμα μας. Όλα αυτά τα φανερώνουν οι δραστηριότητες της ψυχής και τα συναισθήματα της, και η ευκολία των κινήσεων της και οι σκέψεις της και όλα αυτά που τα στερούμαστε τη στιγμή που πεθαίνουμε. Πρέπει επιπλέον να συγκρατήσουμε ότι η ψυχή κατέχει την κύρια αιτία των αισθήσεων μας. [64] Αλλά δεν θα μπορούσε να έχει αποκτήσει αίσθηση, εάν δεν προστατευόταν κατά κάποιο τρόπο από το υπόλοιπο σωματικό άθροισμα. Και το υπόλοιπο άθροισμα, με τη σειρά του, καθώς παρέχει στην ψυχή την αιτία της αίσθησης, αποκτά και αυτό το ίδιο από τη ψυχή μέρος αυτής της παροδικής ιδιότητας, όχι όμως όλες τις ιδιότητες που η ψυχή κατέχει. Και για το λόγο αυτό, όταν η ψυχή αποχωριστεί από το σώμα, το σώμα χάνει πλέον την αίσθηση. Επειδή το σώμα ποτέ δεν κατείχε από μόνο του αυτή την ικανότητα, αλλά παρείχε την αιτία γι' αυτό σε κάποια άλλη οντότητα, που ήταν γεννημένη ταυτόχρονα με αυτό. Και αυτή η οντότητα, εξαιτίας της ικανότητας που έχει τελειοποιήσει μέσα σε αυτή την ίδια σαν αποτέλεσμα της κίνησης, παράγαγε αυθόρμητα για τον εαυτό της την ικανότητα της αίσθησης και κατόπιν την μετέδιδε και στο σώμα, λόγω της επαφής της και της συμφωνίας της κίνησης, όπως ήδη έχω πει.

[65] Για το λόγο αυτό επίσης, όσο η ψυχή βρίσκεται μέσα στο σώμα, ακόμα και όταν κάποιο άλλο μέρος του σώματος χαθεί, δεν θα χάσει ποτέ την αίσθηση. Αλλά οποιαδήποτε μέρη της ψυχής μπορεί και αυτά να χαθούν, όταν αυτό που περιβάλλεται χάνεται είτε ολόκληρο είτε

κάποιο μέρος του, εάν η ψυχή εξακολουθήσει εντελώς να υπάρχει, θα διατηρήσει την αίσθηση. Από την άλλη μεριά, το υπόλοιπο άθροισμα, αν και εξακολουθεί να υπάρχει είτε ολόκληρο είτε μέρος του, δεν διατηρεί την αίσθηση, από τη στιγμή που έχει χάσει αυτό το σύνολο των ατόμων, όσο μικρό και αν είναι αυτό, που μαζί συμβάλλει να παράγει τη φύση της ψυχής. Επιπλέον, εάν ολόκληρο το άθροισμα διαλυθεί, η ψυχή διασκορπίζεται και δεν διαθέτει πλέον τις ίδιες ικανότητες, ούτε εκτελεί τις κινήσεις της, ώστε ούτε διαθέτει αίσθηση.

[66] Επειδή δεν είναι δυνατόν να θεωρήσουμε ότι η ψυχή αισθάνεται, εάν δεν βρίσκεται πλέον μέσα σ' αυτό τον οργανισμό και δεν μπορεί να χρησιμοποιεί αυτές τις κινήσεις, όταν αυτό που την περιέχει και την περιβάλλει δεν είναι πλέον το ίδιο με το περιβάλλον στο οποίο αυτή βρίσκεται τώρα και εκτελεί αυτές τις κινήσεις.

[Αλλού λέει ότι η ψυχή αποτελείται από πάρα πολύ λεία και πάρα πολύ στρογγυλά άτομα, που διαφέρουν πολύ από τα άτομα της φωτιάς και ότι το μεν άλογο μέρος της είναι διεσπαρμένο σε όλο το σώμα, το δε λογικό μέρος της βρίσκεται στον θώρακα, όπως γίνεται φανερό από τους φόβους και τη χαρά.

Και ο ύπνος γίνεται όταν τα μέρη της ψυχής που είναι διασκορπισμένα σε όλο το σωματικό άθροισμα, συγκεντρώνονται ή διασκορπίζονται και έπειτα συγκρούονται και συνευρίσκονται. Το δε σπέρμα προέρχεται από το σύνολο του σώματος].

[67] Επιπλέον, πρέπει επίσης να κατανοήσουμε καλά, ότι το ασώματο χρησιμοποιείται σύμφωνα με τη γενική αποδοχή του όρου γι' αυτό που μπορεί να νοηθεί ως ανεξάρτητη οντότητα. Τώρα είναι αδύνατον να αντιληφθούμε το ασώματο ως ξεχωριστή οντότητα, εκτός από το κενό. Και το κενό δεν μπορεί ούτε να ενεργεί ούτε να πάθει κάτι, αλλά μόνο παρέχει σε σώματα την ευκαιρία για κίνηση μέσα από αυτό, έτσι ώστε αυτοί που λένε ότι η ψυχή είναι ασώματα λένε ανοησίες. Επειδή εάν ήταν ασώματα, δεν θα ήταν ικανή να ενεργεί ή να πάθει κάτι από καμία άποψη. Τώρα όμως και οι δύο αυτές ιδιότητες φαίνεται φανερά ότι υπάρχουν στην ψυχή.

[68] Εάν κάποιος ανάγει, κατά συνέπεια, όλους αυτούς τους συλλογισμούς που αφορούν την ψυχή στα κριτήρια των συναισθημάτων και των αισθήσεων και εάν θυμηθεί αυτά που είπαμε στην αρχή, θα δει ότι περιέχονται με τρόπο επαρκή σε αυτά τα γενικά σχήματα ώστε να του επιτρέψουν να μελετήσει με βεβαιότητα και τις λεπτομέρειες του συστήματος.

Επιπλέον, σε ότι αφορά τα σχήματα και τα χρώματα και τα μεγέθη και τα βάρη και όλα τα άλλα γνωρίσματα που αποδίδονται στο σώμα, σαν να είναι μόνιμες ιδιότητες είτε όλων των πραγμάτων είτε αυτών που είναι ορατά ή είναι αναγνωρίσιμα μέσα από την αίσθηση αυτών των ιδιοτήτων, δεν πρέπει να νομίζουμε ότι είτε είναι ανεξάρτητες οντότητες (γιατί κάτι τέτοιο είναι αδιανόητο), [69] ούτε ότι δεν υπάρχουν καθόλου, ούτε ότι είναι κάποιο άλλο είδος ασώματης οντότητας που συνοδεύουν το σώμα, ούτε ότι είναι υλικά μέρη του σώματος, αλλά πρέπει να θεωρήσουμε ότι ολόκληρο το σώμα στην ολότητα του οφείλει την δική του μόνιμη φύση σε όλες αυτές τις ιδιότητες, αλλά όχι με την έννοια ότι αποτελείται από μόνιμες ιδιότητες που έχουν συγκεντρωθεί για να το σχηματίσουν (όπως συμβαίνει όταν σχηματίζεται μεγαλύτερο άθροισμα με τη συγκέντρωση των μερών που το αποτελούν, είτε από πρώτα μέρη, είτε από άλλα μέρη που είναι μικρότερα από αυτό το σώμα, όποιο και αν είναι), αλλά μόνο, όπως λέω, ότι οφείλει τη μόνιμη φύση του σε όλες αυτές τις ιδιότητες.

Και όλες αυτές οι μόνιμες ιδιότητες έχουν το δικό τους τρόπο να γίνονται αντιληπτές και να ξεχωρίζουν, εφόσον πάντοτε το σύνθετο σώμα συνοδεύει αυτές και ποτέ δεν διαχωρίζεται από αυτές, αλλά προκύπτει η επιβεβαίωση του ως σώμα από τη συνολική αντίληψη των ιδιοτήτων.

[70] Επιπλέον, συμβαίνει συχνά στα σώματα και ακόμη δεν τα συνοδεύουν μόνιμα παροδικές ιδιότητες, <για τις οποίες πρέπει να υποθέσουμε ούτε ότι δεν υπάρχουν καθόλου ούτε ότι έχουν τη φύση ολόκληρου του σώματος> ούτε ότι μπορούν να ανήκουν ανάμεσα στα αόρατα πράγματα ούτε ότι είναι ασώματες. Έτσι ώστε όταν χρησιμοποιούμε αυτό τον όρο με την πιο γενική χρήση του, κάνουμε φανερό ότι οι παροδικές ιδιότητες δεν έχουν ούτε την φύση του όλου, που το αντιλαμβανόμαστε όλο μαζί στο σύνολό του και το ονομάζουμε σώμα, ούτε τη φύση των ιδιοτήτων που το ακολουθούν μόνιμα, χωρίς τις οποίες το σώμα δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό. Αλλά σαν αποτέλεσμα κάποιων πράξεων ενεργητικής αντίληψης, εφόσον το σώμα στο σύνολό του συνοδεύει αυτές, κάθε μία από αυτές μπορεί να ονομασθεί [71] παροδική ιδιότητα, αλλά μόνο τη στιγμή που κάθε μια φαίνεται να συμβαίνει, επειδή οι παροδικές ιδιότητες δεν συνοδεύουν με διαρκή τρόπο το σώμα.

Και δεν πρέπει να αποκλείσουμε από την πραγματικότητα αυτή την ξεκάθαρη αντίληψη των παροδικών ιδιοτήτων, επειδή δεν έχουν την φύση του όλου με το οποίο συνδέονται [που το ονομάζουμε σώμα], ούτε αυτές από τις ιδιότητες που είναι συνδεδεμένες με αυτό με διαρκή τρόπο, ούτε πρέπει να θεωρούμε ότι τέτοιες παροδικές ιδιότητες υπάρχουν από μόνες τους (γιατί αυτό είναι αδιανόητο και γι' αυτές, και για τις μόνιμες ιδιότητες), αλλά, ακριβώς όπως παρουσιάζεται στις αισθήσεις, πρέπει να τις θεωρούμε όλες ως παροδικές ιδιότητες που βρίσκονται στα σώματα, και όχι σαν ιδιότητες που το συνοδεύουν μόνιμα, ούτε ακόμη σαν να έχουν από μόνες τους θέση στη σειρά των υλικών οντοτήτων. Αλλά μάλλον εμφανίζονται να είναι ακριβώς όπως η ίδια η αίσθηση δείχνει ότι πρέπει να είναι ο ιδιαίτερος χαρακτήρας τους.

[72] Επιπλέον, πρέπει επίσης να κατανοήσουμε καλά αυτό το σημείο. Δεν πρέπει να αναζητούμε τον χρόνο, όπως κάνουμε για όλα τα άλλα πράγματα που τα αναζητούμε σε ένα αντικείμενο, ανάγοντας τα στις γενικές έννοιες τις οποίες αντιλαμβανόμαστε με τον ίδιο μας τον νου, αλλά πρέπει να λάβουμε αυτή την άμεση αντίληψη, σύμφωνα με την οποίαν μιλάμε για μεγάλη ή μικρή χρονική διάρκεια, και να τον εξετάσουμε, χρησιμοποιώντας την άμεση αντίληψη μας για το χρόνο, όπως κάνουμε για άλλα πράγματα. Και ούτε πρέπει, για να προσδιορίσουμε τον χρόνο, να ψάχνουμε για εκφράσεις με το πρόσχημα ότι είναι καλύτερες, αλλά να χρησιμοποιούμε μόνο αυτές που είναι σε κοινή χρήση.

Και ούτε πρέπει να αποδίδουμε στον χρόνο οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό σαν να είχε την ίδια βασική φύση με αυτό τον ιδιαίτερο χαρακτήρα, κάτι που κάνουν κάποιοι, αλλά πρέπει να αναλογιστούμε ειδικά μόνο αυτό με το οποίο συνδέουμε αυτό τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και πως τον μετράμε. [73] Επειδή πράγματι αυτό δεν χρειάζεται λογική απόδειξη, αλλά μόνο σκέψη, για να δείξουμε ότι τον συνδέουμε με τις ημέρες και τις νύκτες και με τις υποδιαιρέσεις τους, καθώς επίσης και με τα συναισθήματα ή την απουσία των συναισθημάτων και με τις κινήσεις και την κατάσταση ακινησίας. Σε σχέση με αυτά τα τελευταία ξανά εννοούμε αυτόν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα ως ξεχωριστό είδος παροδικής ιδιότητας, και λόγω αυ-

τού τον ονομάζουμε χρόνο. [Τούτο το λέει και στο δεύτερο Περί φύσεως και στην Μεγάλη επιτομή].

Και πέραν από αυτά που έχω αναφέρει πιο πάνω, πρέπει να θεωρούμε ότι οι κόσμοι, και κάθε πεπερασμένο σύνθετο σώμα το οποίο παρουσιάζει συνεχώς ομοιότητα στην εμφάνιση με τα πράγματα που βλέπουμε, έγιναν από το άπειρο, και ότι όλα αυτά τα πράγματα, τα μεγαλύτερα όπως και τα μικρότερα, αποσπάρτηκαν από καθορισμένες συσσωρεύσεις ατόμων. Και ότι όλα τα πράγματα διαλύονται ξανά, άλλα πιο γρήγορα, άλλα πιο αργά, άλλα επειδή υφίστανται μια σειρά από αιτίες, άλλα από κάποια άλλη σειρά από αιτίες. [Είναι φανερό ότι ονομάζει τους κόσμους φθαρτούς, με μέρη που μεταβάλλονται. Και σε άλλα έργα αναφέρει ότι η γη στηρίζεται στον αέρα].

[74] Και επιπλέον πρέπει να θεωρούμε ότι αυτοί οι κόσμοι ούτε <δημιουργήθηκαν> όλοι κατ' ανάγκη με ένα μοναδικό σχήμα, ... [Στο ιβ' βιβλίο του 'Περί φύσεως' έργου αναφέρει ότι έχουν διαφορετικά σχήματα: άλλοι είναι σφαιροειδείς, άλλοι ωοειδείς, άλλοι έχουν άλλα σχήματα, αλλά δεν έχουν όλα τα σχήματα, και ότι ούτε ζωντανά όντα δεν αποσπάρτηκαν από το άπειρο.] <ούτε ακόμη με κάθε είδους σχήμα. Επιπλέον, πρέπει να θεωρούμε ότι σε όλους τους κόσμους υπάρχουν ζωντανά όντα και φυτά και άλλα πράγματα που τα βλέπουμε στον κόσμο μας>.¹ Γιατί πράγματι κανείς δεν θα μπορούσε να αποδείξει ότι σε ένα είδος κόσμων θα μπορούσαν ή δεν θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται τα είδη των σπερμάτων από τα οποία προέρχονται τα ζωντανά πλάσματα και τα φυτά και όλα τα άλλα πράγματα που βλέπουμε, και ότι σε κάποιο άλλο είδος κόσμων αυτό δεν θα ήταν δυνατό. [Επίσης, θα πρέπει να σκεφθούμε ότι τρέφονται με τον ίδιο τρόπο όπως και στη γη].

[75] Πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι και η ανθρώπινη φύση και διδάχθηκε και αναγκάστηκε να κάνει πολλά πράγματα κάθε είδους μόνο από τις περιστάσεις. Και ότι αργότερα ανέπτυξε με τον λογισμό αυτά που μεταδόθηκαν από τη φύση και έκανε νέες ανακαλύψεις, σε κάποια θέματα πιο γρήγορα, σε κάποια άλλα πιο αργά, σε κάποιες εποχές και χρονικές περιόδους <κάνοντας μεγάλες προόδους>, και πάλι μικρότερες σε κάποιες άλλες.

Και έτσι και τα ονόματα στην αρχή δεν δόθηκαν στα πράγματα μετά από συμφωνία, αλλά οι ίδιες οι φύσεις των ανθρώπων σύμφωνα με τους διαφορετικούς λαούς είχαν τα δικά τους ιδιαίτερα συναισθήματα και δέχονταν τις ιδιαίτερες παραστάσεις τους, και έτσι κάθε ένας με τους δικούς του τρόπους έβγαζε αέρα από το στόμα του που διαμορφωνόταν από το καθένα από αυτά τα συναισθήματα και τις παραστάσεις, σύμφωνα με τις διαφορές που υπήρχαν στους διάφορους λαούς και από τους τόπους της κατοικίας τους.

[76] Και αργότερα με κοινή συναίνεση σε κάθε λαό δόθηκαν ειδικά ονόματα μετά από συμφωνία, ώστε να κάνουν τις έννοιες τους λιγότερο ασαφείς μεταξύ τους και να δηλώνονται πιο σύντομα. Και κάποτε εκείνοι που τα γνώριζαν καλά έφεραν πράγματα που πιο πριν δεν ήταν γνωστά και εισήγαγαν λέξεις γι' αυτά, σε κάποιες περιπτώσεις καθώς ήσαν αναγκασμένοι να τις προφέρουν, και σε άλλες περιπτώσεις καθώς τις διάλεγαν με τη λογική σύμφωνα με τη συνηθισμένη μέθοδο σχηματισμού, και έτσι έκαναν σαφή τη σημασία τους.

Επιπλέον, δεν πρέπει να θεωρούμε ότι η κίνηση των ουρανίων σωμάτων και η αλλαγή στην κατεύθυνση τους και η έκλειψη και η ανατολή και η δύση και τα παρόμοια με αυτά φαινόμενα οφείλονται σε κάποιο ον που τα ελέγχει και τα ρυθμίζει, ή που τα έχει ρυθμίσει, και ταυ-

¹Προσθήκη από τον Usener.

τόχρονα απολαμβάνει απόλυτη μακαριότητα μαζί με αθανασία. [77] (Επειδή οι ασχολίες και οι φροντίδες και οι θυμοί και οι εύνοιες δεν ταιριάζουν με την μακάρια ζωή, αλλά αυτά τα πράγματα γίνονται όπου υπάρχει αδυναμία και φόβος και εξάρτηση από τους άλλους), ούτε πρέπει πάλι να νομίζουμε ότι τα ουράνια σώματα, που δεν είναι παρά φωτιά συσσωρευμένη σε μάζα, κατέχουν την μακαριότητα και ότι εκτελούν όλες αυτές τις κινήσεις από δική τους ελεύθερη βούληση.

Αλλά πρέπει να διατηρούμε τη σημασία όλου του μεγαλείου τους σε όλες τις εκφράσεις που χρησιμοποιούμε σε τέτοιου είδους αντιλήψεις, ώστε να μην προκύπτουν από αυτές δοξασίες αντίθετες με αυτή την έννοια του μεγαλείου. Διαφορετικά η μεγάλη αυτή αντίφαση θα προκαλέσει τη μεγαλύτερη ταραχή στις ψυχές των ανθρώπων. Συνεπώς πρέπει να θεωρούμε ότι εξαιτίας του αρχικού σχηματισμού της ύλης σε τέτοιες συσσωρεύσεις στη φάση της γέννησης του κόσμου, προκαλείται και αυτός ο νόμος της περιοδικότητας στην κίνησή τους.

[78] Επιπλέον πρέπει να θεωρούμε ότι το έργο της φυσικής επιστήμης είναι να ανακαλύψουμε με ακρίβεια την αιτία των πιο βασικών φαινομένων, και ότι η ευδαιμονία μας βρίσκεται στην γνώση των ουρανίων φαινομένων και στην κατανόηση της φύσης των οντοτήτων που βλέπουμε σε αυτά τα ουράνια φαινόμενα, καθώς και όλων αυτών που έχουν στενή σχέση με την ακριβή γνώση για την ανθρώπινη ευδαιμονία. Και επιπλέον γνωρίζοντας ότι, αυτό που συμβαίνει με πολλούς τρόπους σε σχέση με την υπέρτατη φύση των ουρανίων σωμάτων και το ενδεχόμενο να συμβαίνει κάποτε με έναν τρόπο και άλλοτε με κάποιον άλλον, δεν έχει θέση εδώ, αλλά ότι τίποτα από αυτά που δείχνουν αβεβαιότητα ή ταραχή δεν μπορεί να περιέχεται καθόλου σε ότι έχει αθάνατη και μακάρια φύση. Και είναι εύκολο να αντιληφθούμε με την νόησή μας ότι αυτά είναι πραγματικά έτσι.

[79] Αλλά ότι αφορά στην λεπτομερή έρευνα για τη δύση και την ανατολή, για τις τροπές και τις εκλείψεις, και για όλα τα παρόμοια φαινόμενα, αυτή δεν συντείνει σε τίποτα στην ευδαιμονία την οποίαν παρέχει η γνώση, αλλά κάποιιοι που τα γνωρίζουν όλα αυτά, αλλά ακόμη αγνοούν τη φύση αυτών των πραγμάτων και τις βασικές αιτίες, νοιώθουν τον ίδιο φόβο που θα ένοιωθαν εάν δεν τα γνώριζαν καθόλου. Ίσως να νοιώθουν ακόμα μεγαλύτερο φόβο, επειδή η απορία που προκύπτει από τη παρατήρηση αυτών των φαινομένων δεν μπορεί να βρει κάποια λύση και να κατανοήσει τη ρύθμιση των βασικών πραγμάτων.

Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ακόμη και αν ανακαλύψουμε πολλές αιτίες για τις δύσεις και τις ανατολές και τις τροπές και τις εκλείψεις, και για τα άλλα φαινόμενα του ίδιου είδους, όπως είναι ήδη η περίπτωση στην εξέταση μας για τα επί μέρους φαινόμενα, [80] δεν πρέπει να θεωρούμε ότι η έρευνα μας γι' αυτά τα φαινόμενα δεν έχει φτάσει σε επαρκή ακρίβεια ώστε να συμβάλει στην αταραξία και στην ευδαιμονία μας. Έτσι πρέπει να εξετάζουμε με προσοχή με πόσους τρόπους ένα παρόμοιο φαινόμενο εμφανίζεται στη γη, όταν ερευνούμε με τη λογική τις αιτίες των ουρανίων φαινομένων και όλων αυτών που είναι πέραν από την ικανότητα των αισθήσεων. Και πρέπει να περιφρονούμε όσους δεν αναγνωρίζουν είτε αυτό που υπάρχει ή που παράγεται με έναν μόνο τρόπο, είτε αυτό που μπορεί να προκύπτει με πολλούς τρόπους στην περίπτωση πραγμάτων που μπορούν να γίνονται αντιληπτά μόνο από απόσταση, και ακόμα που αγνοούν σε ποιες περιπτώσεις είναι αδύνατον να έχουν αταραξία.

Εάν λοιπόν θεωρούμε ότι ένα φαινόμενο είναι ενδεχόμενο να συμβαίνει με κάποιον τέτοιο τρόπο όπως αυτός, και ότι σε περιπτώσεις υπό τις οποίες είναι εξίσου πιθανό να βρισκόμαστε

σε αταραξία, όταν διαπιστώσουμε ότι αυτό μπορεί να συμβαίνει με πολλούς τρόπους, θα παραμείνουμε τόσο ατάραχοι όσο εάν γνωρίζαμε ότι συμβαίνει με έναν συγκεκριμένο τρόπο.

[81] Και εκτός απ' όλα αυτά τα θέματα γενικά, πρέπει να κατανοήσουμε και αυτό το σημείο, ότι η πιο μεγάλη ταραχή στις ψυχές των ανθρώπων προκύπτει επειδή θεωρούν ότι αυτά τα ουράνια σώματα είναι μακάρια και αθάνατα όντα, και εντούτοις έχουν επιθυμίες και πράξεις και κίνητρα πράγματα αντιφατικά με αυτές τις ιδιότητες, και επειδή περιμένουν πάντοτε ή φαντάζονται κάποια αιώνια μαρτύρια, όπως αυτά απεικονίζονται στους μύθους, ή ακόμη φοβούνται την κατάσταση αναισθησίας που υπάρχει σε ότι είναι πεθαμένο, σαν αυτό να είχε κάποια σχέση με αυτούς τους ίδιους, και ακόμη επειδή όλα αυτά προκαλούνται όχι από λογικές γνώμες, αλλά μάλλον από κάποια μη λογική αντίληψη, και ως εκ τούτου, καθώς δεν γνωρίζουν τα όρια του πόνου, νοιώθουν τόσο μεγάλη ταραχή ή ακόμα μεγαλύτερη από αυτήν που θα ένοιωθαν εάν είχαν αποκτήσει αυτή την καλά θεμελιωμένη γνώμη για τα πράγματα. [82] Αλλά η αταραξία της ψυχής είναι να απαλλαγούμε από όλα αυτά, και να έχουμε συνεχώς στη μνήμη μας τις γενικές και τις πιο βασικές αρχές των πραγμάτων.

Γι' αυτό, πρέπει να εξετάζουμε προσεκτικά τα άμεσα συναισθήματα και τις αισθήσεις, τα κοινά του ανθρώπινου γένους όταν πρόκειται για κάτι κοινό, και τα ατομικά όταν πρόκειται για κάτι ατομικό, καθώς επίσης και την άμεση αντίληψη που μας προσφέρει το κάθε κριτήριο της αλήθειας. Επειδή, εάν μελετήσουμε προσεκτικά όλα αυτά, θα εξιχνιάσουμε ορθά τις αιτίες που προκαλούσαν την ταραχή και το φόβο μας, και καθορίζοντας τις πραγματικές αιτίες των ουράνιων φαινομένων και όλων των άλλων φαινομένων που συμβαίνουν τυχαία κάθε τόσο, θα απαλλαγούμε από όλα αυτά που φοβίζονται στον ύψιστο βαθμό τους άλλους ανθρώπους.

Αυτή είναι για σένα, Ηρόδοτε, η επιτομή για τα βασικά στοιχεία που αφορούν τις γενικές αρχές της φύσης, [83] έτσι ώστε αυτή η έκθεση να μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή με ακρίβεια. Είμαι βέβαιος ότι ακόμη και αν κάποιος δεν είναι ικανός να προχωρήσει σε όλες τις ειδικές λεπτομέρειες του συστήματος, θα έχει αποκτήσει από αυτήν ασύγκριτη δύναμη σε σχέση με άλλους ανθρώπους. Επειδή πράγματι θα ξεκαθαρίσει από μόνος του πολλά από τα λεπτομερειακά σημεία που έχω επεξεργασθεί στην πλήρη έκθεσή μου, και όλες αυτές οι αρχές, εάν τις απομνημονεύσει, θα του προσφέρουν συνεχή βοήθεια. Επειδή πράγματι τέτοιος είναι ο χαρακτήρας τους που ακόμη και αυτοί που ασχολούνται με την έρευνα των λεπτομερειών σε σημαντικό βαθμό, ή ακόμη και εντελώς, θα είναι σε θέση να πραγματοποιήσουν το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών τους για τη φύση στο σύνολό της, διεξάγοντας την ανάλυση τους σε σχέση με μια τέτοια περίληψη όπως αυτή. Και σε ότι αφορά όλους αυτούς που δεν είναι εντελώς μεταξύ αυτών που έχουν τελειοποιηθεί, κάποιοι από αυτούς μπορούν από αυτή την επιτομή να αποκτήσουν χωρίς προφορική διδασκαλία γρήγορη αντίληψη των πιο σημαντικών θεμάτων, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν τη γαλήνη της ψυχής τους.

Η επιστολή στα αρχαία ελληνικά

Ἐπίκουρος Ἡροδότῳ χαίρειν

[35] Τοῖς μὴ δυναμένοις, ὧς Ἡρόδοτε, ἕκαστα τῶν περὶ φύσεως ἀναγεγραμμένων ἡμῖν ἐξακριβοῦν μηδὲ τὰς μείζους τῶν συντεταγμένων βίβλους διαθρεῖν ἐπιτομὴν τῆς ὅλης πραγματείας εἰς τὸ κατασχεῖν τῶν ὀλοσχερωτάτων γε δοξῶν τὴν μνήμην ἱκανῶς αὐτοῖς παρεσκεύασα, ἵνα παρ' ἐκάστους τῶν καιρῶν ἐν τοῖς κυριωτάτοις βοηθεῖν αὐτοῖς δύνωνται, καθ' ὅσον ἂν ἐφάπτωνται τῆς περὶ φύσεως θεωρίας. Καὶ τοὺς προβεβηκότας δὲ ἱκανῶς ἐν τῇ τῶν ὅλων ἐπιβλέψει τὸν τύπον τῆς ὅλης πραγματείας τὸν κατεστοιχειωμένον δεῖ μνημονεῦειν· τῆς γὰρ ἀθροῦς ἐπιβολῆς πυκνὸν δεόμεθα, τῆς δὲ κατὰ μέρος οὐχ ὁμοίως.

[36] Βαδιστέον μὲν οὖν ἐπ' ἐκεῖνα καὶ συνεχῶς ἐν τῇ μνήμητὸ τοσοῦτο ποιητέον, ἀφ' οὗ ἢ τε κυριωτάτη ἐπιβολὴ ἐπὶ τὰ πράγματα ἔσται καὶ δὴ καὶ τὸ κατὰ μέρος ἀκρίβωμα πᾶν ἐξευρήσεται, τῶν ὀλοσχερωτάτων τύπων εὖ περιειλημμένων καὶ μνημονευομένων·

ἐπεὶ καὶ τοῦ τετελεσιουργημένου τοῦτο κυριώτατον τοῦ παντὸς ἀκριβώματος γίνεται, τὸ ταῖς ἐπιβολαῖς ὀξέως δύνασθαι χρῆσθαι, καὶ < τοῦτο γίνοιτ' ἂν ἅπαντων > πρὸς ἀπλᾶ στοιχειώματα καὶ φωνὰς συναγομένων. Οὐ γὰρ οἷόν τε τὸ πύκνωμα τῆς συνεχοῦς τῶν ὅλων περιοδείας εἶναι μὴ δυναμένου διὰ βραχεῶν φωνῶν ἅπαν ἐμπεριλαβεῖν ἐν αὐτῷ τὸ καὶ κατὰ μέρος ἂν ἐξακριβωθῆν.

[37] Ὅθεν δὴ πᾶσι χρησίμης οὔσης τοῖς ὠκειωμένοις φυσιολογία τῆς τοιαύτης ὁδοῦ, παρεγγυῶν τὸ συνεχὲς ἐνέργημα ἐν φυσιολογία καὶ τοιούτῳ μάλιστα ἐγγαληνίζων τῷ βίῳ ἐποίησά σοι καὶ τοιαύτην τινὰ ἐπιτομὴν καὶ στοιχείωσιν τῶν ὅλων δοξῶν.

Πρῶτον μὲν οὖν τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις, ὧς Ἡρόδοτε, δεῖ εἰληφέναι, ὅπως ἂν τὰ δοξαζόμενα ἢ ζητούμενα ἢ ἀπορούμενα ἔχωμεν εἰς ταῦτα ἀναγαγόντες ἐπικρίνειν, καὶ μὴ ἄκριτα πάντα ἡμῖν < ἦ > εἰς ἄπειρον ἀποδεικνύουσιν ἢ κενοὺς φθόγγους ἔχωμεν.

[38] ἀνάγκη γὰρ τὸ πρῶτον ἐννόημα καθ' ἕκαστον φθόγγον βλέπεσθαι, καὶ μὴ ἐν ἀποδείξεως προσδεῖσθαι, εἴπερ ἔξομεν τὸ ζητούμενον ἢ ἀπορούμενον καὶ δοξαζόμενον ἐφ' ὃ ἀνάξομεν.

Ἔτι τε κατὰ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντα τηρεῖν καὶ ἀπλῶς < κατὰ > τὰς παρούσας ἐπιβολὰς εἴτε διανοίας εἴθ' ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων, ὁμοίως δὲ < κατὰ > τὰ ὑπάρχοντα πάθη, ὅπως ἂν καὶ τὸ προσμένον καὶ τὸ ἄδηλον ἔχωμεν οἷς σημειωσόμεθα.

Ταῦτα δεῖ διαλαβόντας συνορᾶν ἤδη περὶ τῶν ἀδήλων· πρῶτον μὲν ὅτι οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. Πᾶν γὰρ ἐκ παντὸς ἐγίγνετ' ἂν σπερμάτων γε οὐθὲν προσδεόμενον.

[39] Καὶ εἰ ἐφθείρετο δὲ τὸ ἀφανιζόμενον εἰς τὸ μὴ ὄν, πάντα ἂν ἀπωλώλει τὰ πράγματα, οὐκ ὄντων εἰς ἃ διελύετο. Καὶ μὴν καὶ τὸ πᾶν ἀεὶ τοιοῦτον ἦν οἷον νῦν ἐστὶ, καὶ ἀεὶ τοιοῦτον ἔσται. Οὐθὲν γὰρ ἐστὶν εἰς ὃ μεταβάλλει. Παρὰ γὰρ τὸ πᾶν οὐθὲν ἐστὶν, ὃ ἂν εἰσελθὸν εἰς αὐτὸ τὴν μεταβολὴν ποιήσαιτο.

Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ πᾶν ἐστὶ < σώματα καὶ τόπος > [τοῦτο καὶ ἐν τῇ Μεγάλῃ ἐπιτομῇ φησὶ κατ' ἀρχὴν καὶ ἐν τῇ α' Περὶ φύσεως]· σώματα μὲν γὰρ ὡς ἔστιν, αὐτὴ ἢ αἴσθησις ἐπὶ πάντων μαρτυρεῖ, καθ' ἣν ἀναγκαῖον τὸ ἄδηλον τῷ λογισμῷ τεκμαίρεσθαι, ὡσπερ προεῖπον τὸ πρόσθεν.

[40] Εἰ < δὲ > μὴ ἦν ὃ κενὸν καὶ χῶραν καὶ ἀναφῆ φύσιν ὀνομάζομεν, οὐκ ἂν εἶχε τὰ σώματα ὅπου ἦν οὐδὲ δι' οὗ ἐκινεῖτο, καθάπερ φαίνεται κινούμενα. Παρὰ δὲ ταῦτα οὐθὲν οὐδ' ἐπινοηθῆναι δύναται οὔτε περιληπτικῶς οὔτε ἀναλόγως τοῖς περιληπτοῖς ὡς καθ' ὅλας φύσεις λαμβανόμενα καὶ μὴ ὡς τὰ τούτων συμπτώματα ἢ συμβεβηκότα λεγόμενα.

Καὶ μὴν καὶ τῶν [τοῦτο καὶ ἐν τῇ πρώτῃ Περὶ φύσεως καὶ τῇ ιδ' καὶ ιε' καὶ τῇ Μεγάλῃ ἐπιτομῇ] σωμάτων τὰ μὲν ἐστὶ συγκρίσεις, τὰ δ' ἐξ ὧν αἱ συγκρίσεις πεποιήνται· [41] ταῦτα δὲ ἐστὶν ἄτομα καὶ ἀμετάβλητα, εἴπερ μὴ μέλλει πάντα εἰς τὸ μὴ ὄν φθαρήσεσθαι, ἀλλ' ἰσχυὸν τι ὑπομένειν ἐν ταῖς διαλύσεσι τῶν συγκρίσεων, πλήρη τὴν φύσιν ὄντα, οὐκ ἔχοντα ὅπῃ ἢ ὅπως διαλυθήσεται. Ὡστε τὰς ἀρχὰς ἀτόμους ἀναγκαῖον εἶναι σωμάτων φύσεις.

Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ πᾶν ἄπειρόν ἐστι. Τὸ γὰρ πεπερασμένον ἄκρον ἔχει τὸ δὲ ἄκρον παρ' ἑτερόν τι θεωρεῖται. Ὡστε οὐκ ἔχον ἄκρον πέρασ οὐκ ἔχει· πέρασ δὲ οὐκ ἔχον ἄπειρον ἂν εἴη καὶ οὐ πεπερασμένον.

Καὶ μὴν καὶ τῷ πλήθει τῶν σωμάτων ἄπειρόν ἐστὶ τὸ πᾶν καὶ τῷ μεγέθει τοῦ κενοῦ. [42] Εἴτε γὰρ ἦν τὸ κενὸν ἄπειρον τὰ δὲ σώματα ὠρισμένα, οὐθαμοῦ ἂν ἔμενε τὰ σώματα, ἀλλ' ἐφέρετο κατὰ τὸ ἄπειρον κενὸν διεσπαρμένα, οὐκ ἔχοντα τὰ ὑπερίδοντα καὶ στέλλοντα κατὰ τὰς ἀνακοπὰς· εἴτε τὸ κενὸν ἦν ὠρισμένον, οὐκ ἂν εἶχε τὰ ἄπειρα σώματα ὅπου ἐνέστη.

Πρὸς τε τούτοις τὰ ἄτομα τῶν σωμάτων καὶ μεστά, ἐξ ὧν καὶ αἱ συγκρίσεις γίνονται καὶ εἰς ἃ διαλύονται, ἀπερίληπτά ἐστὶ ταῖς διαφοραῖς τῶν σχημάτων· οὐ γὰρ δυνατὸν γενέσθαι τὰς τοσαύτας διαφορὰς ἐκ τῶν αὐτῶν σχημάτων περιειλημμένων. Καὶ καθ' ἐκάστην δὲ σχημάτισιν ἀπλῶς ἄπειροί εἰσιν αἱ ὅμοιαι, ταῖς δὲ διαφοραῖς οὐχ ἀπλῶς ἄπειροι ἀλλὰ μόνον ἀπερίληπτοι, [οὐδὲ γὰρ φησὶν ἐνδοτέρω εἰς ἄπειρον τὴν τομὴν τυγχάνειν. Λέγει δέ, ἐπειδὴ αἱ ποιότητες μεταβάλλονται, εἰ μέλλει τις μὴ καὶ τοῖς μεγέθεσιν ἀπλῶς εἰς ἄπειρον αὐτὰς ἐκβάλλειν.]

[43] Κινουνταί τε συνεχῶς αἱ ἄτομοι [φησὶ δὲ ἐνδοτέρω καὶ ἰσοταχῶς αὐτὰς κινεῖσθαι τοῦ κενοῦ τὴν εἴξιν ὁμοίαν παρεχομένου καὶ τῇ κουφοτάτῃ καὶ τῇ βαρυτάτῃ] τὸν αἰῶνα, καὶ αἱ μὲν <κατὰ στάθμην, αἱ δὲ κατὰ παρέγκλισιν, αἱ δὲ κατὰ παλμόν, τούτων δὲ αἱ μὲν φέρονται> εἰς μακρὰν ἀπ' ἀλλήλων διστάμεναι, αἱ δὲ αὐτὸν παλμόν ἴσχουσιν ὅταν τύχῃσιν τῇ περιπλοκῇ κεκλειμένα ἢ στεγαζόμενα παρὰ τῶν πλεκτικῶν.

[44] Ἡ τε γὰρ τοῦ κενοῦ φύσις ἢ διορίζουσα ἐκάστην αὐτὴν τοῦτο παρασκευάζει, τὴν ὑπέρεισιν οὐχ οἷα τε οὔσα ποιεῖσθαι· ἢ τε στερεότης ἢ ὑπάρχουσα αὐταῖς κατὰ τὴν σύγκρουσιν τὸν ἀποπαλμόν ποιεῖ, ἐφ' ὅπόσον ἂν ἡ περιπλοκὴ τὴν ἀποκατάστασιν ἐκ τῆς συγκρούσεως διδῶ. Ἀρχὴ δὲ τούτων οὐκ ἔστιν, αἰτίων τῶν ἀτόμων οὐσῶν καὶ τοῦ κενοῦ. [Φησὶ δ' ἐνδοτέρω μηδὲ ποιότητά τινα περὶ τὰς ἀτόμους εἶναι πλὴν σχήματος καὶ μεγέθους καὶ βάρους· τὸ δὲ χρῶμα παρὰ τὴν θέσιν τῶν ἀτόμων ἀλλάττεσθαι ἐν ταῖς Δώδεκα στοιχειώσεσιν φησὶ. Πᾶν δὲ μέγεθος μὴ εἶναι περὶ αὐτὰς· οὐδέποτε γοῦν ἄτομος ὤφθη αἰσθήσει.]

[45] Ἡ τοσαύτη δὴ φωνὴ τούτων πάντων μνημονευομένων τὸν ἰκανὸν τύπον ὑποβάλλει τῆς τῶν ὄντων φύσεως ἐπινοίας.

Ἀλλὰ μὴν καὶ κόσμοι ἄπειροί εἰσιν, οἳ θ' ὅμοιοι τούτῳ καὶ ἀνόμοιοι. Αἶτε γὰρ ἄτομοι ἄπειροι οὔσαι, ὡς ἄρτι ἀπεδείχθη, φέρονται καὶ πορρωτάτω. Οὐ γὰρ κατανήλωνται αἱ τοιαῦται ἄτομοι ἐξ ὧν ἂν γένοιτο κόσμος ἢ ὑφ' ὧν ἂν ποιηθείη, οὔτ' εἰς ἓνα οὔτ' εἰς πεπερασμένους, οὔθ' ὅσοι τοιοῦτοι οὔθ' ὅσοι διάφοροι τούτοις. Ὡστε οὐδὲν τὸ ἐμποδοστατήσόν ἐστὶ πρὸς τὴν ἀπειρίαν τῶν κόσμων.

[46α] Καὶ μὴν καὶ τύποι ὁμοιοσχήμονες τοῖς στερεμνίοις εἰσὶ, λεπτότησιν ἀπέχοντες μακρὰν τῶν φαινομένων. Οὔτε γὰρ ἀποστάσεις ἀδυνατοῦσιν ἐν τῷ περιέχοντι γίνεσθαι τοιαῦται οὔτ' ἐπιτηδειότητες τῆς κατεργασίας τῶν κοιλωμάτων καὶ λεπτοτήτων γίνεσθαι, οὔτε ἀπόρροιαί τὴν ἐξῆς θέσιν καὶ βᾶσιν διατηροῦσαι ἦν περ καὶ ἐν τοῖς στερεμνίοις εἶχον· τούτους δὲ τοὺς τύπους εἶδωλα προσαγορεύομεν.

[47α] Εἴθ' ὅτι τὰ εἶδωλα ταῖς λεπτότησιν ἀνυπερβλήτοις κέχρηται οὐθὲν ἀντιμαρτυρεῖ τῶν φαινομένων· ὅθεν καὶ τάχῃ ἀνυπερβλήτα ἔχει, πάντα πόρον σύμμετρον ἔχοντα πρὸς τῷ <τῷ>

ἀπορρῶ αὐτῶν μηθὲν ἀντικόπτειν ἢ ὀλίγα ἀντικόπτειν, πολλαῖς δὲ καὶ ἀπείροις εὐθύς ἀντικόπτειν τι.

[48] Πρὸς τε τούτοις, ὅτι ἡ γένεσις τῶν εἰδώλων ἅμα νοήματι συμβαίνει. Καὶ γὰρ ῥεῦσις ἀπὸ τῶν σωμάτων τοῦ ἐπιπολῆς συνεχῆς, οὐκ ἐπίδηλος τῇ μειώσει διὰ τὴν ἀνταναπλήρωσιν, σῶζουσα τὴν ἐπὶ τοῦ στερεμνίου θέσιν καὶ τάξιν τῶν ἀτόμων ἐπὶ πολὺν χρόνον, εἰ καὶ ἐνίστε συγχεομένη, καὶ συστάσεις ἐν τῷ περιέχοντι ὀξεῖα διὰ τὸ μὴ δεῖν κατὰ βάθος τὸ συμπλήρωμα γίνεσθαι, καὶ ἄλλοι δὲ τρόποι τινὲς γεννητικοὶ τῶν τοιούτων φύσεών εἰσιν. Οὐθὲν γὰρ τούτων ἀντιμαρτυρεῖται>

ταῖς αἰσθήσεσιν, ἂν βλέπη τις τινα τρόπον τὰς ἐναργείας τίνα καὶ τὰς συμπαθείας ἀπὸ τῶν ἔξωθεν πρὸς ἡμᾶς ἀνοίσει.

[49] Δεῖ δὲ καὶ νομίζειν ἐπεισιόντος τινὸς ἀπὸ τῶν ἔξωθεν τὰς μορφὰς ὁρᾶν ἡμᾶς καὶ διανοεῖσθαι· οὐ γὰρ ἂν ἐναποσφραγίσαιτο τὰ ἔξω τὴν ἑαυτῶν φύσιν τοῦ τε χρώματος καὶ τῆς μορφῆς διὰ τοῦ ἀέρος τοῦ μεταξὺ ἡμῶν τε κάκείνων, οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων οἴων δὴ ποτε ῥευσμάτων ἀφ' ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνα παραγινομένων, οὕτως ὡς τύπων τινῶν ἐπεισιόντων ἡμῖν ἀπὸ τῶν πραγμάτων ὁμοχρόων τε καὶ ὁμοιομόρφων κατὰ τὸ ἐναρμόττον μέγεθος εἰς τὴν ὄψιν ἢ τὴν διάνοιαν, ὡκέως ταῖς φοραῖς χρωμένων,[50] εἶτα διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν τοῦ ἐνὸς καὶ συνεχοῦς τὴν φαντασίαν ἀποδιδόντων καὶ τὴν συμπάθειαν ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου σφζόντων κατὰ τὸν ἐκεῖθεν σύμμετρον ἐπερισμὸν ἐκ τῆς κατὰ βάθος ἐν τῷ στερεμνίῳ τῶν ἀτόμων πάλσεως. Καὶ ἦν ἂν λάβωμεν φαντασίαν ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ ἢ τοῖς αἰσθητηρίοις εἶτε μορφῆς εἶτε συμβεβηκότων, μορφή ἐστὶν αὕτη τοῦ στερεμνίου, γινομένη κατὰ τὸ ἐξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδώλου· τὸ δὲ ψεῦδος καὶ τὸ διημαρτημένον ἐν τῷ προσδοξαζομένῳ ἀεὶ ἐστὶν <ἐπὶ τοῦ προσμένοντος> ἐπιμαρτυρηθήσεσθαι ἢ μὴ ἀντιμαρτυρηθήσεσθαι, εἴτ' οὐκ ἐπιμαρτυρουμένου <ἢ ἀντιμαρτυρουμένου> [κατὰ τινα κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ, διάληψιν δὲ ἔχουσαν, καθ' ἣν τὸ ψεῦδος γίνεται.]

[51] Ἦ τε γὰρ ὁμοιότης τῶν φαντασμῶν οἷον εἰ ἐν εἰκόνι λαμβανομένων ἢ καθ' ὕπνου γινομένων ἢ κατ' ἄλλας τινὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας ἢ τῶν λοιπῶν κριτηρίων οὐκ ἂν ποτε ὑπῆρχε τοῖς οὐσί τε καὶ ἀληθέσι προσαγορευομένοις, εἰ μὴ ἦν τινα καὶ τοιαῦτα προσβαλλόμενα· τὸ δὲ διημαρτημένον οὐκ ἂν ὑπῆρχεν εἰ μὴ ἐλαμβάνομεν καὶ ἄλλην τινὰ κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην μὲν <τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ,> διάληψιν δὲ ἔχουσαν· κατὰ δὲ ταύτην [τὴν συνημμένην τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ, διάληψιν δὲ ἔχουσαν], ἐὰν μὲν μὴ ἐπιμαρτυρηθῇ ἢ ἀντιμαρτυρηθῇ, τὸ ψεῦδος γίνεται· ἐὰν δὲ ἐπιμαρτυρηθῇ ἢ μὴ ἀντιμαρτυρηθῇ, τὸ ἀληθές.

[52] Καὶ ταύτην οὖν σφόδρα γε δεῖ τὴν δόξαν κατέχειν, ἵνα μήτε τὰ κριτήρια ἀναιρῆται τὰ κατὰ τὰς ἐναργείας μήτε τὸ διημαρτημένον ὁμοίως βεβαιούμενον πάντα συνταράττη.

Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ ἀκούειν γίνεται ῥεύματός τινος φερομένου ἀπὸ τοῦ φωνοῦντος ἢ ἠχοῦντος ἢ ψοφοῦντος ἢ ὅπως δήποτε ἀκουστικὸν πάθος παρασκευάζοντος. Τὸ δὲ ῥεῦμα τοῦτο εἰς ὁμοιομερεῖς ὄγκους διασπείρεται, ἅμα τινὰ διασφζόντας συμπάθειαν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐνότητα ἰδιότροπον, διατείνουσιν πρὸς τὸ ἀποστεῖλαν, καὶ τὴν ἐπαίσθησιν τὴν ἐπ' ἐκείνου ὡς τὰ πολλὰ ποιοῦσαν, εἰ δὲ μὴ γε, τὸ ἔξωθεν μόνον ἐνδηλον παρασκευάζουσαν.

[53] Ἄνευ γὰρ ἀναφερομένης τινὸς ἐκεῖθεν συμπαθείας οὐκ ἂν γένοιτο ἢ τοιαύτη ἐπαίσθησις. Οὐκ αὐτὸν οὖν δεῖ νομίζειν τὸν ἀέρα ὑπὸ τῆς προἰεμένης φωνῆς ἢ καὶ τῶν ὁμογενῶν σχηματίζεσθαι (πολλὴν γὰρ ἐνδειαν ἔξει τοῦτο πάσχειν ὑπ' ἐκείνης), ἀλλ' εὐθύς τὴν γινομένην πληγὴν ἐν ἡμῖν, ὅταν φωνὴν ἀφίωμεν, τοιαύτην ἐκθλιψιν ὄγκων τινῶν ῥεύματος πνευματώδους ἀποτελεστικῶν ποιεῖσθαι, ἢ τὸ πάθος τὸ ἀκουστικὸν ἡμῖν παρασκευάζει.

Καὶ μὴν καὶ τὴν ὁσμὴν νομιστέον ὡσπερ καὶ τὴν ἀκοὴν οὐκ ἂν ποτε οὐθὲν πάθος ἐργάσασθαι, εἰ μὴ ὄγκοι τινὲς ἦσαν ἀπὸ τοῦ πράγματος ἀποφερόμενοι σύμμετροι πρὸς τὸ τοῦτο τὸ αἰσθητήριον κινεῖν, οἱ μὲν τοῖοι τεταραγμένως καὶ ἀλλοτριῶς, οἱ δὲ τοῖοι ἀταράχως καὶ οἰκείως ἔχοντες.

[54] Καὶ μὴν καὶ τὰς ἀτόμους νομιστέον μηδεμίαν ποιότητα τῶν φαινομένων προσφέρεσθαι πλὴν σχήματος καὶ βάρους καὶ μεγέθους καὶ ὅσα ἐξ ἀνάγκης σχήματος συμφοῆ ἔστι. Ποιότης γὰρ πᾶσα μεταβάλλει· αἱ δὲ ἄτομοι οὐδὲν μεταβάλλουσιν, ἐπειδήπερ δεῖ τι ὑπομένειν ἐν ταῖς διαλύσεσι τῶν συγκρίσεων στερεὸν καὶ ἀδιάλυτον, ὃ τὰς μεταβολὰς οὐκ εἰς τὸ μὴ ὄν ποιήσεται οὐδ' ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἀλλὰ κατὰ μεταθέσεις ἐν πολλοῖς < τινῶν > , τινῶν δὲ καὶ προσόδους καὶ ἀφόδους. Ὅθεν ἀναγκαῖον τὰ μὲν μετατιθέμενα ἄφθαρτα εἶναι καὶ τὴν τοῦ μεταβάλλοντος φύσιν οὐκ ἔχοντα, ὄγκους δὲ καὶ σχηματισμούς ἰδίους· ταῦτα γὰρ καὶ ἀναγκαῖον ὑπομένειν.

[55] Καὶ γὰρ ἐν τοῖς παρ' ἡμῖν μετασηματιζόμενοις κατὰ τὴν περιείρεσιν τὸ σχῆμα ἐνυπάρχον λαμβάνεται, αἱ δὲ ποιότητες οὐκ ἐνυπάρχουσαι ἐν τῷ μεταβάλλοντι, ὡσπερ ἐκεῖνο καταλείπεται, ἀλλ' ἐξ ὅλου τοῦ σώματος ἀπολλύμεναι. Ἰκανὰ οὖν τὰ ὑπολειπόμενα ταῦτα τὰς τῶν συγκρίσεων διαφορὰς ποιεῖν, ἐπειδὴ περ ὑπολείπεσθαι γέ τινα ἀναγκαῖον καὶ <μὴ> εἰς τὸ μὴ ὄν φθείρεσθαι.

Ἀλλὰ μὴν οὐδὲ δεῖ νομίζειν πᾶν μέγεθος ἐν ταῖς ἀτόμοις ὑπάρχειν, ἵνα μὴ τὰ φαινόμενα ἀντιμαρτυρῆ· παραλλαγὰς δὲ τινὰς μεγεθῶν νομιστέον εἶναι. Βέλτιον γὰρ καὶ τούτου προσόντος τὰ κατὰ τὰ πάθη καὶ τὰς αἰσθήσεις γινόμενα ἀποδοθῆσεται.

[56] Πᾶν δὲ μέγεθος ὑπάρχον οὔτε χρήσιμόν ἔστι πρὸς τὰς τῶν ποιότητων διαφορὰς, ἀφῆχθαι τε ἅμ' ἔδει καὶ πρὸς ἡμᾶς ὀρατὰς ἀτόμους· ὃ οὐ θεωρεῖται γινόμενον, οὐθ' ὅπως ἂν γένοιτο ὀρατὴ ἄτομος ἔστιν ἐπινοῆσαι.

Πρὸς δὲ τούτοις οὐ δεῖ νομίζειν ἐν τῷ ὠρισμένῳ σώματι ἀπείρους ὄγκους εἶναι οὐδ' ὀπηλίκοις οὖν. Ὡστε οὐ μόνον τὴν εἰς ἄπειρον τομὴν ἐπὶ τοῦλαττον ἀναιρετέον, ἵνα μὴ πάντα ἀσθενῆ ποιῶμεν κἂν ταῖς περιλήψεσι τῶν ἀθρώων εἰς τὸ μὴ ὄν ἀναγκασθῶμεθα τὰ ὄντα θλίβοντες καταναλίσκεν, ἀλλὰ καὶ τὴν μετάβασιν μὴ νομιστέον γενέσθαι ἐν τοῖς ὠρισμένοις εἰς ἄπειρον μηδ' <ἐπὶ> τοῦλαττον.

[57] Οὔτε γὰρ ὅπως, ἐπειδὴν ἅπαξ τις εἴπη ὅτι ἄπειροι ὄγκοι ἐν τινι ὑπάρχουσιν ἢ ὀπηλικοί οὖν, ἔστι νοῆσαι, πῶς τ' ἂν ἔτι τοῦτο πεπερασμένον εἴη τὸ μέγεθος. (Πηλικοί γὰρ τινες δῆλον ὡς οἱ ἄπειροί εἰσιν ὄγκοι· καὶ οὗτοι ὀπηλικοί ἂν ποτε ὦσιν, ἄπειρον ἂν ἦν καὶ τὸ μέγεθος). Ἄκρον τε ἔχοντος τοῦ πεπερασμένου διαληπτόν, εἰ μὴ καὶ καθ' ἑαυτὸ θεωρητόν, οὐκ ἔστι μὴ οὐ καὶ τὸ ἐξῆς τούτου τοιοῦτον νοεῖν καὶ οὕτω κατὰ τὸ ἐξῆς εἰς τοῦμπροσθεν βαδίζοντι εἰς τὸ ἄπειρον ὑπάρχειν κατὰ <τὸ> τοιοῦτον ἀφικνεῖσθαι τῇ ἐννοίᾳ.

[58] Τὸ τε ἐλάχιστον τὸ ἐν τῇ αἰσθήσει δεῖ κατανοεῖν ὅτι οὔτε τοιοῦτόν ἔστιν οἷον τὸ τὰς μεταβάσεις ἔχον οὔτε πάντη πάντως ἀνόμοιον, ἀλλ' ἔχον μὲν τινα κοινότητα τῶν μεταβατῶν, διάληψιν δὲ μερῶν οὐκ ἔχον· ἀλλ' ὅταν διὰ τὴν τῆς κοινότητος προσεμφέρειαν οἰηθῶμεν διαλήψεσθαι τι αὐτοῦ, τὸ μὲν ἐπιτάδε, τὸ δὲ ἐπέκεινα, τὸ ἴσον ἡμῖν δεῖ προσπίπτειν. Ἐξῆς τε θεωροῦμεν ταῦτα ἀπὸ τοῦ πρώτου καταρχόμενοι καὶ οὐκ ἐν τῷ αὐτῷ, οὐδὲ μέρεσι μερῶν ἀπτόμενα, ἀλλ' ἢ ἐν τῇ ιδιότητι τῇ ἑαυτῶν τὰ μεγέθη καταμετροῦντα, τὰ πλείω πλείον καὶ τὰ ἐλάττω ἔλαττον.

Ταύτη τῇ ἀναλογίᾳ νομιστέον καὶ τὸ ἐν τῇ ἀτόμῳ ἐλάχιστον κεχρηῆσθαι· [59] μικρότητι γὰρ ἐκεῖνο δῆλον ὡς διαφέρει τοῦ κατὰ τὴν αἴσθησιν θεωρουμένου, ἀναλογία δὲ τῇ αὐτῇ κέχρηται. Ἐπεὶπερ καὶ ὅτι μέγεθος ἔχει ἢ ἄτομος κατὰ τὴν τῶν ἐνταῦθα ἀναλογίαν κατηγορήσαμεν, μικρόν τι μόνον μακρὰν ἐκβαλόντες. Ἔτι τε τὰ ἐλάχιστα καὶ ἀμιγῆ πέρατα δεῖ νομίζειν τῶν

μηκῶν τὸ καταμέτρημα ἐξ αὐτῶν πρώτων τοῖς μείζοσι καὶ ἐλάττοσι παρασκευάζοντα, τῇ διὰ λόγου θεωρίᾳ ἐπὶ τῶν ἀοράτων. Ἡ γὰρ κοινότης ἢ ὑπάρχουσα αὐτοῖς πρὸς τὰ ἀμετάβολα ἱκανὴ τὸ μέχρι τούτου συντελέσαι· συμφόρησιν δὲ ἐκ τούτων κίνησιν ἐχόντων οὐχ οἷόν τε γενέσθαι.

[60] [Καὶ μὴν καὶ τοῦ ἀπείρου ὡς μὲν ἀνωτάτῳ καὶ κατωτάτῳ οὐ δεῖ κατηγορεῖν τὸ ἄνω ἢ κάτω. (Εἰς μέντοι τὸ ὑπὲρ κεφαλῆς, ὅθεν ἂν στῶμεν, εἰς ἄπειρον ἄγειν <ἐς> ὄν, μηδέποτε φανεῖσθαι τοῦτο ἡμῖν)· ἢ τὸ ὑποκάτω τοῦ νοηθέντος εἰς ἄπειρον ἅμα ἄνω τε εἶναι καὶ κάτω πρὸς τὸ αὐτό· τοῦτο γὰρ ἀδύνατον διανοηθῆναι. Ὡστε ἔστι μίαν λαβεῖν φοράν τὴν ἄνω νοουμένην εἰς ἄπειρον καὶ μίαν τὴν κάτω, ἂν καὶ μυριάκις πρὸς τοὺς πόδας τῶν ἐπάνω τὸ παρ' ἡμῶν φερόμενον <ἐς> τοὺς ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν τόπους ἀφικνῆται ἢ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τῶν ὑποκάτω τὸ παρ' ἡμῶν κάτω φερόμενον· ἢ γὰρ ὅλη φορά οὐθὲν ἦττον ἑκατέρα ἑκατέρᾳ ἀντικειμένη ἐπ' ἄπειρον νοεῖται].

[61] Καὶ μὴν καὶ ἰσοταχεῖς ἀναγκαῖον τὰς ἀτόμους εἶναι, ὅταν διὰ τοῦ κενοῦ εἰσφέρωνται μηθενὸς ἀντικόπτοντος. Οὕτε γὰρ τὰ βαρῆα θάττον οἰσθήσεται τῶν μικρῶν καὶ κούφων, ὅταν γε δὴ μηδὲν ἀπαντᾷ αὐτοῖς· οὕτε τὰ μικρὰ τῶν μεγάλων, πάντα πόρον σύμμετρον ἔχοντα, ὅταν μηθὲν μηδὲ ἐκείνοις ἀντικόπη· οὐθ' ἢ ἄνω οὐθ' ἢ εἰς τὸ πλάγιον διὰ τῶν κρούσεων φορά, οὐθ' ἢ κάτω διὰ τῶν ἰδίων βαρῶν. Ἐφ' ὅποσον γὰρ ἂν κατίσχη ἑκατέρ <α αὐτ>ῶν, ἐπὶ τοσοῦτον ἅμα νοήματι τὴν φοράν σχήσει, ἕως <ἂν τι> ἀντικόψη ἢ ἔξωθεν ἢ ἐκ τοῦ ἰδίου βάρους πρὸς τὴν τοῦ πλήξαντος δύναμιν.

[46β] Καὶ μὴν καὶ ἢ διὰ τοῦ κενοῦ φορά κατὰ μηδεμίαν ἀπάντησιν τῶν ἀντικοψόντων γινομένη πᾶν μῆκος περιληπτὸν ἐν ἀπερινοήτῳ χρόνῳ συντελεῖ. Βράδους γὰρ καὶ τάχους ἀντικοπή καὶ οὐκ ἀντικοπή ὁμοίωμα λαμβάνει.

[62] Ἀλλὰ μὴν καὶ κατὰ τὰς συγκρίσεις θάπτων ἑτέρα ἑτέρας ῥηθήσεται τῶν ἀτόμων ἰσοταχῶν οὐσῶν, τῷ ἐφ' ἓνα τόπον φέρεσθαι τὰς ἐν τοῖς ἀθροίσμασιν ἀτόμους καὶ κατὰ τὸν ἐλάχιστον συνεχῆ χρόνον, εἰ μὴ ἐφ' ἓνα κατὰ τοὺς λόγῳ θεωρητοὺς χρόνους, ἀλλὰ πυκνὸν ἀντικόπτουσιν, ἕως ἂν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν τὸ συνεχές τῆς φορᾶς γίνηται. Τὸ γὰρ προσδοξαζόμενον περὶ τοῦ ἀοράτου, ὡς ἄρα καὶ οἱ διὰ λόγου θεωρητοὶ χρόνοι τὸ συνεχές τῆς φορᾶς ἔξουσιν, οὐκ ἀληθές ἐστιν ἐπὶ τῶν τοιούτων· ἐπεὶ τό γε θεωρούμενον πᾶν ἢ κατ' ἐπιβολὴν λαμβανόμενον τῇ διανοίᾳ ἀληθές ἐστιν.

[47β] Οὐ μὴν οὐδ' ἅμα κατὰ τοὺς διὰ λόγου θεωρητοὺς χρόνους καὶ τὸ φερόμενον σῶμα ἐπὶ τοὺς πλείους τόπους ἀφικνεῖται (ἀδιανόητον γὰρ, καὶ τοῦτο συναφικνούμενον ἐν αἰσθητῷ χρόνῳ ὅθεν δήποθεν τοῦ ἀπείρου οὐκ ἐξ οὗ ἂν περιλάβωμεν τὴν φοράν τόπου ἔσται ἀφιστάμενον)· ἀντικοπῆ γὰρ ὅμοιον ἔσται, κἂν μέχρι τοσοῦτου τὸ τάχος τῆς φορᾶς μὴ ἀντικοπτὸν καταλίπωμεν. Χρήσιμον δὴ καὶ τοῦτο κατασχεῖν τὸ στοιχεῖον.

[63] Μετὰ δὲ ταῦτα δεῖ συνορᾶν ἀναφέροντα ἐπὶ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰ πάθη (οὕτω γὰρ ἢ βεβαιωτάτη πίστις ἔσται) ὅτι ἢ ψυχὴ σῶμά ἐστι λεπτομερές παρ' ὅλον τὸ ἄθροισμα παρεσπαρμένον, προσεμφερέστατον δὲ πνεύματι θερμοῦ τινα κρᾶσιν ἔχοντι καὶ πῆ μὲν τούτῳ προσεμφερές, πῆ δὲ τούτῳ· ἔστι δὲ τὸ μέρος πολλὴν παραλλαγὴν εἰληφὸς τῇ λεπτομερείᾳ καὶ αὐτῶν τούτων, συμπαθὲς δὲ τούτῳ μᾶλλον καὶ τῷ λοιπῷ ἀθροίσματι· τοῦτο δὲ πᾶν αἰ δυνάμεις τῆς ψυχῆς δῆλον <ποιοῦσι> καὶ τὰ πάθη καὶ αἰ εὐκίνησιαι καὶ αἰ διανοήσεις καὶ ὧν στερόμενοι θνήσκομεν. Καὶ μὴν καὶ ὅτι ἔχει ἢ ψυχὴ τῆς αἰσθήσεως τὴν πλείστην αἰτίαν δεῖ κατέχειν· [64] οὐ μὴν εἰλήφει ἂν ταύτην, εἰ μὴ ὑπὸ τοῦ λοιποῦ ἀθροίσματος ἐστεγάζετο πως. Τὸ δὲ λοιπὸν ἄθροισμα παρασκευάσαν ἐκείνη τὴν αἰτίαν ταύτην μετέλιφε καὶ αὐτὸ τοιοῦτου συμπτώματος παρ' ἐκείνης, οὐ μέντοι πάντων ὧν ἐκείνη κέκτηται· διὸ ἀπαλλαγείσης τῆς ψυχῆς οὐκ ἔχει τὴν αἴσθησιν. Οὐ γὰρ αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ ταύτην ἐκέκτητο τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἑτέρῳ ἅμα

συγγεγεννημένω αὐτῷ παρεσκευάζεν, ὃ διὰ τῆς συντελεσθείσης περὶ αὐτὸ δυνάμεως κατὰ τὴν κίνησιν σύμπωμα αἰσθητικὸν εὐθύς ἀποτελοῦν ἑαυτῷ ἀπεδίδου κατὰ τὴν ὁμούρησιν καὶ συμπάθειαν καὶ ἐκείνῳ, καθάπερ εἶπον.

[65] Διὸ δὴ καὶ ἐνυπάρχουσα ἡ ψυχὴ οὐδέποτε ἄλλου τινὸς μέρους ἀπηλλαγμένου ἀναισθητήσῃ· ἀλλ' ἂν καὶ ταύτης ξυναπόληται τοῦ στεγάζοντος λυθέντος εἴθ' ὅλου εἴτε καὶ μέρους τινός, ἐάν περ διαμένη, ἔξει τὴν αἴσθησιν. Τὸ δὲ λοιπὸν ἄθροισμα διαμένον καὶ ὅλον καὶ κατὰ μέρος οὐκ ἔχει τὴν αἴσθησιν ἐκείνου ἀπηλλαγμένου, ὅσον ποτέ ἐστι τὸ συντεῖνον τῶν ἀτόμων πλήθος εἰς τὴν τῆς ψυχῆς φύσιν. Καὶ μὴν καὶ διαλυομένου τοῦ ὅλου ἀθροίσματος ἡ ψυχὴ διασπείρεται καὶ οὐκέτι ἔχει τὰς αὐτὰς δυνάμεις οὐδὲ κινεῖται, ὥστε οὐδ' αἴσθησιν κέκτηται.

[66] Οὐ γὰρ οἷόν τε νοεῖν αὐτὸ αἰσθανόμενον μὴ <ὄν> ἐν τούτῳ τῷ συστήματι καὶ ταῖς κινήσεσι ταύταις χρώμενον, ὅταν τὰ στεγάζοντα καὶ περιέχοντα μὴ τοιαῦτα ἦ, ἐν οἷς νῦν οὐσα ἔχει ταύτας τὰς κινήσεις.

[Λέγει ἐν ἄλλοις καὶ ἐξ ἀτόμων αὐτὴν συγκεῖσθαι λειοτάτων καὶ στρογγυλωτάτων, πολλῶν τινι διαφερουσῶν τῶν τοῦ πυρός· καὶ τὸ μὲν τι ἄλογον αὐτῆς, ὃ τῷ λοιπῷ παρεσπάρθαι σώματι· τὸ δὲ λογικὸν ἐν τῷ θώρακι, ὡς δῆλον ἐκ τε τῶν φόβων καὶ τῆς χαρᾶς.]

[Ἐπὶ τὸν ἔκδοξον ἐπιπέσει τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν τῶν παρ' ὅλην τὴν σύγκρισιν παρεσπαρμένων ἐγκατεχομένων ἢ διαφορουμένων, εἶτα συμπίπτοντων τοῖς ἐπειρημοῖς. Τὸ τε σπέρμα ἀφ' ὧν τῶν σωμάτων φέρεσθαι.]

[67] Ἀλλὰ μὴν καὶ τότε γε δεῖ προσκατανοεῖν, ὃ τι τὸ ἀσώματον λέγομεν κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν τοῦ ὀνόματος ἐπὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ νοηθέντος ἄν· καθ' ἑαυτὸ δὲ οὐκ ἔστι νοῆσαι τὸ ἀσώματον πλὴν τοῦ κενοῦ. Τὸ δὲ κενὸν οὔτε ποιῆσαι οὔτε παθεῖν δύναται, ἀλλὰ κίνησιν μόνον δι' ἑαυτοῦ τοῖς σώμασι παρέχεται. Ὡστε οἱ λέγοντες ἀσώματον εἶναι τὴν ψυχὴν ματάζουσιν. Οὐθὲν γὰρ ἂν ἐδύνατο ποιεῖν οὔτε πάσχειν, εἰ ἦν τοιαύτη· νῦν δ' ἐναργῶς ἀμφοτέρω ταῦτα διαλαμβάνεται περὶ τὴν ψυχὴν τὰ συμπτώματα.

[68] Ταῦτα οὖν πάντα τὰ διαλογίσματα <τὰ> περὶ ψυχῆς ἀνάγων τις ἐπὶ τὰ πάθη καὶ τὰς αἰσθήσεις, μνημονεύων τῶν ἐν ἀρχῇ ῥηθέντων, ἱκανῶς κατόψεται τοῖς τύποις ἐμπεριειλημμένα εἰς τὸ < καὶ τὰ> κατὰ μέρος ἀπὸ τούτων ἐξακριβοῦσθαι βεβαίως.

Ἀλλὰ μὴν καὶ τὰ σχήματα καὶ τὰ χρώματα καὶ τὰ μεγέθη καὶ τὰ βάρη καὶ ὅσα ἄλλα κατηγορεῖται σώματος ὡσανεὶ συμβεβηκότα ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς ὁρατοῖς καὶ κατὰ τὴν αἴσθησιν αὐτὴν γνωστοῖς, οὔθ' ὡς καθ' ἑαυτὰς εἰσι φύσεις δοξαστέον (οὐ γὰρ δυνατὸν ἐπινοῆσαι τοῦτο).

[69] οὔτε ὅλως ὡς οὐκ εἰσίν, οὔθ' ὡς ἕτερ' ἄττα προσυπάρχοντα τούτῳ ἀσώματι, οὔθ' ὡς μόρια τούτου, ἀλλ' ὡς τὸ ὅλον σῶμα καθόλου μὲν <ἐκ> τούτων πάντων τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἔχον ἀίδιον, οὐχ οἷον δ' εἶναι <ἐκ> συμπεφορημένων (ὥσπερ ὅταν ἐξ αὐτῶν τῶν ὄγκων μεῖζον ἄθροισμα συστήῃ ἢ τοῖς πρώτων ἢ τῶν τοῦ ὅλου μεγεθῶν τοῦδέ τινος ἐλαττόνων), ἀλλὰ μόνον, ὡς λέγω, ἐκ τούτων ἀπάντων τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἔχον ἀίδιον. Καὶ ἐπιβολὰς μὲν ἔχοντα ἰδίας πάντα ταῦτά ἐστι καὶ διαλήψεις, συμπαρακολουθοῦντος δὲ τοῦ ἀθρόου καὶ οὐθαμῆ ἀποσχισμένου, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀθρόαν ἔννοιαν τοῦ σώματος κατηγορίαν εἰληφότος.

[70] Καὶ μὴν καὶ τοῖς σώμασι συμπίπτει πολλάκις καὶ οὐκ ἀίδιον παρακολουθεῖ <φαίνεται οἷα οὔτε ὅλως ὡς οὐκ ἔστι δοξαστέον, οὔτε τὴν τοῦ ὅλου φύσιν ἔχειν>² οὔτ' ἐν τοῖς ἀοράτοις καὶ οὔτε ἀσώματα. Ὡστε δὴ κατὰ τὴν πλείστην φορὰν τούτῳ τῷ ὀνόματι χρώμενοι φανερὰ ποιοῦμεν τὰ συμπτώματα οὔτε τὴν τοῦ ὅλου φύσιν ἔχειν, ὃ συλλαβόντες κατὰ τὸ ἀθρόον σῶμα προσαγορεύομεν, οὔτε τὴν τῶν ἀίδιον παρακολουθούτων ὧν ἄνευ σῶμα οὐ δυνατὸν νοεῖσθαι.

²Προσθήκη ἀπὸ τον Bailey.

Κατ' ἐπιβολὰς δ' ἄν τινας παρακολουθοῦντος τοῦ ἀθροῦ ἕκαστα προσαγορευθεῖη, [71] ἀλλ' ὅτε δήποτε ἕκαστα συμβαίνοντα θεωρεῖται, οὐκ αἰδίων τῶν συμπτωμάτων παρακολουθούντων. Καὶ οὐκ ἐξελατέον ἐκ τοῦ ὄντος ταύτην τὴν ἐνάργειαν, ὅτι οὐκ ἔχει τὴν τοῦ ὄλου φύσιν ᾧ συμβαίνει [ὁ δὴ καὶ σῶμα προσαγορεύομεν], οὐδὲ τὴν τῶν αἰδίων παρακολουθούντων, οὐδ' αὖ καθ' αὐτὰ νομιστέον (οὐδὲ γὰρ τοῦτο διανοητὸν οὔτ' ἐπὶ τούτων οὔτ' ἐπὶ τῶν αἰδίων συμβεβηκότων), ἀλλ', ὅπερ καὶ φαίνεται, συμπτώματα πάν<τα κα>τὰ τὰ σώματα νομιστέον, καὶ οὐκ αἰδίων παρακολουθοῦντα οὐδ' αὖ φύσεως καθ' ἑαυτὰ τάγμα ἔχοντα, ἀλλ' ὄν τρόπον αὐτὴ ἡ αἴσθησις τὴν ιδιότητα ποιεῖ θεωρεῖται.

[72] Καὶ μὴν καὶ τότε γε δεῖ προσκατανοῆσαι σφοδρῶς· τὸν γὰρ δὴ χρόνον οὐ ζητητέον ὡσπερ καὶ τὰ λοιπὰ, ὅσα ἐν ὑποκειμένῳ ζητοῦμεν ἀνάγοντες ἐπὶ τὰς βλεπομένας παρ' ἡμῖν αὐτοῖς προλήψεις, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἐνάργημα, καθ' ὃ τὸν πολὺν ἢ ὀλίγον χρόνον ἀναφωνοῦμεν, συγγενικῶς τοῦτο ἐπιφέροντες, ἀναλογιστέον. Καὶ οὔτε διαλέκτους ὡς βελτίους μεταληπτέον, ἀλλ' αὐταῖς ταῖς ὑπαρχούσαις κατ' αὐτοῦ χρηστέον οὔτε ἄλλο τι κατ' αὐτοῦ κατηγορητέον ὡς τὴν αὐτὴν οὐσίαν ἔχον τῷ ιδιώματι τούτῳ (καὶ γὰρ τοῦτο ποιουσί τινες), ἀλλὰ μόνον ᾧ συμπλέκομεν τὸ ἴδιον τοῦτο καὶ παραμετροῦμεν, μάλιστα ἐπιλογιστέον. [73] Καὶ γὰρ τοῦτο οὐκ ἀποδείξεως προσδεῖται ἀλλ' ἐπιλογισμοῦ, ὅτι ταῖς ἡμέραις καὶ ταῖς νυξὶ συμπλέκομεν καὶ τοῖς τούτων μέρεσιν, ὡσαύτως δὲ καὶ τοῖς πάθεσι καὶ ταῖς ἀπαθείαις, καὶ κινήσεσι καὶ στάσεσιν, ἴδιόν τι σύμπτωμα περὶ ταῦτα πάλιν αὐτὸ τοῦτο ἐννοοῦντες, καθ' ὃ χρόνον ὀνομάζομεν. [Φησὶ δὲ τοῦτο καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ Περὶ φύσεως καὶ ἐν τῇ Μεγάλῃ ἐπιτομῇ].

Ἐπὶ τε τοῖς προειρημένοις τοὺς κόσμους δεῖ καὶ πᾶσαν σύγκρισιν πεπερασμένην τὸ ὁμοειδὲς τοῖς θεωρουμένοις πυκνῶς ἔχουσαν νομίζειν γεγονέναι ἀπὸ τοῦ ἀπείρου, πάντων τούτων ἐκ συστροφῶν ἰδίων ἀποκεκριμένων καὶ μειζόνων καὶ ἐλαττόνων· καὶ πάλιν διαλύεσθαι πάντα, τὰ μὲν θᾶπτον, τὰ δὲ βραδύτερον, καὶ τὰ μὲν ὑπὸ τῶν τοιῶνδε, τὰ δὲ ὑπὸ τῶν τοιῶνδε τοῦτο πάσχοντα. [Δῆλον οὖν ὡς καὶ φθαρτοὺς φησὶ τοὺς κόσμους, μεταβαλλόντων τῶν μερῶν. Καὶ ἐν ἄλλοις τὴν γῆν τῷ ἀέρι ἐποχεῖσθαι].

[74] Ἔτι δὲ καὶ τοὺς κόσμους οὔτε ἐξ ἀνάγκης δεῖ νομίζειν ἓνα σχηματισμὸν ἔχοντας * * [ἀλλὰ καὶ διαφοροὺς αὐτοὺς ἐν τῇ ἰβ' Περὶ <φύσεως> αὐτὸς φησιν· οὐς μὲν γὰρ σφαιροειδεῖς, καὶ ὠοειδεῖς ἄλλους, καὶ ἀλλοιοσχήμονας ἐτέρους· οὐ μέντοι πᾶν σχῆμα ἔχειν. Οὐδὲ ζῶα εἶναι ἀποκριθέντα ἀπὸ τοῦ ἀπείρου]. <ἀλλὰ μὴν καὶ πᾶσι τοῖς κόσμοις δεῖ νομίζειν ζῶα καὶ φυτὰ καὶ τὰ λοιπὰ τὰ παρ' ἡμῖν θεωρούμενα ἐνεῖναι>³. οὐδὲ γὰρ ἂν ἀποδείξειεν οὐδεὶς ὡς <ἐν> μὲν τῷ τοιούτῳ καὶ οὐκ ἂν ἐμπεριελήφθη τὰ τοιαῦτα σπέρματα, ἐξ ὧν ζῶα τε καὶ φυτὰ καὶ τὰ λοιπὰ πάντα <τὰ> θεωρούμενα συνίσταται, ἐν δὲ τῷ τοιούτῳ οὐκ ἂν ἐδυνήθη. [Ὡσαύτως δὲ καὶ ἐντραφῆναι. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἐπὶ γῆς νομιστέον].

[75] Ἀλλὰ μὴν ὑποληπτέον καὶ τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ αὐτῶν τῶν πραγμάτων διδαχθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι· τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα ὕστερον ἐπακριβοῦν καὶ προσεξευρίσκειν ἐν μὲν τισὶ θᾶπτον, ἐν δὲ τισὶ βραδύτερον καὶ ἐν μὲν τισὶ περιόδοις καὶ χρόνοις +ἀπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ἀπείρου+ **, ἐν δὲ τισὶ καὶ ἐλάττους.

Ὅθεν καὶ τὰ ὀνόματα ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει γενέσθαι, ἀλλ' αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καθ' ἕκαστα ἔθνη ἴδια πάσχουσας πάθη καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν στελλόμενον ὑφ' ἐκάστων τῶν παθῶν καὶ τῶν φαντασμάτων, ὡς ἂν ποτε καὶ ἡ παρὰ τοὺς τόπους τῶν ἐθνῶν διαφορὰ εἴη·

[76] ὕστερον δὲ κοινῶς καθ' ἕκαστα ἔθνη τὰ ἴδια τεθῆναι πρὸς τὸ τὰς δηλώσεις ἦπτον ἀμφιβόλους γενέσθαι ἀλλήλοις καὶ συντομωτέως δηλουμένας· τινὰ δὲ καὶ οὐ συνωρώμενα

3Προσθήκη του Usener.

πράγματα είσφέροντας τούς συνειδότας παρεγγυησαί τινας φθόγγους τούς <μέν> ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι, τούς δὲ τῷ λογισμῷ ἐλομένους κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν οὕτως ἐρμηνεῦσαι.

Καὶ μὴν <καὶ τὴν> ἐν τοῖς μετεώροις φορὰν καὶ τροπὴν καὶ ἔκλειψιν καὶ ἀνατολὴν καὶ δύσιν καὶ τὰ σύστοιχα τούτοις μῆτε λειτουργοῦντός τινος νομίζειν δεῖ γενέσθαι καὶ διατάπτοντος ἢ διατάξαντος καὶ ἅμα τὴν πᾶσαν μακαριότητα ἔχοντος μετὰ ἀφθαρσίας [77] (οὐ γὰρ συμφωνοῦσιν πραγματεῖαι καὶ φροντίδες καὶ ὄργαι καὶ χάριτες μακαριότητι, ἀλλ' ἐν ἀσθενείᾳ καὶ φόβῳ καὶ προσδεήσει τῶν πλησίον ταῦτα γίνεται), μῆτε αὖ πῦρ ἅμα ὄντα συνεστραμμένον τὴν μακαριότητα κεκτημένα κατὰ βούλησιν τὰς κινήσεις ταύτας λαμβάνειν· ἀλλὰ πᾶν τὸ σέμνωμα τηρεῖν κατὰ πάντα ὀνόματα φερόμενα ἐπὶ τὰς τοιαύτας ἐννοίας, ἵνα μὴδ' ὑπεναντία ἐξ αὐτῶν <γένωνται> τῷ σεμνώματι δόξαι· εἰ δὲ μὴ, τὸν μέγιστον τάραχον ἐν ταῖς ψυχαῖς αὐτῆ ἢ ὑπεναντιότης παρασκευάσει. Ὅθεν δὴ κατὰ τὰς ἐξ ἀρχῆς ἐναπολήψεις τῶν συστροφῶν τούτων ἐν τῇ τοῦ κόσμου γενέσει δεῖ δοξάζειν καὶ τὴν ἀνάγκην ταύτην καὶ περίοδον συντελεῖσθαι.

[78] Καὶ μὴν καὶ <τὸ> τὴν ὑπὲρ τῶν κυριωτάτων αἰτίαν ἐξακριβῶσαι φυσιολογίας ἔργον εἶναι δεῖ νομίζειν, καὶ τὸ μακάριον ἐν τῇ περὶ μετεώρων γνώσει ἐνταῦθα πεπτωκέναι καὶ ἐν τῷ τίνες φύσεις αἰ θεωρούμεναι κατὰ τὰ μετέωρα ταυτί, καὶ ὅσα συγγενῆ πρὸς τὴν εἰς τοῦτο ἀκρίβειαν.

Ἔτι τε οὐ τὸ πλεοναχῶς ἐν τοῖς τοιούτοις εἶναι καὶ τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ἄλλως πως ἔχειν, ἀλλ' ἀπλῶς μὴ εἶναι ἐν ἀφθάρτῳ καὶ μακαρία φύσει τῶν διάκρισιν ὑποβαλλόντων ἢ τάραχον μὴθέν· καὶ τοῦτο καταλαβεῖν τῇ διανοίᾳ ἔστιν ἀπλῶς εἶναι.

[79] Τὸ δ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ πεπτωκός τῆς δύσεως καὶ ἀνατολῆς καὶ τροπῆς καὶ ἐκλείψεως καὶ ὅσα συγγενῆ τούτοις μὴθέν ἔτι πρὸς τὸ μακάριον τῆς γνώσεως συντείνειν, ἀλλ' ὁμοίως τούς φόβους ἔχειν τούς ταῦτα κατιδόντας, τίνες δ' αἰ φύσεις ἀγνοοῦντας καὶ τίνες αἰ κυριώταται αἰτίαι, καὶ εἰ μὴ προσήδεισαν ταῦτα· τάχα δὲ καὶ πλείους, ὅταν τὸ θάμβος ἐκ τῆς τούτων προσκατανοήσεως μὴ δύνηται τὴν λύσιν λαμβάνειν καὶ τὴν περὶ τῶν κυριωτάτων οἰκονομίαν.

Διὸ δὴ κἂν πλείους αἰτίαι εὐρίσκωμεν τροπῶν καὶ δύσεων καὶ ἀνατολῶν καὶ ἐκλείψεων καὶ τῶν τοιουτοτρόπων, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς κατὰ μέρος γινομένοις ἦν, [80] οὐ δεῖ νομίζειν τὴν ὑπὲρ τούτων χρεῖαν ἀκρίβειαν μὴ ἀπειληφέναι, ὅση πρὸς τὸ ἀτάραχον καὶ μακάριον ἡμῶν συντείνει. Ὡστε παραθεωροῦντας ποσαχῶς παρ' ἡμῖν τὸ ὅμοιον γίνεται, αἰτιολογητέον ὑπὲρ τε τῶν μετεώρων καὶ παντὸς τοῦ ἀδήλου, καταφρονοῦντας τῶν οὔτε <τὸ> μοναχῶς ἔχον ἢ γινόμενον γνωρίζοντων οὔτε τὸ πλεοναχῶς συμβαῖνον <ἐπὶ τῶν> τὴν ἐκ τῶν ἀποστημάτων φαντασίαν παραδιδόντων, ἔτι τε ἀγνοοῦντων καὶ ἐν ποίοις οὐκ ἔστιν ἀταρακτῆσαι. Ἄν οὖν οἰώμεθα καὶ ὠδί πως ἐνδεχόμενον αὐτὸ γίνεσθαι καὶ ἐφ' οἷοις ὁμοίως ἐστὶν ἀταρακτῆσαι, αὐτὸ τὸ ὅτι πλεοναχῶς γίνεται γνωρίζοντες, ὥσπερ κἂν ὅτι ὠδί πως γίνεται εἶδωμεν, ἀταρακτῆσομεν.

[81] Ἐπὶ δὲ τούτοις ὅλως ἅπασιν ἐκεῖνο δεῖ κατανοεῖν, ὅτι τάραχος ὁ κυριώτατος ταῖς ἀνθρωπίναις ψυχαῖς γίνεται ἐν τῷ ταῦτα μακαρία τε δοξάζειν καὶ ἀφθαρτα, καὶ ὑπεναντίας ἔχειν τούτοις βουλήσεις ἅμα καὶ πράξεις καὶ αἰτίας, καὶ ἐν τῷ αἰώνιον τι δεινὸν αἰεὶ προσδοκᾶν ἢ ὑποπτέυειν κατὰ τούς μύθους εἴτε καὶ αὐτὴν τὴν ἀναισθησίαν τὴν ἐν τῷ τεθάναι φοβουμένους ὥσπερ οὖσαν κατ' αὐτούς, καὶ ἐν τῷ μὴ δόξαις ταῦτα πάσχειν ἀλλ' ἀλόγῳ γέ τι πι παραστάσει, ὅθεν μὴ ὀρίζοντας τὸ δεινὸν τὴν ἴσην ἢ καὶ ἐπιτεταμένην ταραχὴν λαμβάνειν ὡς εἰ καὶ ἐδόξαζον ταῦτα· [82] ἢ δὲ ἀταραξία τὸ τούτων πάντων ἀπολελυθῆναι καὶ συνεχῆ μνήμην ἔχειν τῶν ὄλων καὶ κυριωτάτων.

Ὅθεν τοῖς πάθεσι προσεκτέον τοῖς παροῦσι καὶ ταῖς αἰσθήσεσι, κατὰ μὲν τὸ κοινὸν ταῖς κοιναῖς, κατὰ δὲ τὸ ἴδιον ταῖς ἰδίαις, καὶ πάση τῇ παρουσίᾳ καθ' ἕκαστον τῶν κριτηρίων

έναργεία. Ἄν γὰρ τούτοις προσέχωμεν, τὸ ὄθεν ὁ τάραχος καὶ ὁ φόβος ἐγένετο ἐξαιτιολογήσομεν ὀρθῶς καὶ ἀπολύσομεν, ὑπὲρ τε μετεώρων αἰτιολογοῦντες καὶ τῶν λοιπῶν τῶν αἰεὶ παρεμπιπτόντων, ὅσα φοβεῖ τοὺς λοιποὺς ἐσχάτως.

Ταῦτά σοι, ὦ Ἡρόδοτε, ἔστι κεφαλαιωδέστατα ὑπὲρ τῆς τῶν ὅλων φύσεως ἐπιτεμημένα, [83] ὥστε ἂν γένοιτο οὗτος ὁ λόγος δυνατὸς κατασχεθῆ<ναι> μετ' ἀκριβείας· οἶμαι, τῶν κατὰ μέρος ἀκριβωμάτων, ἀσύμβλητον αὐτὸν πρὸς τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους ἀδρότητα λήψεσθαι. Καὶ γὰρ καὶ καθαρὰ ἀφ' ἑαυτοῦ ποιήσει πολλὰ τῶν κατὰ μέρος ἐξακριβουμένων κατὰ τὴν ὅλην πραγματείαν ἡμῖν, καὶ αὐτὰ ταῦτα ἐν μνήμῃ τιθέμενα συνεχῶς βοηθήσει.

Τοιαῦτα γὰρ ἔστιν, ὥστε καὶ τοὺς <καὶ τὰ> κατὰ μέρος ἤδη ἐξακριβοῦντας ἱκανῶς ἢ καὶ τελείως, εἰς τὰς τοιαύτας ἀναλύοντας ἐπιβολὰς τὰς πλείστας τῶν περιοδειῶν ὑπὲρ τῆς ὅλης φύσεως ποιῆσθαι· ὅσοι δὲ μὴ παντελῶς αὐτῶν τῶν ἀποτελουμένων, ἐκ τούτων εἰσὶν οἱ κατὰ τὸν ἄνευ φθόγγων τρόπον τὴν ἅμα νοήματι περίοδον τῶν κυριωτάτων πρὸς γαληνισμὸν ποιῶνται.

ΣΧΟΛΙΑ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΗΡΟΔΟΤΟ

(Τα σχόλια που ακολουθούν έχουν ληφθεί από το έργο Cyril Bailey, *Epicurus, The Extant Remains*, Oxford 1926.)

Προοίμιο

Η πρώτη επιστολή, που απευθύνεται στον Ηρόδοτο, είναι έκθεση των βασικών αρχών του συστήματος του Επίκουρου, που απευθύνεται, όπως εξηγεί από την αρχή, όχι στον εξωτερικό κόσμο ή στους αρχάριους, αλλά σ' αυτούς που έχουν ήδη κάνει κάποια πρόοδο στην απόκτηση των θεωριών του δασκάλου. Κατά συνέπεια θεωρεί δεδομένη την επαρκή γνώση εκ μέρους του αναγνώστη, ειδικά των πολλών τεχνικών όρων και φράσεων που χρησιμοποιεί, και είναι συχνά υπαινικτική και περιληπτική. Είναι, επιπλέον, γραμμένη χωρίς επιμέλεια, και γεμάτη από μακροσκελείς προτάσεις, κάτι που δίνει την εντύπωση ότι ποτέ δεν μελετήθηκε προσεκτικά ως σύνολο, αλλά μόνο συντάχθηκε κατά την πορεία της έκθεσης, καθώς νέες σκέψεις και αλλαγές έρχονταν στον συγγραφέα. Χωρίς αμφιβολία δοκιμάστηκε και κατά την μετάδοση ανά τους αιώνες, και συνεπώς, με τη μορφή που την έχουμε σήμερα, είναι ένα από τα πλέον δύσκολα και σκοτεινά κείμενα στην Ελληνική γλώσσα. Ακόμη και στη διαδοχή των θεμάτων που εξετάζει δεν υπάρχει διάρθρωση και συνοχή, αλλά είναι ανώφελο να προσπαθήσουμε να ανασυντάξουμε μια λογική σειρά εξέτασης των θεμάτων.

Η γνησιότητα της επιστολής δεν αμφισβητήθηκε ποτέ και μπορεί να γίνει δεκτή ως παράδειγμα για το εσωτερικό και το πολύ στρυφνό ύφος του Επίκουρου, όπως ακριβώς η τρίτη επιστολή είναι παράδειγμα για το πιο σαφές και απαστράπτον ύφος το οποίο υιοθέτησε όταν έγραφε για ένα ευρύτερο και λιγότερο μυημένο κοινό. Είναι, με την εξαίρεση του ποιήματος του Λουκρήτιου, η πιο πλήρης έκθεση της φιλοσοφίας του Επίκουρου την οποία κατέχουμε σήμερα.

Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον Ηρόδοτο, προς τον οποίον απευθύνεται η επιστολή, εκτός από το ότι ήταν βέβαια μαθητής και ότι έγραψε μια εργασία “Για την νεότητα του Επίκουρου”.

Εισαγωγή (Παρ. 35-37)

Ο Επίκουρος εξηγεί τους λόγους για τους οποίους γράφει αυτή τη νέα περίληψη, η οποία έχει σκοπό να αποτελέσει υπενθύμιση γι' αυτούς που έχουν ήδη προχωρήσει στην κατανόηση του συστήματος του. Πρόκειται για περίληψη των κυρίων σημείων της θεωρίας του, στην οποία μπορούν να αναφέρονται και την οποία μπορούν να απομνημονεύσουν.

Παρ. 35.

1. **τὰς μείζους ... βίβλους** : δηλαδή, τα πιο λεπτομερή έργα του Επίκουρου και κυρίως το *Περί φύσεως*, το οποίο περιλάμβανε τριάντα επτά βιβλία.

2. **ἐπιτομήν**: δηλαδή, το έργο που είναι γνωστό ως η *μεγάλη επιτομή*, η οποία απευθυνόταν, όπως εξηγεί εδώ, κυρίως στους αρχάριους, και εξέταζε τις βασικές αρχές στα διάφορα μέρη του συστήματος. Είναι πιθανό να βασίστηκε σε αυτό το έργο το *DererumNatura* του Λουκρήτιου. Η παρούσα επιστολή είναι γνωστή ως η *μικρά επιτομή*.

3. **πραγματείας**, «του συστήματος»: έτσι ο Αριστοτέλης μιλάει για την *Πλάτωνος πραγματεία*. Μετ. 1.6.i

4. **κατασχεῖν**, «να συλλάβουν», «να συγκρατήσουν», Δες παρ. 83, οὗτος ο λόγος δυνατὸς κατασχεθῆναι μετ' ἀκριβείας.

5. **τῶν ὀλοσχερωτάτων γε δοξῶν**, «τουλάχιστον τις πιο γενικές αρχές που καλύπτουν το σύνολο», σε κάθε διαφορετικό θέμα. Ο Usener προτείνει μετ' επιτάσεως την εισαγωγή στο χειρόγραφο το γε, κάτι που βελτιώνει σημαντικά το νόημα. Δεν θα μπορούσε να είναι δυνατόν για έναν αρχάριο να συγκρατήσει τις λεπτομέρειες του συστήματος, αλλά με τη βοήθεια της Μεγάλης Επιτομής θα μπορέσει τουλάχιστον να αντιληφθεί τις γενικές έννοιες.

6. **αὐτοῖς**. Προφανώς μια αναγκαία αλλαγή στο χειρόγραφο, αντί του αὐτὸς.

7. **Καὶ τοὺς προβεβηκότας δέ...**, «και αυτοί ακόμη που έχουν προχωρήσει». Οι πιο ικανοί μαθητές έχουν ανάγκη υπενθύμισης των κυρίων αρχών, και σε αυτούς απευθύνεται η παρούσα επιστολή. Είναι βέβαια γραμμένη σε «εσωτερικό» ύφος.

8. **τὸν τύπον... κατεστοιχειωμένον**, «το σχῆμα του ὅλου συστήματος, που εκτίθεται στις κύριες αρχές του».

9. **τῆς ... ἀθρόας ἐπιβολῆς**. Η *ἐπιβολή* είναι ένας από τους πιο δύσκολους τεχνικούς όρους στον Επίκουρο. Χρησιμοποιείται εδώ χωρίς προσδιορισμό και σε δύο άλλα σημεία αυτής της παραγράφου, αλλά δεν μπορεί να διαχωριστεί από το *ἐπιβολή τῆς διανοίας* στις παρ. 38, 51 και στην Κύρια Δόξα xxiv. Κατ'αρχὴν σημαίνει μια «προβολή (του νου ή των αισθήσεων) προς μια εικόνα», συνεπώς μια «ενέργεια προσοχής», και με την προσθήκη της έννοιας του αποτελέσματος της ενέργειας «κατανόηση», «αντίληψη». Έτσι εδώ «χρειαζόμαστε την συγκράτηση και την κατανόηση». Υπάρχει σε Παράρτημα του έργου *The Extant Remains*, Oxford 1926, πλήρης ανάλυση του θέματος.

Παρ. 36.

1. **«Βαδιστέον ... ἐπ' ἐκεῖνα**. ἐκεῖνα πρέπει να είναι «οι γενικές αρχές», τὰ ὅλα της παρ. 35., αν και η αναφορά δεν είναι σαφής. Για την μορφή της φράσης δες παρ. 83 *ἐὰν μὴ καὶ πρὸς ἅπαντα βαδίσῃ τις*. Εδώ υπάρχουν παρεμβάσεις από διάφορους μελετητές στο χειρόγραφο. Ο Gassendi προτείνει την μετατόπιση του καὶ μετά το ἐπ' ἐκεῖνα.

2. **ἡ ... κυριωτάτη ἐπιβολή**: και εδώ όπως πιο πάνω «η βασικότερη αντίληψη, σύλληψη, κατανόηση» της αλήθειας.

3. **ἐπὶ τὰ πράγματα:** όχι απλά «των πραγμάτων», αλλά των πραγμάτων όπως τα είδε ο Επίκουρος «την αλήθεια». Δες πιο πάνω την χρήση της λέξης *πραγματεία*.

4. **τὸ κατὰ μέρος ἀκρίβωμα,** «ακριβής γνώση των λεπτομερειών». Δες παρ. 83 *τῶν κατὰ μέρος ἀκριβωμάτων*.

5. **τοῦ τετελεσιουργημένου.** «εκείνος που έχει πλήρως μνηθεί στο σύστημα» Δες παρ. 83. *ὅσοι δὲ μὴ παντελῶς αὐτῶν τῶν ἀποτελουμένων εἰσίν.*

6. **τὸ ... χρῆσθαι,** «να είναι ικανός να κάνει ταχεία χρήση της παρατήρησης και της κατανόησης», το *ταῖς ἐπιβολαῖς* χρησιμοποιείται εδώ με πιο τεχνική έννοια, και για τον πλυθηντικό πρέπει να συγκρίνουμε την παρ. 38, *ἐπιβολὰς εἴτε διανοίας εἴθ' ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων:* σημαίνει την «αντίληψη είτε με τον νου είτε με τις αισθήσεις». Ο πραγματικά μνημένος πρέπει να είναι ικανός να ερμηνεύει ταχέως αυτό που αντιλαμβάνεται και να χρησιμοποιεί ταχέως τα νοητικά του συμπεράσματα.

7. **καὶ συναγομένων.** Το χειρόγραφο δεν ερμηνεύεται όπως είναι. Εδώ έχουν προταθεί διάφορες επεμβάσεις. Εδώ γίνεται δεκτή η προσθήκη του Bailey <*τοῦτο γίνιτ' ἂν ἅπαντων*>.

8. **φωνὰς,** πιθανόν «τύπους», «όρους», που δημιουργούνται από τον συνδυασμό των *φθόγγοι* (παρ. 37) και που αντιστοιχούν στις *προλήψεις* στο νου.

9. **τὸ πύκνωμα,** «η σύντμηση, η επιτομή, η περίληψη».

10. **τῆς ... περιοδείας,** «να διατρέχει συνεχώς με τον νου όλο το σύστημα», «να διατρέχει» επειδή όλα είναι τόσο στενά συνδεδεμένα ώστε συνεχώς επανέρχεται στο ίδιο.

Παρ. 37.

1. **φυσιολογία.** «η έρευνα της φύσης», αλλά βεβαίως με την σημασία ότι αυτή είναι η επικούρεια μέθοδος έρευνας.

2. **τῆς τοιαύτης ὁδοῦ:** δηλαδή η μέθοδος την οποίαν μόλις έχει προτείνει της επανάληψης σημαντικών σημείων προς όφελος των μνημένων όπως ο Ηρόδοτος.

3. **παρεγγυῶν.** «που συνιστώ», όπως ένας αξιωματικός που περνά με το σύνθημα.

1. Η μέθοδος της διαδικασίας (Παρ. 37, 38)

Ο Επίκουρος αρχίζει με μια σύντομη περίληψη των σημαντικών σημείων του Κανονικού του, που πρέπει να θεωρηθεί όχι τόσο ως «Λογική» του συστήματός του, αφού δεν πιστεύει στην λογική, αλλά ως «κανόνας διαδικασίας», ή, όπως παρουσιάστηκε μεταφορικά, « μέτρα (κανόνες) και γνώμονες και νήμα της στάθμης» με τα οποία ο οικοδόμος ελέγχει την καθετότητα του κτιρίου του (Λουκρήτιος 513 και μετά).

Η πρώτη αρχή είναι για τη γλώσσα. Κάθε λέξη πρέπει να αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη έννοια (*προλήψεις*) στο νου, και αυτή η έννοια πρέπει να είναι η αρχική και η πιο προφανής που συνδέεται με τη λέξη.

1. **τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις**, «τα συνδεδεμένα με τους ήχους», δηλαδή οι έννοιες (*προλήψεις*) που συνδέονται με τις λέξεις. *φθόγγοι* φαίνεται να σημαίνει εδώ «λέξεις».

2. **τὰ δοξαζόμενα**, «οι γνώμες». Σύμφωνα με την θεωρία του Επίκουρου, ο νους δέχεται τα δεδομένα της αισθητηριακής αντίληψης και εξάγει τα συμπεράσματά του από αυτά με επαγωγή. Τα συμπεράσματα αυτά από μόνα τους δεν είναι απαραίτητο να έχουν ισχύ, αλλά πρέπει να ελέγχονται συνεχώς από την αισθητηριακή αντίληψη, και να γίνονται αποδεκτά μόνο εάν επαληθεύονται (*επιμαρτυρείται*) ή δεν διαψεύδονται (*ουκ ἄντιμαρτυρείται*) από αυτήν. (δες παρ. 50). Από τις αισθητηριακές αντιλήψεις με την συχνή επανάληψη σχηματίζονται στο νου γενικές έννοιες (*προλήψεις*) – σαν να είναι «σύνθετες φωτογραφίες»- και αυτές οι *προλήψεις*, καθώς προέρχονται από τις αισθητηριακές αντιλήψεις, έχουν ίση ισχύ με τις αισθητηριακές αντιλήψεις ως κριτήρια αλήθειας. Οι *φθόγγοι* είναι τα σύμβολα των *προλήψεων*.

3. **ζητούμενα**, είναι προβλήματα που έχουν σχέση με την έρευνα των εξωτερικών πραγμάτων. **ἀπορούμενα**, είναι προβλήματα που εμφανίζονται στον νου, πέραν από την άμεση αισθητηριακή αντίληψη.

4. **ἀποδεικνύουσιν**, «που εξηγούν» μάλλον παρά «αποδεικνύουν», όπως παρατηρεί ο Bignone.

Παρ. 38.

1. **τὸ πρῶτον ἐννόημα**: Σύμφωνα με την θεωρία του Επίκουρου κάθε σκέψη λειτουργεί μέσω νοητικών παραστάσεων, ή πιο συγκεκριμένα, οι *προλήψεις* προηγούνται του νου: το *εννόημα* είναι λοιπόν μια «νοητική εικόνα» και για τον λόγο αυτό ο Επίκουρος χρησιμοποιεί το ρήμα *βλέπεσθαι*. Πρέπει αυτό να το κάνουμε τον κανόνα για να θεωρούμε την «αρχική» εικόνα, δηλαδή, την κυριολεκτική εικόνα που συνδέεται με τη λέξη. Χωρίς αμφιβολία ο Επίκουρος έθεσε αυτόν τον πρώτο κανόνα εν μέρει ως αντίρρηση για την χρήση μεταφορικής γλώσσας στην φιλοσοφία.

2. **Ἔτι τε κατὰ τὰς αἰσθήσεις ... σημειωσόμεθα**. Μια ιδιαίτερα δύσκολη πρόταση που περιέχει πολλούς αρκετά τεχνικούς όρους. Μετά την αναφορά στην φρασεολογία που πρέπει να χρησιμοποιείται στην έρευνα, ο Επίκουρος περνά τώρα στις μεθόδους της έρευνας. Η σειρά είναι κατά κάποιο τρόπο μη λογική επειδή ο καθορισμός της φρασεολογίας καθορίζει πράγματι τα κριτήρια. Ξεκινά με την απλή αρχή, που είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της όλης μεταφυσικής της επικούρειας φιλοσοφίας *κατὰ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντα τηρεῖν*, «όλη μας η έρευνα» (το πάντα αποκτά την έννοια του από τα συμφραζόμενα) «πρέπει να ελέγχεται από τις αισθήσεις». Οι αισθήσεις είναι αλάνθαστες. Η μαρτυρία τους πρέπει πάντοτε να γίνεται

αμέσως αποδεκτή, όταν είναι διαθέσιμη, και στην περίπτωση που δεν είναι (τα *άδηλα*), κάθε υπόθεση πρέπει να υπόκειται στον έλεγχο των αισθήσεων, και να γίνεται αποδεκτή μόνο όταν δεν διαψεύδεται (παρ. 50). Ομοίως, στο πεδίο της ηθικής ή της συμπεριφοράς, τα *τὰ υπάρχοντα πάθη* -τα άμεσα αισθήματα ηδονής και πόνου πρέπει να αποτελούν τον υπέρτατο έλεγχο. Η ηδονή είναι καλό, ο πόνος είναι κακό. Μέχρι εδώ τα πράγματα είναι σαφή. Η φράση *καὶ ἀπλῶς < κατὰ > τὰς παρούσας ἐπιβολὰς εἴθ' ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων*, και ιδιαίτερα ο όρος *ἐπιβολή τῆς διανοίας* αναλύεται διεξοδικά σε παράρτημα του έργου του Bailey (σελ. 259 και μετά). Έτσι περιληπτικά: οι *ἐπιβολαὶ τῆς διανοίας* είναι οι «αντιλήψεις νοητικῶν εικόνων» για πράγματα που είναι μη αντιληπτά από τις αισθήσεις σε δυο περιπτώσεις: (α) όταν κάποιες εικόνες είναι τόσο ανεπαίσθητες για να γίνονται αντιληπτές από τις αισθήσεις, περνούν κατευθείαν μέσα στο νου και «γίνονται αντιληπτές» από αυτόν με ένα είδος δευτερεύουσας αισθητηριακῆς αντίληψης και τέτοιες είναι ειδικά οι εικόνες των θεῶν. (β) όταν οι επιστημονικές έννοιες γίνονται αντιληπτές μέσω μιας ενέργειας προσοχής από μέρους του νου που χρησιμοποιεί τη διαδικασία επαλήθευσης που συνίσταται στον έλεγχο των εικόνων από τις αισθήσεις και στην κατάληξη ότι αυτές δεν διαψεύδονται (*οὐκ ἀντιμαρτυρεῖται*). Οι *ἐπιβολαὶ τῶν κριτηρίων* είναι παρόμοιες «πράξεις αντίληψης» από μέρους των αισθήσεων (εδῶ ο όρος *κριτήριον* χρησιμοποιείται με την ενεργητική σημασία ως «εργαλείο κρίσης»), που δεν ικανοποιούνται με το να δέχονται μια παθητική πρόσληψη των παραστάσεων, αλλά «κοιτάζουν» και «ακροάζονται» ενεργητικά ὡστε να αποκτήσουν στοιχεία επιβεβαίωσης (*ἐπιμαρτύρησις*) σε σχέση με το «πρόβλημα που αναμένει λύση» (*προσμένον*) διαμέσου της «ξεκάθαρης αντίληψης» (*ἐναργές*). Αυτή η διαδικασία είναι εντελῶς παράλληλη με την δεύτερη διαδικασία της *ἐπιβολῆς τῆς διανοίας*. Για την πλήρη έννοια της *ἐπιβολαὶ* υπάρχουν φράσεις στις παρ. 50,51,62 και Κύρια Δόξα xxiv, και για τη διαδικασία επαλήθευσης με τον έλεγχο των αισθήσεων παρ. 50 και τις αντίστοιχες σημειώσεις.

3. *ἀπλῶς*, πιθανόν να σημαίνει «συγκεκριμένα». Παρόλο που ο Επίκουρος επέμενε στο ότι κάθε *αἴσθησις* ήταν αληθινή, δηλαδή η εικόνα που σχηματίζει το αισθητήριο ὄργανο αντιστοιχεί επακριβῶς με τα «εἶδωλα» που προσπίπτουν σε αυτό, επέμενε εξίσου έντονα στο ότι πριν επιτρέψουμε να σχηματισθῆί γνώμη για τη φύση του αντικειμένου (*στερέμνιον*) από το οποίο προέρχονται τα «εἶδωλα», θα πρέπει να αποκτήσουμε επιβεβαίωση με μια «πιο κοντινή ματιά». Η «πιο κοντινή ματιά» που αποκτάται από την *ἐπιβολή* ήταν στην πραγματικότητα μια πιο βέβαιη ένδειξη της αλήθειας της εικόνας σε σχέση με την αντικειμενική πραγματικότητα απ' ότι η αρχική παθητική *αἴσθησις*. ο Επίκουρος ποτέ δεν θέλησε να παραδεχθῆί αυτό το πράγμα, καθῶς υπονόμειε την αξία της *αἴσθησις* ως κριτήριο αλήθειας, αλλά η επιστολή παρέχει τέτοιες ενδείξεις, ὡπως αυτή, ότι προτιμούσε την «καθαρή άποψη» της *ἐπιβολῆς*, και πράγματι την απαιτούσε για λόγους επιστημονικής έρευνας.

4. *τὰς παρούσας ἐπιβολὰς*, σημαίνει «τις άμεσες παραστάσεις» έξω από κάθε προσθήκη σε αυτές από τη *δόξα*: δεσ την ακριβῶς ὅμοια φράση στην Κ.Δ. xxiv *κατὰ τὴν αἴσθησιν καὶ τὰ πάθη καὶ πᾶσαν φανταστικὴν ἐπιβολὴν τῆς διανοίας*.

5. *τῶν κριτηρίων*, ο όρος δεν χρησιμοποιείται εδῶ με την πλήρη τεχνική έννοια των «κριτηρίων της αλήθειας», που είναι η *αἴσθησις*, το *πάθος*, και η *πρόληψις* (και σύμφωνα με τους επικούρειους μετά τον Επίκουρο, η *ἐπιβολή τῆς διανοίας*), (Δ.Λ. X31), επειδή η *αἴσθησις* και το *πάθος* αναφέρονται ξεχωριστά, και δεν μπορείς να έχεις μιαν *ἐπιβολή τῆς προλήψεως* (και ακόμα λιγότερο μιαν *ἐπιβολή τῆς ἐπιβολῆς τῆς διανοίας*). Η λέξη εδῶ και

στην παρ. 51 έχει την έννοια «ξεχωριστές αισθήσεις», όραση, ακοή, γεύση κλπ., θεωρούμενες με την ικανότητά τους ως κριτήρια, «όργανα κρίσης».

Εάν η πιο πάνω ανάλυση είναι σωστή, τότε πρέπει να ακολουθήσουμε την επέμβαση του Gassendi και να διαβάσουμε το κατά πριν από το τὰς παρούσας ἐπιβολὰς και τον Guissani στην αλλαγή του και πριν από το τὰ ὑπάρχοντα πάθη σε κατά. Στην πρόταση αυτή υπάρχουν και πολλές άλλες επεμβάσεις διαφόρων μελετητών.

6. **ὅπως ἄν... σημειωσόμεθα.** Σημειώνεται ο χρησιμοποιούμενος παραλληλισμός των ιδεών: το προσμένον, το πρόβλημα της αίσθησης, πρέπει να λυθεί από την ἐπιβολή της μίας ή της άλλης αίσθησης, το ἀδηλον, το πρόβλημα της σκέψης, από μια ἐπιβολήν τῆς διανοίας. Ο Επίκουρος ξαναγουρίζει στην αρχή της παραγράφου: εκεί τα ζητούμενα είναι τα προβλήματα της έρευνας των αισθήσεων, τα ἀπορούμενα είναι τα προβλήματα της σκέψης.

2. Το Σύμπαν και τα συστατικά του

A. Πράγματα μη αντιληπτά με τις αισθήσεις: οι τρεις αρχές

Ο Επίκουρος μπαίνει κατ' ευθείαν στην εξέταση για τα ἄδηλα, τα υπέρτατα συστατικά του σύμπαντος, τα οποία ποτέ δεν θα μπορούσαν να υπαχθούν στο πεδίο των αισθήσεων. Εδώ διατυπώνει με σύντομες αποδείξεις τρεις θεμελιώδεις αρχές: (1) ότι τίποτα δεν δημιουργείται από το τίποτα, (2) ότι τίποτα δεν καταστρέφεται στο τίποτα, (3) συμπέρασμα από τις δυο προηγούμενες αρχές, το σύμπαν είναι πάντοτε το ίδιο. Οι δύο πρώτες αρχές είχαν διατυπωθεί από τον Εμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα και είχαν υιοθετηθεί από τον Δημόκριτο, την σκέψη του οποίου ακολουθεί εδώ ο Επίκουρος.

Η πρώτη αρχή ότι «τίποτα δεν δημιουργείται από το τίποτα» στην πραγματικότητα καλύπτει δύο σημαντικές ιδέες: (1) γενικά, ότι το σύνολο της ύλης δεν αυξάνει ποτέ με νέες προσθήκες, και (2) αναφερόμενοι στα ιδιαίτερα σώματα, ότι κάθε υλικό σώμα έχει υλική αιτία. Η απόδειξη φαίνεται από πρώτη άποψη άσχετη με το θέμα καθώς φαίνεται να αρνείται νέα δημιουργία με την έννοια ότι δεν υπάρχει χωρίς διάκριση δημιουργία. Αλλά βασίζεται ως συνήθως στη μαρτυρία των αισθήσεων: κάθε δημιουργία την οποίαν γνωρίζουμε συνεπάγεται κάποιο προηγούμενο «σπέρμα»: αλλά εάν ήταν δυνατή η «αυθόρμητη δημιουργία», τα πράγματα θα δημιουργούντο χωρίς «σπέρματα», κάτι που η αίσθηση το αρνείται. Ο Λουκρήτιος διατυπώνει εκτενώς την απόδειξη στο i 159-214.

1. **Ταῦτα ... διαλαβόντας**, «έχοντας κάνει αυτές τις διακρίσεις», δηλαδή μεταξύ της σωστής και της λανθασμένης χρήσης των λέξεων και των αληθινών και εσφαλμένων κριτηρίων.

2. **συνορᾶν**, «να θεωρήσουμε», «να αποκτήσουμε πλήρη άποψη», σημειώνεται εδώ η παραδοχή να εμφανίζεται η σκέψη ως οπτική αντίληψη.

3. **περὶ τῶν ἀδηλῶν**, «ανεπαίσθητα πράγματα», αυτά που δεν μπορούν να περιέλθουν σε γνώση των αισθήσεων. Ο Επίκουρος διακρίνει δύο κατηγορίες από αυτά: (1) κάποιες ατομικές ενώσεις τόσο λεπτές για να γίνουν αντιληπτές από τις αισθήσεις, οι οποίες όμως δηλώνουν την παρουσία τους κατευθείαν στο νου μέσω ειδώλων, όπως για παράδειγμα οι θεοί (Δες Λουκρ. v. 148 -149), (2) ανεπαίσθητα πράγματα τα οποία δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά μέσω ειδώλων ακόμη και από τον νου, και μπορεί να υπάρξει προσέγγισή τους μόνο μέσω συλλογισμού, όπως για παράδειγμα τα άτομα και το κενό, τα υπέρτατα συστατικά του σύμπαντος. Πολλές φορές χρησιμοποιεί τον όρο ἀδηλα, όχι με την κυριολεκτική έννοια, για φαινόμενα τόσο μακρινά για τα οποία δεν μπορούμε να αποκτήσουμε κοντινή οπτική επαφή, όπως τα μετέωρα.

Παρ. 39.

Η δεύτερη αρχή ότι «τίποτα δεν καταστρέφεται στο μη ον» είναι συμπληρωματική της πρώτης, και όπως αυτή έχει δύο σημαντικές επιπτώσεις: (1) γενικά, ότι το σύνολο της ύλης ποτέ δεν μειώνεται από κάποια απόλυτη απώλεια -η αρχή της «διατήρησης της ύλης», (2) ότι οποιοδήποτε σώμα δεν καταστρέφεται ολοκληρωτικά, αλλά μόνο διαλύεται στα συστατικά του σωματίδια (δες Λουκρ. i. 215-216). Η απόδειξη εκτίθεται ξανά περιληπτικά, αλλά είναι πιο προφανής απ' ότι η πρώτη αρχή. Εάν κάθε τι που χανόταν από την αισθητηριακή μας αντίληψη (*τοάφανιζόμενον*) περνούσε ταυτόχρονα στην ανυπαρξία, τότε δεδομένου ότι αυτή η διαδικασία «αφανισμού» συνεχίζεται πάντοτε γύρο μας, η ολική ποσότητα της φύσης θα είχε καταστραφεί προ πολλού. Καθώς υπάρχει, η καταστροφή εμποδίζεται από τα «σπέρματα». Ξανά ο Λουκρήτιος το αναπτύσσει σε μεγάλη έκταση (i. 217-264).

1. οὐκ ὄντων εἰς ἃ διελύετο, «δεδομένου ότι αυτά στα οποία θα διαλύονταν δεν θα υπήρχαν» Η φράση εδώ είναι ο σύνδεσμος μεταξύ των δύο κυρίων προτάσεων: είναι η ύπαρξη των μονίμων *σπέρματα* που εξασφαλίζει την μονιμότητα του σύμπαντος, και αυτή η ύπαρξη είναι βεβαίως η υπέρτατη βάση της ατομικής θεωρίας.

Η Τρίτη αρχή ότι «το σύμπαν είναι αμετάβλητο» είναι εν μέρει συμπέρασμα από τις δυο άλλες αρχές. Εάν τίποτα δεν προστίθεται ποτέ με νέα δημιουργία από την ανυπαρξία, το σύμπαν δεν μπορεί να αυξάνεται: εάν τίποτα δεν καταστρέφεται ποτέ στο τίποτα, το σύμπαν δεν μπορεί να μειώνεται. Η εξήγηση εδώ είναι πολύ συνεπτυγμένη, και ο Επίκουρος χρησιμοποιεί μόνο το δεύτερο από αυτά τα δυο επιχειρήματα στην τελευταία πρόταση. Το πρώτο υπονοείται. Επιπλέον το επιχείρημα αναφέρεται από την άποψη της αλλαγής, η οποία είναι λίγο διαφορετική από αυτή των προηγούμενων προτάσεων. Αλλαγή, σύμφωνα με την άποψη του Επίκουρου, σημαίνει πάντοτε καταστροφή, δες τους σταθερά επαναλαμβανόμενους στίχους του Λουκρήτιου που έχουν σχεδόν θέση αξιώματος (i. 670, και αλλού)

Γιατί οτιδήποτε ξεπερνά τα όρια του καθώς αλλάζει, την ίδια στιγμή επιφέρει τον θάνατο εκείνου που υπήρξε πριν.⁴

Στο παράλληλο χωρίο του Λουκρήτιου ii 304, το οποίο πιθανόν στηρίζεται στην μεγάλη Επιτομή, αναφέρεται ότι υπάρχουν τρεις πιθανότητες με τις οποίες θα μπορούσε να αλλάξει το σύμπαν. (1) Εάν υπήρχε κάτι έξω από αυτό μέσα στο οποίο θα μπορούσε να ξεφύγει κάποιο μέρος του σύμπαντος. (2) εάν υπήρχε κάπου απ' όπου μια νέα δύναμη θα μπορούσε να εισέλθει στο σύμπαν και να το αλλάξει. Αυτές οι δυο αιτίες είναι οι πιο σημαντικές σε αυτή την ενότητα. Αλλά υπάρχει και άλλη μια (3), η δυνατότητα της αλλαγής από εσωτερική ανακατανομή, η οποία θα μπορούσε να φαίνεται από πρώτη άποψη, εν όψει της σταθερής διάλυσης και ανασύνθεσης των ατομικών ενώσεων, να είναι πραγματικά ενεργή αιτία στο σύμπαν. Η απάντηση του Επίκουρου βρίσκεται στην αντίληψη της ισορροπίας (*ισονομία*): τα άτομα, που δεν είναι άπειρα αλλά απεριόριστα σε αριθμό, έχουν προ πολλού κάνει όλους τους πιθανούς συνδυασμούς και τίποτα νέο δεν μπορεί να δημιουργηθεί από τους συνδυασμούς τους. Έτσι ο Λουκρήτιος (ii. 297 και μετά) γράφει:

Όποια κίνηση έχουν τώρα τα άτομα, την ίδια είχαν και πολλούς αιώνες πριν, με την ίδια θα κινούνται πάντα στο μέλλον. Και όσα πράγματα ανέκαθεν γεννούσε η φύση, όλα τους θα

⁴Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

συνεχίσουν να γεννιούνται με τις ίδιες διαδικασίες, και το κάθε τι θα υπάρχει, θα αυξάνει και θα δυναμώνει, όσο του επιτρέπουν οι νόμοι της φύσης.⁵

Ο Bignone σωστά επιστά την προσοχή σε αυτό το τρίτο σημείο, και αντιλαμβάνεται αναφορά σε αυτό στις λέξεις *οὐθὲν γάρ ἐστὶν εἰς ὃ μεταβάλλει*. Ο Bailey θεωρεί τελικά ότι είναι πιο πιθανόν αυτή η πρόταση να αναφέρεται στην πρώτη από τις αιτίες όπως αυτές αναφέρονται πιο πάνω, αλλαγή που οφείλεται σε διάλυση σε κάτι άλλο. Αλλά η ιδέα της αλλαγής από εσωτερική μεταβολή φαίνεται να παραμονεύει στο νου του Επίκουρου, όπως φαίνεται από την χρήση της λέξης *μεταβάλλειν*.

2. **μεταβάλλει**. Η λέξη υπάρχει σε όλα τα χειρόγραφα, εντούτοις διάφοροι μελετητές (Usener, Brieger, Giussani) προτείνουν σημαντικές επεμβάσεις. Η παρούσα μετάφραση δέχεται τη λέξη των χειρογράφων.

B. Σώματα και χώρος

Ο Επίκουρος προχωρά αμέσως στη θεώρηση της σύστασης του σύμπαντος. Το σύμπαν αποτελείται από σώματα (ύλη) και χώρο. Την ύπαρξη των σωμάτων πιστοποιεί η καθολική εμπειρία του ανθρώπινου γένους, και η ύπαρξη του χώρου είναι αναγκαία για να υπάρχουν τα σώματα και να κινούνται μέσα σε αυτόν. Τα επιχειρήματα είναι οικεία στα επικούρεια κείμενα (ο σχολιαστής σημειώνει εδώ ότι αναφέρονται στη Μεγάλη Επιτομή και στο Περί Φύσεως) και διευρύνονται κάπως από τον Λουκρήτιο i. 419-448.

1. **<σώματα καὶ τόπος>**. Προσθήκη από τον Usener που δικαιολογείται από το *ὅτι τὸ πᾶν σώματα καὶ ἀναφῆς φύσις ἐστὶν* (X. 86), Σέξτος Εμπειρικός *Adv. Dogm.* Iii.333 και Πλούταρχο *Προς Κωλώτην* vii, p 1112e και Λουκρ. i.420.

2. **αὐτὴ ἢ αἴσθησις**. Κάθε στιγμή έχουμε συνείδηση της ύπαρξης των σωμάτων και αυτή τη συνείδηση δεν μπορούμε να την αρνηθούμε. Η λογική πρέπει να λάβει την μαρτυρία των αισθήσεων στη κρίση για τα *ἄδηλα*.

3. **ἐπὶ πάντων** : όχι ουδέτερα «σε κάθε περίπτωση» αλλά «μπροστά στα μάτια του». Αυτό φαίνεται στον Λουκρ. i. 422 : «*Ο κοινός νους το μαρτυρά : η ύλη έχει αυτόνομη ύπαρξη*».

Παρ. 40.

1. **ὃ κενόν...** Ο κατάλογος των συνωνύμων του Επίκουρου αναπαράγεται με προσοχή από τον Λουκρήτιο: *τόπος= Locus, κενόν= inane, χώρα= spatium*, η *ἀναφῆς φύσις* εμφανίζεται με το επίθετο *intactile* στον στίχο i. 437 (δες *intactusi.454*). Οι λέξεις χρησιμοποιούνται ως απόλυτα συνώνυμα από τον Επίκουρο, αλλά η εναλλακτική τους χρήση συνιστά κάποια αβεβαιότητα, και ο Επίκουρος φαίνεται να ταλαντεύεται ανάμεσα στις έννοιες του «χώρου» (διαστήματος)=έκταση με σχεδόν μαθηματική έννοια, και της πιο συγκεκριμένης έννοιας του «ακάλυπτου χώρου» ανάμεσα στα σώματα.

2. **ἀναφῆ φύσιν**, θεωρεί τον χώρο από λίγο διαφορετική άποψη και οδηγεί στην αναφορά ιδιοτήτων. Η μια ιδιότητα του χώρου, αυτή που από μόνη της κάνει γνωστό τον χώρο, είναι ότι «δεν μπορεί να αγγιχθεί»: αλλά είναι *φύσις* – ύπαρξη- όπως ακριβώς και η ύλη είναι *φύσις*. Η έννοια γυρίζει πράγματι πίσω στις αντιθέσεις του Λεύκιππου και του Δημόκριτου με τους αντιπάλους τους. «Το πραγματικό» (*τὸ ὄν*), έλεγε ο Λεύκιππος, εννοώντας αυτό που οι αντίπαλοι του ονόμαζαν πραγματικό δηλαδή ύλη, «δεν είναι περισσότερο υπαρκτό από το μη πραγματικό, το κενό υφίσταται όχι λιγότερο από την ύλη».

⁵Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν.

3. **καθάπερ φαίνεται κινούμενα.** Σημειώνεται ξανά εδώ η προσφυγή στις αισθήσεις, αλλά στην περίπτωση αυτή δεν είναι τόσο άμεση: η αίσθηση δεν μπορεί να μας πει για την ύπαρξη του κενού, όπως μπορεί για την ύπαρξη των σωμάτων. Αλλά μας λέει για τις θέσεις και τις κινήσεις των σωμάτων: και ούτε η θέση ούτε η κίνηση είναι δυνατή χωρίς «τον κενό χώρο». Εδώ λοιπόν έχουμε μια περίπτωση της *μαρτύρησης* των φαινομένων.

4. **Παρά δὲ ταῦτα...** Ο Επίκουρος επαναλαμβάνει τη θέση του από μία λίγο διαφορετική άποψη, διατυπώνοντας την τώρα αρνητικά. Εκτός από τα σώματα και τον χώρο τίποτε άλλο δεν υπάρχει ως «ολοκληρωμένη φυσική οντότητα» (*ὅλη φύσις*), τίποτα, δηλαδή, που έχει αυτόνομη ύπαρξη. Κάθε τι άλλο το οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε (δηλαδή ποιότητα ή κατάσταση) έχει ύπαρξη που εξαρτάται ή είναι σχετική με κάτι άλλο, είναι, όπως λέει ο Επίκουρος, *μόνιμη ιδιότητα (συμβεβηκός) ή παροδική ιδιότητα (σύμπτωμα)* του σώματος ή του χώρου. Ξανά ο Λουκρήτιος ακολουθεί στενά (i. 430-432, 445-448) και προχωρά φυσικά στη συζήτηση των μονίμων και των παροδικών ιδιοτήτων, θέμα που παραπέμπεται στην επιστολή στην παρ. 68. Ο Bignone σημειώνει ότι η άποψη του Επίκουρου τίθεται εδώ ως αντίθεση στην πλατωνική θεωρία των ιδεών και σε κάθε ιδεαλιστική άποψη για την *ψύχη*.

5. **οὔτε περιληπτικῶς οὔτε ἀναλόγως τοῖς περιληπτοῖς,** «ούτε μέσω της άμεσης αντίληψης ούτε σε αναλογία με τις άμεσες αντιλήψεις». Η σκέψη του Επίκουρου είναι πάντοτε η «σύλληψη» (*περιλαμβάνειν*) μιας οπτικής εικόνας (*εἶδωλον*) – κάποτε αυτή είναι η *πρόληψις*, που σχηματίστηκε στο νου από την διαδοχή των *εἶδωλα* από έξω (*περιληπτικῶς*), κάποτε από τον συνδυασμό εικόνων ο νους σχηματίζει μια ξεχωριστή εικόνα (*ἀναλόγως τοῖς περιληπτοῖς*). Ο Usener έχει πιθανότατα δίκιο θεωρώντας τον τύπο *περιληπτικῶς* στο χειρόγραφο απίθανο και χρησιμοποιώντας το *περιληπτικῶς*.

6. **συμπτώματα ἢ συμβεβηκότη:** Δες παρ. 68 και τις αντίστοιχες σημειώσεις.

7. **Καὶ μὴν καὶ...** Αφού καθιέρωσε την ύλη και το κενό ως τις μοναδικές αρχικές οντότητες, ο Επίκουρος προχωρά στην θεώρηση της μορφής με την οποία υπάρχει η ύλη ή το σώμα. «Σώμα» είναι ένας ασαφής όρος. Κανονικά εννοούμε με αυτό τον όρο υλικά πράγματα, έτσι όπως τα αντιλαμβανόμαστε. Αυτά είναι στην πραγματικότητα ενώσεις (*συγκρίσεις*) ύλης και κενού. Με πιο τεχνική έννοια σημαίνει «απόλυτη ύλη», ύλη εκτός από κενό. Ακόμη μια φορά ο Λουκρήτιος ακολουθεί στενά (i. 483-484).

Τα υλικά σώματα, λοιπόν, είναι εν μέρει πρωταρχικά στοιχεία,

Και εν μέρει ότι προκύπτει από τις ενώσεις των πρωταρχικών στοιχείων.⁶

Παρ. 41.

1. **ταῦτα δὲ ἐστίν...** αυτή η «απόλυτη ύλη» υπάρχει με τη μορφή αδιαίρετων, αμετάβλητων σωματιδίων, των «ατόμων». Η πολύ συνοπτική απόδειξη του Επίκουρου –ότι η αποσύνθεση των πραγμάτων θα σήμαινε την απόλυτη καταστροφή τους- περιγράφεται λεπτομερώς από τον Λουκρήτιο με μακρά σειρά επιχειρημάτων και δείχνει ότι τα υπέρτατα σωματίδια είναι «συμπαγή, ενιαία και αιώνια.» (i. 503- 634, και κυρίως 540- 550).

2. **ἄτομα καὶ ἀμετάβλητα,** «δεν μπορούν να διαιρεθούν σε μικρότερα σωματίδια, ούτε μπορεί να υπάρξει σ' αυτά εσωτερική αλλαγή με την αναδιάταξη των μερών τους», ο Επίκουρος πήρε τις δύο αυτές ιδέες κατευθείαν από τον Δημόκριτο, αλλά ο τελευταίος έχει αναπτύξει πολύ την αντίληψη του *πέρατα*, παρ. 56,57.

⁶Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

3. **ἰσχύον τι**. Εδώ οι διάφοροι μελετητές προτείνουν μια σειρά από επεμβάσεις στο χειρόγραφο. Εδώ ακολουθείται η πρόταση του Bignone και του Bailey, που σημαίνει «κάτι το ανθεκτικό», «κάτι το αμετάβλητο» που είναι κοντά στο χειρόγραφο.

4. **πλήρη** : δηλαδή κάθε ένα από τα άτομα είναι ένα συμπαγές υλικό σώμα χωρίς καμία πρόσμιξη κενού.

5. **ὄντα**. Το ὄντα του χειρογράφου είναι λανθασμένο. Εδώ οι διάφοροι μελετητές προτείνουν μια σειρά από επεμβάσεις στο χειρόγραφο.

6. **ὄπη ἢ ὅπως** : στην κυριολεξία, δεν υπάρχει μέρος τους στο οποίο θα μπορούσαν να τεμαχιστούν και κανένας τρόπος με τον οποίον θα μπορούσαν να το κάνουν- άλλη μια αντίληψη του ὄρου *πέρατα*.

Γ. Απειρία του Σύμπαντος

Ο Επίκουρος προχωρά σε ένα νέο θέμα. Το σύμπαν, το σύνολο που αποτελείται από σώμα και κενό (*τὸ πᾶν*) είναι άπειρο. Αυτό το αποδεικνύει χαρακτηριστικά με την επίκληση των αισθήσεων. Στην περίπτωση κάθε πράγματος που έχει πέρας, πρέπει να φθάσουμε στο άκρο του, και αντιλαμβανόμεστε το άκρο του «σε σχέση με κάτι άλλο», δηλαδή, καθώς στεκόμαστε έξω από κάτι που δεν είναι «αυτό». Αλλά στην περίπτωση του σύμπαντος δεν υπάρχει τέτοιο άκρο και δεν υπάρχει τίποτα έξω από αυτό. Το επιχείρημα φαίνεται σαφέστερα στον Λουκρήτιο (i. 958- 964):

Το σύμπαν δεν είναι περιορισμένο σε καμία του κατεύθυνση. Γιατί αν ήταν, θα έπρεπε να έχει κάποιο άκρο. Όμως το βλέπουμε πως ένα πράγμα δεν μπορεί κάπου να τελειώνει, αν δεν υπάρχει κάτι πέρα απ' αυτό που να το περιορίζει, έτσι που να φαίνεται πως υπάρχει κάποιο σημείο που η ὄραση μας δεν μπορεί να ξεπεράσει. Και αφού θα πρέπει να τ' ομολογήσουμε πως πέρα από το Όλον τίποτα δεν υπάρχει, το Όλον δεν έχει άκρο, άρα δεν έχει τέρμα.⁷

Αυτό αποτυπώνεται καθαρά στο περίφημο πρόβλημα της ρίψης του ακοντίου (968-983).

1. **παρ' ἕτερόν τι θεωρεῖται**. Ο Usener θεωρεί ότι το επιχείρημα ὅπως εμφανίζεται είναι ατελές και ότι κάποια πρόταση έχει χαθεί και προτείνει, *ἀλλὰ μὴν τὸ πᾶν οὐ παρ' ἕτερόν τι θεωρεῖται*. Αλλά ο Bignone-Bailey θεωρούν ότι σε μια σύντομη επιτομή ὅπως αυτή είναι πιθανό να έχει παραληφθεί ένα μέρος του επιχειρήματος.

1. **Καὶ μὴν καὶ...** Όχι μόνο το σύμπαν είναι άπειρο ως σύνολο, αλλά κάθε ένα από τα δύο συστατικά μέρη του είναι άπειρο, «τα σώματα» σε αριθμό, «ο χώρος» σε έκταση. Επειδή (εάν το σύνολο είναι άπειρο, το ένα ή το άλλο ή και τα δύο από τα συστατικά μέρη του πρέπει να είναι άπειρα – άλλο ένα βήμα που παραλείπεται μας το δίνει ο Λουκρήτιος i. 1008), και (α) ένας περιορισμένος αριθμός από άτομα σε άπειρο χώρο δεν θα μπορούσαν ποτέ να συναντηθούν και να ενωθούν ώστε να σχηματίσουν τα σώματα, (β) άπειρα άτομα σε πεπερασμένο χώρο δεν θα είχαν μέρος για να σταθούν (ένα επιχείρημα λίγο διαφορετικό στον Λουκρήτιο i.988-1007).

Παρ. 42.

1. **οὐκ ἔχοντα τὰ ὑπερείδοντα καὶ στέλλοντα κατὰ τὰς ἀνακοπὰς**. Αναφέρεται στην επικούρεια κινητική. Τα άτομα συνεχώς πέφτουν στο κενό λόγω του ίδιου βάρους τους, αλλά αλλάζουν πορεία κατά καιρούς λόγω της παρέκκλισης. (Λουκρ. ii. 216 και μετά) και αυτό προκαλεί τη σύγκρουση τους. Το αποτέλεσμα των σταθερών συγκρούσεων είναι ότι

⁷Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν.

αλλάζουν πορεία προς όλες τις κατευθύνσεις, ακόμη και προς τα επάνω, και με αυτό τον τρόπο αφενός αποτρέπεται η πτώση τους και αφετέρου παραμένουν στη θέση τους μέσα στις ενώσεις. Η *ἀνακοπή* είναι κτύπημα που είναι η βάση της διαδικασίας της *ἀντικοπή*. (Δες παρ. 46β και 47β)

2. **οὐκ ἂν εἶχε...** Δηλαδή δεν θα υπήρχε μέρος για άπειρα σε αριθμό άτομα σε περιορισμένο χώρο. Ο Λουκρήτιος (i. 988 και μετά) έχει μάλλον διαφορετικό επιχείρημα ότι τα σωματίδια συγκεντρώνονται όλα σε μια μάζα στο βάθος του περιορισμένου χώρου. Οι δύο ιδέες διαφέρουν μόνο ως προς τη σχετική έκταση που αποδίδεται σε έναν περιορισμένο χώρο.

Δ. Διαφορές στο σχήμα των ατόμων

Η θέση του Επίκουρου ως προς αυτό το σημείο είναι λίγο απροσδόκητη και χρειάζεται εξήγηση. Οι ποικιλίες στο σχήμα των ατόμων προκύπτουν από τον αριθμό και την διάταξη των *πέρατα* τους - των αδιαιρέτων μερών τους. Για να παραχθεί η μεγάλη ποικιλία των πραγμάτων που γίνονται αντιληπτά – *συγκρίσεις*- η ποικιλία των σχημάτων των ατόμων πρέπει να είναι εξαιρετικά μεγάλη. Αλλά ο Επίκουρος δεν θέλει να πει ότι είναι άπειρη για το λόγο που γίνεται φανερός στην παρ. 56. Μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων μπορεί να προέλθει μόνο από την αύξηση του αριθμού των *πέρατα* στα άτομα, και εάν αυτή η αύξηση έτεινε προς το άπειρο, τα άτομα θα γίνονταν τόσο μεγάλα ώστε να μπορούν να γίνονται αντιληπτά με τις αισθήσεις. Ο Δημόκριτος έχει πράγματι πει ότι κάποια άτομα είναι *μέγιστα*, αλλά ο Επίκουρος, θεωρώντας ότι η μαρτυρία των αισθήσεων ήταν αντίθετη σε αυτό το συμπέρασμα, αποφάσισε ότι η ποικιλία στο σχήμα των ατόμων δεν ήταν άπειρη, αλλά ασύλληπτα μεγάλη. Δες Λουκρήτιο ii. 478 και μετά.

3. **μεστά**, «στερεά», «συμπαγή», όρος της ατομικής φυσικής που δηλώνει το συμπαγές και το μη διαιρετό των ατόμων.

4. **ἀπερίληπτά**, «ασύλληπτα», «που δεν συλλαμβάνονται από το νου»: δες τη σημείωση στο *περιληπτικῶς* (παρ.40). Η ιδέα είναι ξανά οπτική: δεν θα μπορούσες να συμπεριλάβεις τις ποικιλίες των σχημάτων και να τις αντιληφθείς ως σύνολο με στρογγυλό όριο το εξωτερικό.

5. **τὰς τοσαύτας διαφορὰς** . δηλαδή στις *συγκρίσεις*.

6. **ἐκ τῶν αὐτῶν σχημάτων**. Δηλαδή στα άτομα. Θα μπορούσαμε να πούμε «επαναλαμβάνοντας τα ίδια σχήματα».

7. **περιειλημμένων**. «περιορισμένα». Έτσι ώστε να γίνουν αντιληπτά σε αριθμό.

8. **καθ' ἐκάστην δέ**: ενώ το πλήθος των σχημάτων είναι μόνο ασύλληπτο, ο αριθμός των ατόμων κάθε σχήματος είναι άπειρο. Αυτή η ιδέα βοηθάει πολύ στην πιθανότητα σχηματισμού συνθέτων σωμάτων με τόσο μεγάλη ποικιλία σχημάτων.

9. **οὐχ ἀπλῶς ἄπειροί**, « όχι ακριβώς άπειροι».

10. Μετά το *ἀπερίληπτοι* το χειρόγραφο έχει τις λέξεις: [*οὐδὲ γάρ φησιν ἔνδοτέρω εἰς ἄπειρον τὴν τομὴν τυγχάνειν. Λέγει δέ, ἐπειδὴ αἱ ποιότητες μεταβάλλονται, εἰ μέλλει τις μὴ καὶ τοῖς μεγέθεσιν ἀπλῶς εἰς ἄπειρον αὐτὰς ἐκβάλλειν.*] Αυτό θεωρείται γενικά από τους μελετητές ως σχόλιο, όπως δείχνουν οι εισαγωγικές λέξεις. Κάποιοι μελετητές έχουν προτείνει επεμβάσεις στο κείμενο.

Ε. Κίνηση των Ατόμων

Η ασταμάτητη κίνηση των ατόμων και η εσωτερική δόνηση που είναι συνέπεια αυτής στα σύνθετα σώματα είναι πολύ σημαντικό σημείο στην επικούρεια φυσική και αναπτύσσεται επί

μακρόν από τον Λουκρήτιο (ii. 80-332). Το παρόν κείμενο πολύ περιληπτικό και περιορίζεται αποκλειστικά στην εσωτερική κίνηση των συνθέτων σωμάτων. Είναι εντούτοις βέβαιο, όπως συμπεραίνουν σύγχρονοι μελετητές, ότι κάτι πρέπει να έχει χαθεί στο οποίο ο Επίκουρος ασχολείτο με τις δύο αρχικές αιτίες της κίνησης των ατόμων, το βάρος τους, που τα αναγκάζει να πέφτουν προς τα κάτω με ίση ταχύτητα στο κενό, και την παρέκκλιση (παρέγκλισις, *clinamen*) η οποία προκαλεί τις συγκρούσεις τους και την σταθερή κίνηση σε όλες τις κατευθύνσεις. Το κείμενο συνεχίζει στο σημείο όπου περιγράφει την εσωτερική κίνηση των ατόμων μέσα στα σύνθετα σώματα: εκεί κάποια άτομα αναπηδούν σε μεγάλη απόσταση, και έτσι σχηματίζουν αραιά σώματα, όπως είναι ο αέρας και η φωτιά, στα οποία υπάρχει μεγάλη πρόσμιξη κενού, άλλα παραμένουν περισσότερο κοντά μεταξύ τους, είτε λόγω της ίδιας τους της συμπλοκής, όπως τα συμπαγή στερεά, είτε λόγω της συμπλοκής μια εξωτερικής ατομικής «θήκης» που τα περιορίζει, όπως στην περίπτωση των υγρών. Σε τέτοια σύνθετα σώματα υπάρχει μια σταθερή εσωτερική δόνηση των ατόμων, που αναπηδούν σε μικρές αποστάσεις μεταξύ των συγκρούσεων τους του ενός με το άλλο.

Παρ. 43.

1. **καὶ αἱ μὲν...** Ο Bignone τοποθετεί εδώ το χάσμα, και προτείνει τις λέξεις <κατὰ στάθμην, αἱ δὲ κατὰ παρέγκλισιν, αἱ δὲ κατὰ παλμόν, τούτων δὲ αἱ μὲν φέρονται>. Αυτό ταιριάζει πολύ με τα συμφραζόμενα και είναι πολύ σαφές ότι κάποιο χαμένο χωρίο θα περιλαμβανόταν. Ο Usener τοποθετεί το χάσμα με τα την λέξη τὸν αἶωνα, αλλά δεν προσδιορίζει το ακριβές περιεχόμενο του. Είναι σχεδόν αδιανόητο ο Επίκουρος να μην είχε μιλήσει καθόλου για τις δύο αρχικές αιτίες της κίνησης των ατόμων, και είναι πολύ αξιοσημείωτο ότι στην επιστολή όπως την έχουμε δεν υπάρχει καθόλου αναφορά στην εξαιρετικά σημαντική θεωρία της *παρέγκλισις*, που θα είχε φυσικά θέση εδώ.

2. **αἱ δὲ αὖ τὸν παλμόν.** είναι η διόρθωση του Usener στο χειρόγραφο που γράφει αἱ δὲ αὐτὸν τὸν παλμόν. Ο παλμός είναι βεβαίως η εσωτερική δόνηση μέσα στα σύνθετα σώματα που προκύπτει από τη σταθερή κίνηση και την αναπήδηση των ατόμων που αποτελούν τα σύνθετα σώματα.

3. **ἴσχυουσιν, ὄχι «έχουν»** άλλα «διατηρούν».

4. **τῆ περιπλοκῆ κεκλειμένα...** Ο Επίκουρος θεωρεί δύο είδη από αυτά τα σύνθετα σώματα που παραμένουν κοντά. Στο ένα είδος τα άτομα, αυτά που κινούνται στον παλμός, συμπλέκονται το ένα με το άλλο όπως στα περισσότερα στερεά σώματα, στο άλλο είδος υπάρχει σαν κάποια εξωτερική θήκη από συμπλεγμένα άτομα, που εμποδίζει σε κάποιο αριθμό άλλων ατόμων να κινούνται ελεύθερα μέσα σε αυτό (*στεγαζόμενα παρὰ τῶν πλεκτικῶν*). Με αυτό εννοούσε την περίπτωση των υγρών.

5. **παρὰ τῶν πλεκτικῶν.** υπάρχει σε ένα χειρόγραφο και πρέπει να είναι σωστό σε σχέση με το *περὶ* των περισσότερων χειρογράφων.

Παρ. 44.

1. **Ἦ τε γὰρ...** Η εξήγηση του Επίκουρου για την διπλή αιτία της εσωτερικής δόνησης είναι μάλλον σκοτεινή. Όταν τα άτομα έχουν εισέλθει σε μια ένωση είναι ανίκανα να μείνουν ακίνητα επειδή και στην περίπτωση αυτή περιβάλλονται το καθένα από κενό, που δεν φέρνει αντίσταση στην κίνηση τους. Αφετέρου, η σταθερή τους σύγκρουση με κάποια άλλα εξαιρετικά σκληρά και άκαμπτα άτομα τα κάνει να εκτινάσσονται προς όλες τις κατευθύνσεις.

2. **αὐτήν :** με έμφαση «αυτό το ίδιο».

3. **κατὰ τὴν σύγκρουσιν**, «κατὰ την σύγκρουση τους» περισσότερο «ως αποτέλεσμα της σύγκρουσής τους».

4. **ἐφ' ὅποσον ἂν**. σαφώς υπάρχει μεγαλύτερη απόσταση στην περίπτωση των ατόμων στα υγρά σώματα απ' ότι στα στερεά.

5. **τούτων**, «αυτές οι κινήσεις»

6. **αἰτίων**, «δεν υπάρχει αρχή σε αυτές τις κινήσεις, επειδή η αιτία τους είναι τα άτομα και το κενό», και είναι τα υπέρτατα συστατικά του σύμπαντος τα οποία εδώ υπήρχαν στην αιωνιότητα.

Παρ. 45.

1. **Ἡ τοσαύτη δὴ ...**: ένα σύντομο συμπέρασμα αυτής της περιόδου, που θα ήταν ίσως καλλίτερα να τοποθετηθεί μετά την επόμενη παράγραφο. Διατυπώνεται με τους υλιστικούς όρους της επικούρειας φρασεολογίας. Για να έχουμε μια οπτική εικόνα (*ἐπίνοια*) των μη ορατών πραγμάτων, ο νους πρέπει να έχει υπόδειγμα (*τύπος*) πάνω στο οποίο θα μπορέσει να συνθέσει. Αυτό το παράδειγμα δίνεται για τους ήχους (*φωνή*) των λέξεων του Επίκουρου, καθώς το γραπτό κείμενο θεωρείται ως καταγραφή των προφερομένων λέξεων. Ο Bignone θεωρεί ότι σημαίνει «με τόσο μεγάλη σημασία», αλλά σημαίνει βεβαίως «τόσο σύντομη».

2. **τῆς ἐπινοίας**. Το χειρόγραφο έχει *ἐπίνοιας*. Ο Bignone και ο Bailey δέχονται το *ἐπινοίας*.

ΣΤ. Άπειρος αριθμός Κόσμων

Αυτή η ενότητα έρχεται σαν ένα είδος τελικού συμπεράσματος. Άλλοι κόσμοι πέραν από τον δικό μας είναι πράγματι ένα άλλο είδος *ἄδηλα*, όχι επειδή, όπως τα άτομα και ο χώρος, είναι από τη φύση τους ανεπαίσθητα, αλλά επειδή δεν μπορούμε ποτέ να τους αντιληφθούμε. Ήταν μια συνηθισμένη άποψη της ατομικής σχολής ότι υπάρχει άπειρος αριθμός κόσμων, που άλλοι είναι όμοιοι με το δικό μας, και άλλοι ανόμοιοι, και που διαφέρουν ο ένας από τον άλλον. Η απόδειξη που παρέχεται από τον Επίκουρο είναι και αυτή παραδοσιακή, ότι με άπειρα σε αριθμό άτομα που κινούνται στο χώρο η αλληλουχία των κινήσεων τους προκαλεί την δημιουργία άλλων κόσμων όπως έγινε με τον δικό μας κόσμο. Κανένας περιορισμένος αριθμός κόσμων δεν θα μπορούσε να εξάντληση την παροχή της ύλης. Ο Λουκρήτιος (ii. 1023-1089) επιχειρηματολογεί και αυτός από καθαρά επικούρεια άποψη ότι τίποτα δεν είναι μοναδικό, και ότι στο σύνολο υπάρχει ίσος αριθμός όλων των πραγμάτων (*ίσονομία*).

1. **αἶ τε γάρ**. Το *τε* δηλώνει μια συμπληρωματική πρόταση που αναφέρεται στην άπειρη έκταση του χώρου και κάτι πρέπει να λείπει, όπως φαίνεται από το αντίστοιχο χωρίο του Λουκρήτιου (ii. 1053- 1055)

Αν το διάστημα απλώνεται δίχως όρια προς κάθε κατεύθυνση,
και άτομα αναρίθμητα με χίλιους τρόπους παρασυρμένα
σε μια αδιάκοπη κίνηση πετούν σε όλα τα μήκη και τα
βάθη του σύμπαντος,⁸

2. **ὡς ἄρτι ἀπεδείχθη**. Δες παρ. 42.

3. **ἐξ ὧν ... ποιηθείη**. Είναι δύσκολο να αντιληφθούμε την διαφορά μεταξύ των δύο προτάσεων. Ίσως το *ἐξ ὧν ἂν γένοιτο* αναφέρεται μάλλον στην πραγματική δημιουργία του κόσμου, το *ἢ ὑφ' ὧν ἂν ποιηθείη* αναφέρεται στην συντήρηση του.

⁸Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

4.οὔθ' ὅσοι ... διάφοροι τούτοις. Η ιδέα πρέπει να είναι μια νέα, «ούτε όλοι αυτοί που μοιάζουν μεταξύ τους, ούτε όλοι εκείνοι που είναι διαφορετικοί από αυτούς», δηλαδή από αυτούς που είναι όμοιοι.

3.Αισθητηριακή αντίληψη

Α. Όραση μέσω των «ΕΙΚΟΝΩΝ»

Ο Επίκουρος περνά τώρα σε ένα τελείως διαφορετικό θέμα. Η αίσθησις είναι η βάση της επικούρειας θεωρίας για τη γνώση, και είναι συνεπώς αναγκαίο να γνωρίζουμε πως προκαλείται. Αρχίζει κατευθείαν με την όραση και διατυπώνει την θεωρία ότι προκαλείται από «εικόνες» που βγαίνουν από τα πράγματα και αφού ταξιδέψουν μέσα στον ενδιάμεσο αέρα προσπίπτουν στα όργανα της αίσθησης και έτσι δημιουργούν την αίσθηση. Αυτή η θεωρία προέρχεται από τους Ατομικούς φιλοσόφους και περιγράφεται σε μια ενότητα από τον Λουκρήτιο, που αν και δεν ακολουθεί πιστά αυτήν εδώ την παρουσίαση, από πολλές απόψεις την επεξηγεί (iv. 46-268).

(1) Οι «εικόνες». Το πρώτο τμήμα δίνει πολύ προσεκτική περιγραφή των «εικόνων». Είναι στην πραγματικότητα ένας λεπτός υμένος ή σκελετός, η εξωτερική ατομική «θήκη» των πραγμάτων που εκπέμπεται από την επιφάνεια. Έτσι είναι μέσα κενή και εξαιρετικά λεπτή. Εδώ ξανά ασχολούμαστε με κάτι που είναι πέραν από τις αισθήσεις, και σύμφωνα με το Κανονικό, η θεωρία μπορεί να γίνει αποδεκτή, εάν δεν έρχεται σε αντίθεση με την εμπειρία μας. Αυτό δείχνει τον αρνητικό τύπο αυτής της απόδειξης *οὔτε γὰρ ἀποστάσεις ἀδυνατοῦσιν...*

Παρ. 46α.

1. **τύποι ὁμοιοσχήμονες**, «εικόνες ὅμοιες σε σχήμα και περίγραμμα» με τα στερεά σώματα από τα οποία προέρχονται. Δες Λουκρήτιο iv. 51-52.

Λέω λοιπόν ότι οι επιφάνειες των σωμάτων εκπέμπουν προσομοιώσεις τους, λεπτές μορφές των πραγμάτων- κάτι σαν υμένος ή φλοιός θα μπορούσαμε να πούμε, επειδή κάθε απείκασμα έχει ακριβώς το σχήμα και τη μορφή του σώματος από το οποίο αποστάστηκε για να περιπλανηθεί.⁹

2. **τῶν φαινομένων**. «των αισθητών πραγμάτων», ένας παραδοσιακός φιλοσοφικός όρος, που χρησιμοποιείται μάλλον περίεργα από τον Επίκουρο, που σύμφωνα με τη θεωρία του τα εξωτερικά αντικείμενα δεν γίνονται ποτέ άμεσα αντιληπτά εκτός από την περίπτωση της αφής. Η «λεπτότητα» των εικόνων υπερέχει κατά πολύ από αυτήν των αντικειμένων, έτσι ώστε να μην μπορούν ποτέ να γίνουν αντιληπτές με την αφή παρά μόνο μέσω των οργάνων της αίσθησης.

3. **ἐν τῷ περιέχοντι**, «σε οτιδήποτε περιβάλλει το αντικείμενο», στην περίπτωση της πλειονότητας των πραγμάτων είναι βεβαίως ο αέρας.

4. **τῶν κοιλωμάτων καὶ λεπτοτήτων**. Αυτή είναι μια πολύ προσεκτική περιγραφή των «εικόνων», που είναι λεπτοί υμένες ή θήκες, κούφιας στο εσωτερικό τους και εξαιρετικά λεπτές στον εξωτερικό τους φλοιό. Ο Usener και ο Hicks καθώς και ο Bignone μεταφράζουν την πρόταση ως: «υλικά προσαρμοσμένα για να εκφράζουν την κενότητα και την ομαλότητα των επιφανειών», δηλαδή να αναπαράγουν αυτές των αρχικών πραγμάτων. Αυτό μοιάζει να

⁹Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

μην είναι αναγκαίο: ο Επίκουρος δεν συνδέει την εικόνα με το αντικείμενο, παρά μόνο στην επόμενη πρόταση.

5.θέσιν καὶ βάσιν . θέσις είναι θέση που παίρνει το άτομο σε σχέση με τον εαυτό του (δηλαδή, εάν είναι ανάποδα ή πλαγίως), βάσις η θέση που κατέχει σε σχέση με τα γειτονικά άτομα. Οι λέξεις αυτές αντιστοιχούν με τις λέξεις τροπή και διαθίγη του Λεύκιππου, που ο Αριστοτέλης τις ερμηνεύει ως θέσις και τάξις: Η σπουδαιότητα της διατήρησης αυτών των θέσεων στην «εικόνα» είναι ότι δίνει την δυνατότητα σε αυτήν να αναπαράγει όχι μόνο το σχήμα αλλά ακόμη το χρώμα του αντικειμένου, καθώς το χρώμα οφείλεται στην διάταξη και την κίνηση των ατόμων. Δες θέσιν και τάξιν πιο κάτω (παρ. 48).

Παρ. 46- παρ. 47.

Παρ. 46β. καὶ μὴν καὶ... Παρ. 47β. τοῦτο κατασχεῖν τὸ στοιχεῖον. Εδώ ακολουθεί μια σημαντική ενότητα που διακόπτει την συνέχεια της σκέψης για τα είδωλα και ασχολείται με την κίνηση των ατόμων στο κενό και στις ενώσεις. Ο Giussani προτείνει την μεταφορά του χωρίου στις παρ. 61 και 62, όπου προσαρτά τις δύο προτάσεις φυσικά στα συμφραζόμενα τους, και ο Bailey ακολουθεί με κάποιο δισταγμό την πρόταση αυτή. Ο Bignone, σε αντίθεση με τον Giussani, επιμένει με επιχειρήματα στην διατήρηση της ενότητας στη θέση της, θεωρώντας την ως προκαταρκτική εξήγηση των γενικών αρχών της κίνησης των ατόμων με σκοπό να οδηγήσει στην έκθεση της κίνησης των *simulacra* στο τέλος της παρ. 47. Οι δύο προτάσεις ταιριάζουν θαυμάσια στη θέση που τις μεταφέρει ο Giussani στις παρ. 61 και 62, και πράγματι φαίνεται να είναι απαραίτητες εκεί ώστε να συμπληρώσουν το επιχείρημα. Επομένως είναι καλύτερα να θεωρήσουμε ότι αυτές οι προτάσεις ανήκουν στα συμφραζόμενα των παρ. 61,62, και έχουν μεταφερθεί εκεί από κάποιον αντιγραφέα για να βοηθήσουν στην κατανόηση αυτού που είναι χωρίς αμφιβολία η νοηματική σύλληψη της γενικής έννοιας της κίνησης των ατόμων στο τέλος της παρ. 47. Ο Επίκουρος θα μπορούσε πολύ καλά να δώσει μια τέτοια νοηματική σύλληψη σε μια επιστολή που προορίζεται για ανθρώπους που ήδη γνωρίζουν το σύστημά του. Ο vonMuehl κρατά τις προτάσεις στη θέση τους και πιστεύει ότι αναφέρονται στην κίνηση των είδωλα, αλλά όπως παρατηρεί ο Bailey περιέχουν σημεία που δεν ταιριάζουν με τις «εικόνες».

Παρ. 47α.

(2) Η λεπτότητα και η ταχύτητα των εικόνων. Έχοντας δεχθεί ότι τίποτα στην αισθητηριακή αντίληψη δεν διαψεύδει την δυνατότητα του σχηματισμού των εικόνων, ο Επίκουρος προχωρά στη δήλωση ότι δεν υπάρχει επίσης τίποτα που να διαψεύδει την αντίληψη της εξαιρετικής τους λεπτότητας. Αυτή είναι η κανονική επικούρεια «απόδειξη» σε ότι αφορά τα ἄδηλα. Προχωρά λοιπόν στο να συμπεράνει από την λεπτότητά τους μια ακραία ταχύτητα στην κίνησή τους. Το κείμενο εδώ είναι ασαφές και το επιχείρημα δύσκολο καθώς προϋποθέτει γνώση της επικούρειας κινηματικής (δες παρ. 61,62). Η ιδέα σε συντομία είναι η εξής: το ανεμπόδιστο άτομο διασχίζει το χώρο με «αδιανόητη» (ἀπερινοήτω) ταχύτητα: η μόνη αιτία καθυστέρησης είναι η σύγκρουση, η οποία προκαλεί σταμάτημα κατά τη διάρκεια του απειροελάχιστου χρόνου της επαφής, και στη συνέχεια το άτομο κινείται εκ νέου με «ατομική» ταχύτητα. Στο σύνθετο σώμα υπάρχουν δυο αιτίες καθυστέρησης: η πρώτη, μπορεί να συγκρούεται με άλλα σώματα έξω από αυτό, η δεύτερη, οι συγκρούσεις και οι κινήσεις προς όλες τις διευθύνσεις των ατόμων που το αποτελούν επιβραδύνουν την κίνηση του όλου σώματος, και ακριβώς αυτή η καθυστέρηση είναι που κάνει την κίνηση αντιληπτή (για τα δύο αυτά είδη σύγκρουσης ο Επίκουρος χρησιμοποιεί τον όρο ἀντικοπή). Τώρα οι

«εικόνες» έχουν εξαιρετικά λεπτή υφή. Εκπέμπονται από το σώμα λόγω της ώθησης της ατομικής κίνησης μέσα του, που κάνει ολόκληρο τον υμένα να ξεκινά να κινείται προς μια κατεύθυνση, μπορούν να κινούνται μέσα στο χώρο χωρίς να αντιμετωπίζουν κανένα – ή μόνο λίγα- εμπόδια, και υπάρχει ελάχιστη ή καθόλου εσωτερική ταλάντωση. Για τους λόγους αυτούς οι εικόνες έχουν την ικανότητα να κινούνται σχεδόν με ατομική ταχύτητα. Δεν γίνονται αντιληπτές κατά την μετακίνησή τους, και γίνονται αντιληπτές μόνο όταν αγγίζουν τα μάτια μας. Ο Λουκρήτιος (iv. 176-229) αναπτύσσει πλήρως και με πλήρη ελευθερία το θέμα, και αυτό έχει σημαντική αξία για την ερμηνεία του χωρίου αυτού.

1. **λεπτότησιν άνυπερβλήτοις**, «αξεπέραστη λεπτότητα υφής», απροσδιόριστα μεγαλύτερη από αυτήν οποιαδήποτε ένωσης που μπορεί να γίνει αντιληπτή με τις αισθήσεις. Δες Λουκρήτιο iv. 110-128.

2. **πάντα πόρον σύμμετρον έχοντα**: μια δύσκολη έκφραση που επαναλαμβάνεται στην παρ. 61. Το ανάλογο στην παρ. 53 *ὄγκοι ... σύμμετροι πρὸς τὸ τοῦτο τὸ αἰσθητήριον κινεῖν*, δείχνει ότι θα έπρεπε να προστεθεί εδώ πρὸς <τὸ> τῶ... «έχουν ὅλη τους την κίνηση ανάλογη με το γεγονός ότι...» είναι η άποψη που έχουν κάποιοι μελετητές. Αλλά στην παρ. 61 η έκφραση χρησιμοποιείται στην κυριολεξία, και τα δύο χωρία πρέπει να ληφθούν μαζί. Ο Bignone προτείνει «που έχουν ὅλη τους την κίνηση προς μια κατεύθυνση» και ο Giussani εξηγεί ότι τα συστατικά άτομα της «εικόνας» δεν εμποδίζονται από καμία δική τους *ἀντικοπή* που οφείλεται σε κινήσεις προς διάφορες κατευθύνσεις και τις προκύπτουσες συγκρούσεις. Είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς πως ακόμη και σε ένα λεπτό σύμπλεγμα μιας εικόνας μπορεί να μην υπάρχει καθόλου *ἀντικοπή*, και ο ίδιος ο Επίκουρος φαίνεται να προτείνει ότι υπάρχει κάποια: είναι συνεπώς καλύτερα να λάβουμε την έκφραση με την ευρεία έννοια, «που έχουν ὅλη τους την κίνηση ομοιόμορφη» δηλαδή σε ταχύτητα και κατεύθυνση.

3. **πρὸς τῶ <τῶ> ἢ ὀλίγα ἀντικόπτειν**. Είναι φανερό ότι πρέπει να εισάγουμε πρόσθετο άρθρο εάν απορρίψουμε το τὸ (δες το προηγούμενο σχόλιο), ο Meibom προτείνει το τῶ «πέραν από το γεγονός ότι». Το χειρόγραφο στη συνέχεια έχει *ἀπείρω*. Ο Usener το κρατάει και προτείνει να μεταφραστεί «πέραν από το γεγονός ότι τίποτα δεν εμποδίζει την άπειρη λεπτότητά τους», αναφερόμενος στον Λουκρήτιο iv. 196-197:

και επίσης, τη στιγμή που εκπέμπονται, είναι προικισμένα με υφή τόσο λεπτή που τους επιτρέπει εύκολα να διαπερνούν το κάθε τι

Αυτό το αποδέχεται και ο Giussani, και ο Hicks μεταφράζει «χάρη στην απειροελάχιστη λεπτότητά τους δεν συναντούν αντίσταση». Αλλά αυτή είναι αρκετά αταίριαστη έννοια για το *ἀπείρω*, ειδικά ενόψει της ύπαρξης του *ἀπείρους* αμέσως μετά με την κανονική του έννοια. Ο Bignone θεωρεί το τῶ <μη> *ἀπείρω*, «τίποτα δεν εμποδίζει τον περιορισμένο αριθμό των ατόμων στις εικόνες», σαν αντίθεση στο *ἀπείρους* ακριβώς στη συνέχεια. Αλλά η έκφραση τῶ <μη> *ἀπείρω* αὐτῶν δεν θυμίζει Επίκουρο, ο οποίος θα έλεγε με βεβαιότητα *πεπερασμένοι*. Σε αντίστοιχο χωρίο ο Λουκρήτιος (iv. 205) λέει:

Και τίποτα δεν τα καθυστερεί.

Ο Bailey προτείνει το *ἀπορρῶ*: ο Επίκουρος χρησιμοποιεί το *ἀπόρροια* στην παρ. 46, και φαίνεται μια λέξη που είναι πολύ πιθανό να την χρησιμοποιεί.

4. **πολλαῖς δὲ καὶ ἀπείροις εὐθύς ἀντικόπτειν τι**. Το χειρόγραφο έχει *πολλαῖς*, ενώ ο Usener το σημειώνει ως *πολλοῖς*. Με το τελευταίο θα πρέπει να προσθέσουμε το *εἰδῶλοισ*, και το νόημα θα γινόταν ότι αν και οποιαδήποτε εικόνα δεν θα συναντούσε παρά λίγα εμπόδια, ακόμη και τότε η συνεχής ροή τους σύντομα θα διεκόπτετο. Αυτό έχει έννοια, αν και είναι

δυνατό να παραμείνει το *πολλαῖς* (*ἀτόμοις*). «Οι εικόνες με την λεπτή υφή τους και λίγα άτομα συναντούν μικρή αντίσταση, ενώ τα πολλά ή τα άπειρα (με την ευρεία έννοια) άτομα που αποτελούν ένα συνηθισμένο σύνθετο σώμα πρέπει αμέσως να συναντούν εμπόδια».

(3) Ο Επίκουρος προχωρά στο θέμα της δημιουργίας των εικόνων. Πρέπει όχι μόνο να κινούνται προς εμάς με απίστευτη ταχύτητα, αλλά επίσης να υπάρχει άμεση και αδιάκοπη ροή. Διαφορετικά δεν θα είχαμε σταθερή οπτική αντίληψη του αντικειμένου, αλλά σπασμένη αλυσίδα εικόνων. Και είναι αυτή η σταθερή και άμεση ροή που μας κάνει ικανούς να διορθώνουμε εντυπώσεις που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν από την διατάραξη των εικόνων που οφείλεται στην σύγκρουση κατά την μεταφορά, ενώ περιστασιακά (όπως στην γνωστή περίπτωση ενός τετράγωνου πύργου τον οποίον κοιτάζουμε από απόσταση) η όλη σειρά μπορεί έτσι να επηρεαστεί. Οι εικόνες διατηρούν «επί μακρόν» τη σειρά και τη θέση των ατόμων του αρχικού σώματος, αλλά δεν μπορούν να το κάνουν για απροσδιόριστο χρόνο και απόσταση. Έτσι δεν βλέπουμε απομακρυσμένα αντικείμενα τόσο καθαρά ή με βεβαιότητα όπως αυτά που είναι κοντά. Ο Επίκουρος προσθέτει ακόμη ότι εικόνες μπορεί να σχηματίζονται από την ένωση ατόμων στον αέρα ή με άλλους τρόπους, και τελικά, προβάλλει την «απόδειξή του»: ότι τίποτα στην θεωρία του δεν διαψεύδεται από την εμπειρία της καθαρής οπτικής αντίληψης των πραγμάτων ή από τις λεπτομέρειες του χρώματος, της κίνησης, κλπ. Για το σύνολο του θέματος δες Λουκρήτιο *iv.* 143-175.

Παρ. 48

1.**ὄτι**: ... δηλαδή *οὐθὲν ἀντιμαρτυρεῖ τῶν φαινομένων* από την προηγούμενη παράγραφο.

2.**ἄμα νοήματι**, «με την ταχύτητα της σκέψης», δες παρ. 61.

3. **ῥεῦσις** χρησιμοποιείται εδώ γενικά όχι μόνο για την ροή εικόνων, αλλά και για την σταθερή απορροή μεμονωμένων ατόμων από τις ενώσεις. Τα σύνθετα σώματα με αυτόν τον τρόπο χάνουν πάντοτε ύλη και ταυτόχρονα προσλαμβάνουν νέα άτομα από έξω.

4.**οὐκ ἐπίδηλος τῇ μειώσει**. Διόρθωση του Usener για το *σημειώσει* του χειρογράφου. Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον σημείο της θεωρίας, το οποίο δεν επαναλαμβάνει ο Λουκρήτιος. Η σταθερή απορροή των εικόνων δεν απομειώνει το μέγεθος του αντικειμένου, επειδή η θέση των ατόμων που χάνονται καταλαμβάνεται αμέσως από άλλα άτομα που εντάσσονται στο σύνθετο σώμα από το περιβάλλον (*διὰ τὴν ἀνταναπλήρωσιν*). Δες ειδικά Πλούταρχο *Προς Κωλώτην* 16 *μυρίων μὲν εἰδώλων ἀπερχομένων αἰεὶ καὶ ῥεόντων, μυρίων δ' ὡς εἰκὸς ἑτέρων ἐκ τοῦ περιέχοντος ἐπιρρεόντων καὶ ἀναπληρούντων τὸ ἄθροισμα*, αν και βέβαια κάνει λάθος υποθέτοντας ότι η θέση των εικόνων που χάνονται καταλαμβάνεται από άλλες εικόνες, όχι από άλλα άτομα. Ο Giussani ερμηνεύει λανθασμένα ότι το *ἀνταναπλήρωσις* αναφέρεται στις εικόνες. Ο Επίκουρος δεν εννοεί ότι αυτό που φεύγει από αυτά καθώς μετακινούνται αντικαθίσταται από την εισροή νέων ατόμων.

5.**σῶζουσα**: από αυτή την άποψη το *ῥεῦσις*, που είναι το υποκείμενο, είναι τελικά η ροή των εικόνων.

6.**θέσιν καὶ τάξιν**. Δες την σημείωση στην Παρ. 46^α.

7.**συγχεομένη**. Ο Επίκουρος δέχεται ότι οι εικόνες μπορεί να γίνουν θαμπές από συγκρούσεις κατά την μεταφορά. Όταν αυτό συμβαίνει μόνο σε ξεχωριστές εικόνες η απαραίτητη διόρθωση γίνεται από το «κινηματογραφικό» αποτέλεσμα όλης της σειράς των εικόνων: αλλά από τη στιγμή, στην περίπτωση των απομακρυσμένων αντικειμένων, που οι

σειρές μπορεί να επηρεαστούν με αυτό τον τρόπο, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στην παρατήρηση αυτού που βλέπουμε ως *προσμένον*.

8. **συστάσεις**, «σύνθετα είδωλα», που αντιστοιχούν σε μη πραγματικά αντικείμενα, αλλά σχηματίζονται από την τυχαία ένωση ατόμων στον αέρα. Σύγκρινε τον Λουκρήτιο *ιν.* 129-142, όπου παρουσιάζει το θέμα με τους σχηματισμούς που πραγματοποιούνται στον αέρα από τα σύννεφα.

9. **ὄξειαι διὰ τὸ μὴ δεῖν...** Τέτοια είδωλα μπορούν να σχηματίζονται ταχέως επειδή χρειάζεται να ενωθούν μόνο τα απαιτούμενα άτομα για να σχηματίσουν τον εξωτερικό υμένα, ενώ για να σχηματιστεί ένα κανονικό σύνθετο σώμα, θα ήταν απαραίτητο να γεμίσει και το εσωτερικό (*κατὰ βάθος*). Άλλο ένα ενδιαφέρον σημείο το οποίο φαίνεται να έχει διαφύγει του Λουκρήτιου.

10. **ἄλλοι δὲ τρόποι τινές...** Ο Λουκρήτιος σημειώνει και μια άλλη πιθανότητα (*ιν.* 724 και συνέχεια), όταν οι εικόνες που εκπέμπονται από τα σώματα ενώνονται στον αέρα για να σχηματίσουν μια νέα σύνθετη εικόνα. Αυτές είναι αιτίες για την πίστη σε τέτοια τέρατα όπως ο Κένταυρος, η Σκύλλα και ο Κέρβερος.

11. **ἀντιμαρτυρεῖται**, η παθητική φωνή, είναι μάλλον αναγκαία διόρθωση για το *ἀντιμαρτυρεῖ*. Ο Επίκουρος δεν θα έλεγε «κανένα από αυτά τα πράγματα δεν παρέχει μαρτυρία ενάντια στις αισθήσεις.»

12. **ἂν βλέπη τίς... ἀνοίσει.** Μια δύσκολη και σκοτεινή πρόταση. Όλοι οι μελετητές συμφωνούν με τη διόρθωση του Gassendi *ἐναργείας* αντί *ἐνεργείας*. Επίσης άλλοι μελετητές όπως ο Usener και ο Bignone κάνουν και άλλες επεμβάσεις στο χειρόγραφο. Είναι πολύ πιθανό να έχουμε εδώ δύο παράλληλες προτάσεις, και θα έπρεπε να τονίσουμε το *ἂν βλέπη τίς* *τινα τρόπον τὰς ἐναργείας, τίνα καὶ ... ἀνοίσει*, και θα έχουμε την μετάφραση ως εξής: «εάν κάποιος παρατηρήσει για να δει με ποιο τρόπο η αίσθηση θα μας φέρει την σαφή οπτική αντίληψη από τα εξωτερικά πράγματα και με ποιο τρόπο τις ιδιότητές τους», δηλαδή, εάν προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε μέσω των αισθητηριακών μας αντιλήψεων πως αποκτούμε αυτές τις αισθητηριακές αντιλήψεις και για την θέαση από κοντά των πραγμάτων και για τις ιδιότητες τους, δεν βρίσκουμε τίποτα που να αντιτίθεται στην θεωρία αυτή.

Ο Bignone κρατά το *ἴνα* του χειρογράφου και μεταφράζει, «εάν κάποιος παρατηρεί με ορισμένο τρόπο τη μαρτυρία των φαινομένων στα οποία πρέπει να αναφερόμαστε...», αλλά το *τινα τρόπον* είναι τότε είναι πολύ αδύνατο, η χρήση του *ἴνα* είναι αφύσικη και η όλη ιδέα εκτός τόπου εδώ.

13. **τὰς συμπαθείας**, εμφανίζεται ξανά στην παρ. 50. Σημαίνει τις αντίστοιχες επιδράσεις στις εικόνες ως προς τις θέσεις και τις κινήσεις των ατόμων στο πρωτότυπο, στο οποίο οφείλονται οι ιδιότητες του χρώματος κλπ., και κάθε παροδική ιδιότητα που αλλάζει. Είναι σχεδόν αδύνατο να το αποδώσουμε με μια λέξη. Ο Bignone λέει «η σταθερή συνέχεια των αισθητών ιδιοτήτων των εξωτερικών αντικειμένων». Ο Bailey διορθώνει «η αντίστοιχη διαδοχή των ιδιοτήτων και των κινήσεων», καθώς θεωρεί ότι κάτι λείπει από την έννοια της αντιστοιχίας.

(4) Η Επιστολή περνά από την εξέταση των εικόνων και του χαρακτήρα τους στο θέμα της ενέργειας της όρασης. Υπάρχουν στο τμήμα αυτό δύο σημεία που έχουν σημασία: (1) Η έννοια ότι και η σκέψη όπως και η όραση οφείλονται σε εικόνες, αυτή ήταν μέρος της αντίληψης για την υλική φύση της ψυχής, και εξηγεί την άποψη του Επίκουρου, που έχει ήδη επισημανθεί, που θεωρεί ότι κάθε σκέψη είναι ένα είδος οπτικής παράστασης. (2) Η

αντίκρουση, πολύ σπάνια στις επιστολές, των αντιπάλων θεωριών, κυρίως αυτής του Δημόκριτου, μιας εντύπωσης που σχηματίζεται στον αέρα και αυτής του Εμπεδοκλή και άλλων για την επίδραση των ακτίνων που περνούν από το μάτι προς το αντικείμενο. Σε αντίθεση με αυτές ο Επίκουρος προσδιορίζει με ευκρίνεια την θεωρία του, και δημιουργεί τη νέα θέση ότι η εκπομπή των εικόνων από τα αντικείμενα οφείλεται στην εσωτερική ταλάντωση των ατόμων που αποτελούν το σώμα.

Παρ. 49

1. **καὶ διανοεῖσθαι.** Μια σημαντική προσθήκη. Και η σκέψη όπως επίσης και η όραση οφείλεται στην εισροή εικόνων κατευθείαν μέσα στο νου: δες Λουκρήτιο *iv.* 722 και μετά. Εδώ σκέπτεται, εντούτοις, όχι τόσο πολύ τις κανονικές διαδικασίες της σκέψης, που χρησιμοποιεί εικόνες ή έννοιες (*προλήψεις*) που είναι ήδη αποθηκευμένες στο νου, όσο εκείνες τις σπανιότερες διαδικασίες με τις οποίες αποκτούμε άμεση νοητική εικόνα ενός εξωτερικού αντικειμένου μέσω «λεπτών ειδώλων» που περνούν κατευθείαν στο νου χωρίς την μεσολάβηση των αισθήσεων. Αυτός είναι πάνω από όλα ο τρόπος με τον οποίο αποκτούμε τη γνώση των θεών. (Δες Λουκρήτιο *v.* 1169-1182)

2. **οὐ γὰρ ἂν ἐναποσφραγίσαιτο...** Ο Επίκουρος απορρίπτει δύο αντίπαλες θεωρίες. Η πρώτη είναι αυτή του Δημόκριτου, από τον οποίον προέρχεται το σύστημά του, από το οποίο όμως δεν αποδέχεται κάποιες λεπτομέρειες. Ο Δημόκριτος υποστήριζε (Θεοφραστ. *DeSensu* 52) ότι το εκπεμπόμενο από το αντικείμενο δεν εισδύει αυτό το ίδιο στο μάτι, αλλά ότι σχηματίζεται στον αέρα ένα αποτύπωμα (*ἀποτύπωσις*) δύο διαστάσεων, όπως το αποτύπωμα που αφήνει ένα αντικείμενο πάνω στο κερί, και αυτό το αποτύπωμα καθώς είναι σκληρό ήταν ικανό να εισέλθει στο μαλακό υλικό (*ὕγρον*) του ματιού και να εμφανισθεί εκεί ως η εικόνα στην κόρη (*ἔμφασις*), που είναι αυτό που πραγματικά βλέπουμε. Όλες αυτές τις λεπτομέρειες ο Επίκουρος τις παραβλέπει, προφανώς επειδή δεν πίστευε ότι ο αέρας θα μπορούσε να δεχθεί και να διατηρήσει ένα τέτοιο αποτύπωμα.

3. **οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων.** Η δεύτερη θεωρία αποδίδεται συνήθως στον Εμπεδοκλή και την αποδέχθηκε και ο Παρμενίδης, και υποστηρίζει ότι οι ακτίνες βγαίνουν από τα μάτια του δέκτη και καθώς δρουν πάνω στα εκπεμπόμενα από τα αντικείμενα ενώνονται στο σχηματισμό της εικόνας. Αυτή η θεωρία, η οποία χωρίς αμφιβολία είχε σκοπό να δώσει έμφαση στο ενεργό στοιχείο της αντίληψης, υιοθετήθηκε από τον Πλάτωνα (Θεαίτητος 153 e, Τίμαιος 45c).

4. **οὕτως ὡς** με την συνολική πρόταση. «το αποτύπωμα δεν θα μπορούσε να παραχθεί τόσο καλά με οποιοδήποτε από αυτά τα δύο μέσα όσο με τη θεωρία μου».

5. **τύπων**, «ομοιωμάτων» θέλει προς χάριν του επιχειρήματος να αποφύγει να χρησιμοποιήσει τον τεχνικό όρο *ειδώλων*.

6. **κατὰ τὸ ἐναρμόττον μέγεθος.** «σύμφωνα με το κατάλληλο μέγεθος», δηλαδή οι μεγαλύτερες εικόνες επηρεάζουν την όραση, οι πιο λεπτές περνούν κατευθείαν μέσα στο νου και διεγείρουν μια νοητική εικόνα.

Παρ. 50.

1. **συνεχοῦς**, «συνεχές», το οποίο είναι στο χρόνο, «αδιάκοπο».

2. **κατὰ τὸν ἐκεῖθεν σύμμετρον ἐπερειασμόν.** Μια προσεκτική φράση « που οφείλεται στην ομοιόμορφη επαφή που διατηρείται από το αντικείμενο»: η διαδοχή των εικόνων δημιουργεί συνεχή γραμμή επαφής μεταξύ του αντικειμένου και του δέκτη. Για το *σύμμετρον* δες σημείωση παρ. 47.

3. **ἐκ τῆς... πάλλσεως.** Αυτό είναι ένα νέο θέμα: είναι η σταθερή εσωτερική δόνηση των ατόμων βαθειά μέσα στο αντικείμενο που ωθεί προς τα έξω τον εξωτερικό υμένα ο οποίος έρχεται σε μας ως εικόνα.

(5) Αλήθεια και πλάνη στην οπτική αντίληψη. Μετά την περιγραφή της γένεσης των εικόνων και της μεθόδου της αντίληψης τους μέσω της όρασης και του νου, ο Επίκουρος επιστρέφει στην ουσία της συνολικής του θέσης, στη φύση της αλήθειας και της πλάνης στην οπτική αντίληψη. Στην υπόλοιπη παράγραφο κάνει προσεκτική διάκριση ανάμεσα σε αυτό που προσλαμβάνεται ενεργητικά (*ἐπιβλητικῶς*) είτε από το νου είτε από τις αισθήσεις, το οποίο είναι αληθές, και στην πρόσθετη εξαγωγή συμπεράσματος που γίνεται από το νου (*προσδοξαζόμενον*), το οποίο δεν πρέπει να θεωρείται είτε ως αληθές είτε ως πλάνη μέχρις ότου επιβεβαιωθεί από την παρατήρηση από κοντά. Η γενική ιδέα είναι γνωστή, αλλά είναι πολύ δύσκολο να συλλάβουμε την ακριβή έννοια, και ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι ο Επίκουρος δεν ξεπέρασε με επιτυχία την δυσκολία που έχει προκληθεί από την πιθανή μεταβολή των εικόνων κατά την μεταφορά τους από το αντικείμενο στον δέκτη.

4. **Καὶ ἦν ἂν λάβωμεν φαντασίαν... τοῦ στερεμνίου.** Άλλη μια αναφορά στην ιδέα της *ἐπιβολῆς* και του νου και των αισθήσεων: δεξ την σημείωση παρ. 38. Εδώ, καθώς ο Επίκουρος μιλά για την εικόνα ενός πραγματικού αντικειμένου (*στερέμνιον*), είναι πιθανόν το *ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ* να αναφέρεται μόνο στην πρώτη από τις δύο έννοιες της *ἐπιβολῆς τῆς διανοίας*, την αντίληψη από το νου λεπτών εικόνων που λόγω της λεπτότητας τους δεν γίνονται αντιληπτές από τις αισθήσεις, και κυρίως την αντίληψη των εικόνων των θεών. Η έννοια είναι τότε: «Όταν έχουμε αντίληψη μιας εικόνας είτε καταβάλλοντας προσοχή από μέρους του νου, χωρίς να αποσπάται η προσοχή μας από άλλες εικόνες όπως, για παράδειγμα στον ύπνο, είτε με ενεργητική αντίληψη με τις αισθήσεις επιβεβαιώνοντας την πρώτη παθητική εντύπωση με παρατήρηση από κοντά, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η εικόνα αναπαριστά ακριβώς το πραγματικό αντικείμενο», *φαντασία* είναι η εικόνα που δημιουργείται στην αισθητηριακή αντίληψη από την ταχεία διαδοχή των «ειδώλων», από τα οποία κανένα δεν είναι από μόνο του αντιληπτό: στο νου η εικόνα μπορεί κάποιες φορές να σχηματίζεται από ένα μόνο «είδωλο».

5. **ἐπιβλητικῶς**, πρέπει να ληφθεί και με *τῇ διανοίᾳ* και με *τοῖς αἰσθητηρίοις* και η όλη έκφραση αντιστοιχεί στην παρ. 38 *τὰς παρούσας ἐπιβολὰς εἴτε διανοίας εἴθ' ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων* και παρ. 51 *πιο κάτω ἐπιβολὰς τῆς διανοίας ἢ τῶν λοιπῶν κριτηρίων*.

6. **εἴτε συμβεβηκότων**, αυτό αναφέρεται πίσω στο *συμπάθεια* των παρ. 48 και παρ. 50. Είναι η «αντίστοιχη διαδοχή» που μας δίνει τις «ιδιότητες», χρώμα, κίνηση κλπ. του αρχικού αντικειμένου.

7. **μορφή ἐστὶν αὕτη τοῦ στερεμνίου**, Ο Επίκουρος δηλώνει χωρίς δισταγμό την αντιστοιχία της εικόνας και πραγματικά στην περίπτωση των αντιλήψεων, με τις αισθήσεις και το νου, που γίνονται *ἐπιβλητικῶς*, δηλαδή, με ενεργητική αντίληψη, και όχι με παθητική λήψη της εικόνας. Αυτό συνεπάγεται στην περίπτωση της όρασης την ξεκάθαρη αντίληψη του *ἐνάργημα*: δεν θα έλεγε ότι η αρχική εικόνα του πύργου ως κυκλικού ήταν «το σχήμα του αντικειμένου»: για να είμαστε βέβαιοι γι' αυτό πρέπει να έχουμε παρατήρηση από κοντά κοιτάζοντας το (*ἐπιβλητικῶς*).

Στην μορφή περιλαμβάνονται και τα *συμβεβηκότα*.

8. **γινόμενη**: αναφέρεται στο *φαντασία*.

9. **κατὰ τὸ ἐξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδώλου:** Μια πολύ δύσκολη φράση η οποία ερμηνεύεται πολύ διαφορετικά. (1) Ο Giussani την παίρνει ως τη διαδοχή εικόνων που έρχονται στον δέκτη, «η διαδοχική πληρότητα ή διακοπή των εικόνων», αυτό βεβαίως είναι αδύνατο με τον ενικό του εἰδώλου. (2) Ο Bigonpe την παίρνει ως «η πλήρης ακεραιότητα της εικόνας ή η υπόμνηση της», και εξηγεί ότι αναφέρεται στην εικόνα που φθάνει στον δέκτη χωρίς απώλεια και σε αυτή που έχει υποστεί βλάβη στη διαδρομή της. Αλλά (α) αυτό παραλείπει το ἐξῆς εξολοκλήρου, (β) είναι βέβαια αδύνατον να λέει ο Επίκουρος ότι η εικόνα που παράγεται από το «εἶδωλο» το οποίο έχει υποστεί βλάβη (δηλαδή, αυτό του στρογγυλού πύργου) είναι το σχήμα του αντικειμένου. (3) Είναι παραπλανητικό να μεταφράσουμε «σύμφωνα με την διαδοχική πληρότητα και κενότητα του εἰδώλου» δηλαδή, τα διαδοχικά κοίλα και κυρτά μέρη αντιπροσωπεύουν αυτά του περιγράμματος του πρωτοτύπου – αλλά κατά τον Bailey αυτή είναι μια απίθανη έννοια του ἐγκατάλειμμα. (4) Ο Bailey με κάποιο δισταγμό πιστεύει ότι οι δύο εναλλακτικές θέσεις εδώ αντιστοιχούν στα *τοῖς αἰσθητηρίοις* και *τῇ διανοίᾳ* πιο πάνω. Η εικόνα της οπτικής αντίληψης προκαλείται από τις «διαδοχικές επαναλήψεις» (τὸ ἐξῆς πύκνωμα) του εἰδώλου: η εικόνα στο νου οφείλεται στο «αποτύπωμα που αφήνει» (ἐγκατάλειμμα) το εἶδωλο που εισδύει σε αυτόν. Το ἐξῆς τότε πάει μόνο με το πύκνωμα και όχι με όλη τη φράση.

10. **τὸ δὲ ψεῦδος...** Η πληροφορία που παρέχεται στις αισθήσεις από τις εικόνες είναι πάντοτε αληθινή. Δεν αντιπροσωπεύει τίποτα που να μην υπάρχει εκεί στο πρωτότυπο, ακόμη και αν μπορεί να χρειάζεται η «παρατήρηση από κοντά» για να προσδιορίσουμε εάν καθώς πλησιάζουν σε μας αντιστοιχούν ακριβώς στο αντικείμενο. Που βρίσκεται η πιθανότητα λάθους; Εδώ ο Επίκουρος επαναλαμβάνει τις θέσεις που έχει ήδη εκθέσει στις παρ. 37, 38: βρίσκεται στις παρεμβολές που γίνονται από τη γνώμη στην αίσθηση (*ἐν τῷ προσδοξαζομένῳ*). Αυτή η παρατήρηση ενός αντικειμένου που βρίσκεται σε απόσταση θα έπρεπε να θεωρείται ως πρόβλημα που αναμένει την επιβεβαίωση (*προσμένον*) από την παρατήρηση από κοντά, με την οποία, εάν είτε επιβεβαιώνεται είτε δεν διαψεύδεται, είναι αληθής.

11. **<ἐπὶ τοῦ προσμένοντος>** . **<ἢ ἀντιμαρτυρουμένου>** Προσθήκες του Usener, που φαίνεται να είναι αναγκαίες από τα συμφραζόμενα.

12. Μετά το *ἐπιμαρτυρουμένου* το χειρόγραφο συνεχίζει με μια πρόταση που είναι καθαρά σημείωση στο *προσδοξαζόμενον* που προκύπτει από το υλικό της επόμενης ενότητας: *κατὰ τινα κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ, διάληψιν δὲ ἔχουσαν, καθ' ἣν τὸ ψεῦδος γίνεται*, «μέσω κάποιας κίνησης που συμβαίνει μέσα μας και που συνδέεται στενά με την ενεργητική οπτική αντίληψη, αλλά που διαφέρει από αυτήν, από την οποία παράγεται η πλάνη».

Παρ. 51-52.

Εδώ στη συνέχεια ο Επίκουρος συνοψίζει την θεωρία για το αληθές και την πλάνη στην οπτική αντίληψη. Από τη μια μεριά η ακριβής αντιστοίχιση της εικόνας στην αίσθηση με το εξωτερικό αντικείμενο μπορεί να προκληθεί μόνο από την μεταφορά των «εἰδώλων» από το αντικείμενο στα αισθητήρια ὄργανα. Από την άλλη μεριά πλάνη μπορεί να προκύψει μόνο από την αυθόρμητη κίνηση του νου (γνώμη) η οποία είναι παρόμοια με την κίνηση της ενεργητικής αντίληψης (*ἐπιβολή*). Είναι βασικό να το έχουμε αυτό στο νου μας, εάν θέλουμε να διακρίνουμε με επιτυχία το αληθές από την πλάνη.

Παρ. 51

1. **οἶον εἶ.** Τα «εἶδωλα» τα οποία προσλαμβάνουμε σαν «να ἦσαν φωτογραφία» του αντικειμένου, και οι δύο διαδικασίες με τις οποίες αυτό μπορεί να συμβαίνει είναι είτε (ἤ) όταν επισκέπτονται τον ατράραχο του κατευθείαν στον ύπνο, είτε (ἦ) όταν συλλαμβάνονται μέσω ενεργητικής αντίληψης όταν είμαστε ξύπνιοι.

2. **ἐν εἰκόνι :** Ο Βίγνονε μεταφράζει «σε πλαστική εμφάνιση», και δίνει προσοχή στην «στερεά» τρισδιάστατη εμφάνιση ακόμα και στα οράματα στον ύπνο. Αλλά δεν είναι εύκολο να επιμείνει κανείς σε αυτή την έννοια του εἰκόνι, ούτε αυτό είναι αναγκαίο.

3. **ἢ καθ' ὕπνουσ γινομένων:** Οι εικόνες που βλέπουμε στον ύπνο είναι αληθινές. Δηλαδή παράγονται από «εἶδωλα» που εισέρχονται σε μας απέξω και επομένως έχουν προέλευση την πραγματικότητα.

4. **ἢ κατ' ἄλλας τινὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας:** δηλαδή νοητικές ενεργητικές αντιλήψεις μιας εικόνας, όταν είναι κανείς ξύπνιος - αλλά σκέπτεται ακόμη τις άμεσες αντιλήψεις και όχι αυτές που σχηματίζονται σε συνδυασμό με τις *προλήψεις*.

5. **ἢ τῶν λοιπῶν κριτηρίων,** δεσ τη σημείωση της παρ. 38. Και εδώ πρέπει να σημαίνει «ἢ τῶν ἄλλων κριτηρίων», δηλαδή των αισθήσεων, και ὅλη η φράση συνεπῶς αντιστοιχεί στενά με την παρ. 50 *ἐπιβλητικῶσ τῆ διανοίᾳ ἢ τοῖσ αἰσθητηρίοις*. Η *ἐπιβολή* των αισθήσεων είναι ενεργητική πρόσληψη της «ξεκάθαρης οπτικής αντίληψης» (*ἐναργεία*). Είναι πιθανόν εδώ να περιλαμβάνει και το *πάθος*, αν και είναι αμφίβολο εάν θα μπορούσε να έχει μια *ἐπιβολή*. Η πιο κοντινή περίπτωση μιας τέτοιας ιδέας θα ήταν η Κ.Δ. xxiv. *Τό παρόν ἤδη κατὰ ...τὰ πάθη*. Να σημειώσουμε ότι εδώ η *διάνοια* θεωρείται ως *κριτήριο* ακόμη πιο ξεκάθαρα απ' ότι στην παρ. 38.

6. **ἄλλησ τινὰ κίνησιν:** δηλαδή γνώμη, ἢ οποία ὅπως και η *ἐπιβολή τῆς διανοίας*, είναι σύμφωνα με την επικούρεια αντίληψη, βασικά αυθόρμητη κίνηση των ατόμων του νου.

7. **συνημμένησ μὲν <τῆ φανταστικῆ ἐπιβολῆ> :** Η προσθήκη αυτή είναι ὅμοια με αυτήν της παρ. 50 πιο πάνω. Η γνώμη συνδέεται στενά με την *ἐπιβολή* επειδή συνδυάζει εικόνες σε *σύνθεσις*, αλλά διαφέρει στο ότι ενεργεί τυχαία και δεν ελέγχει τα συμπεράσματά της με *ἐπιμαρτύρησις* και *οὐκ ἀντιμαρτύρησις*.

8. **διάληψιν δὲ ἔχουσασ,** «αλλά που διαφέρουν». Αυτή πρέπει να είναι η έννοια, ὅπως λέει ο Βίγνονε: παλαιότεροι μελετητές θεωρούσαν ότι μπορεί να σημαίνει «που έχουν γνώμη», αλλά η ίδια είναι γνώμη, και οι δύο λέξεις ουσιαστικό και ρήμα χρησιμοποιούνται με την έννοια της «διάκρισης», «διακρίνω», στην παρ. 58.

9. **κατὰ δὲ ταύτην...** ανακεφαλαίωση των εννοιῶν *ἐπιμαρτύρησις* και *οὐκ ἀντιμαρτύρησις*.

Παρ. 52.

1. **Καὶ ταύτην οὖν...** Εμφαντική ειδοποίηση. «Πρέπει να έχουμε συνεχῶς στο νου μας αυτή την θεωρία» γιατί διαφορετικά από τη μια μεριά θα ακυρώσουμε την αξία της ξεκάθαρης αντίληψης που μας δίνουν οι *ἐπιβολαί* της διανοίας και οι αισθήσεις, και από την ἄλλη μεριά θέτοντας την γνώμη που προκύπτει από λανθασμένο συμπέρασμα στο ίδιο επίπεδο με τις πληροφορίες που μας δίνουν αυτές, θα υπονομεύσουμε ὅλα τα κριτήρια της αλήθειας και θα προκαλέσουμε καθολική σύγχυση. Δες και την Κ.Δ. xxiv.

B. Ακοή

Ο Επίκουρος περνά από την αίσθηση της ὄρασης σε αυτήν της ακοῆς. Για μια ακόμη φορά ἦταν αναγκαίο να δημιουργήσει υλικό δεσμό ανάμεσα στο αντικείμενο και τον δέκτη, και αυτόν τον βρίσκει στο κύμα των σωματιδίων που εκπέμπονται από το σώμα. Αλλά εδώ υπήρχε νέα δυσκολία. Στην περίπτωση της ὄρασης, εφόσον κάθε αντικείμενο εκπέμπει

συνεχώς «είδωλα» ταυτόχρονα προς κάθε κατεύθυνση, είναι σαφές ότι θα μπορούσα να το δουν ταυτόχρονα πολλοί δέκτες. Αλλά στην περίπτωση του ήχου έχουμε μοναδική εκπομπή σωματιδίων προφανώς προς μια κατεύθυνση. Πως λοιπόν μπορούν πολλοί να ακούσουν ταυτόχρονα; Ο Επίκουρος ξεπερνά αυτή τη δυσκολία υποθέτοντας ότι ο υλικός «ήχος» μετά την εκπομπή του χωρίζεται σε πολλά μικρά σωματίδια, που καθένα από αυτά διατηρεί τα ίδια χαρακτηριστικά (ὄγκοι ὁμοιομερεῖς), που επεκτείνονται πίσω σε μια συνεχή αλυσίδα προς το αντικείμενο. Αυτά τα σωματίδια εκπέμπουν σε διάφορες διευθύνσεις, και φτάνοντας στα αυτιά πολλών προσώπων, παράγουν αντίληψη της σημασίας τους (ἐπαίσθησις) ή τουλάχιστον την αναγνώριση της ύπαρξης εξωτερικού αντικειμένου. Ο ίδιος ο Επίκουρος δεν αναφέρεται άμεσα σ' αυτή τη μάλλον λεπτομερή υπόθεση, αλλά ο Λουκρήτιος την αναλύει με σαφήνεια (iv. 563-567) :

άλλες φορές πάλι, μια μόνο λέξη ενός κήρυκα είναι ικανή να ταραξεί την ακοή ολάκερου πλήθους- που πάει να πει πως η μια φωνή αυτοστιγμεί σκορπά και γίνεται πολλές φωνές, αφού μοιράζεται σε όλα τ' αυτιά ξεχωριστά και εντυπώνει το σχήμα και τον χαρακτηριστικό ήχο κάθε λέξης.¹⁰

Όπως και στην έκθεση της όρασης, έτσι και εδώ παραθέτει σε συντομία τις αντίπαλες θεωρίες.

2. **ἀπὸ τοῦ φωνοῦντος ... παρασκευάζοντος.** Μια πολύ σχολαστική έκφραση για όλα τα πιθανά είδη των ήχων, δείχνοντας ότι ο Επίκουρος γράφει εδώ πολύ προσεκτικά.

3. **ὁμοιομερεῖς ὄγκους,** «σωματίδια ὅμοια, ως μέρη, με το σύνολο» - το επίθετο χρησιμοποιήθηκε από τον Αναξαγόρα για να εκφράσει την περίφημη θεωρία του ότι όλα τα αντικείμενα αποτελούνταν από σωματίδια ὅμοια σε σύσταση με το σύνολο: η ομοιότητα στο σχήμα, εντούτοις, είναι αυτό στο οποίο θα ήθελε εδώ ο Επίκουρος να επιμείνει περισσότερο. Οι ὄγκοι είναι μικρές ατομικές ενώσεις από μυτερά σωματίδια που παράγουν τους οξείς ήχους, και στρογγυλεμένα σωματίδια που παράγουν τους βαρύτερους.

4. **συμπάθειαν,** «αντιστοιχία» όπως στις παρ. 48 και 50. Εδώ γενική ομοιότητα στον χαρακτήρα

5. **ἐνότητα ἰδιότροπον:** άλλη μια προσεκτική έκφραση, «ἐνότητα που συνίσταται την ιδιομορφία του χαρακτήρα». Η ιδέα αφορά διάφορες αλυσίδες ὁμοίων σωματιδίων, που φεύγουν από τον ομιλητή προς τον ακροατή.

6. **τὴν ἐπαίσθησιν,** «κατανόηση», αντίθετα με την απλή αἴσθησις. Όχι μόνο ακούμε ένα άτομο όταν μιλά αλλά «συλλαμβάνουμε τις λέξεις του», δηλαδή καταλαβαίνουμε τι λέει.

7. **ἐπ' ἐκείνου.** Στον δέκτη σε αντίθεση με το *τὸ ἀποστεῖλαν*.

8. **ὡς τὰ πολλὰ** ο Usener λανθασμένα το απαλείφει θεωρώντας το ως σχόλιο: δεν καταλαβαίνουμε πάντοτε ότι ακούμε.

9. **ποιούσαν,** 10. **παρασκευάζουσαν.** Ο Επίκουρος φαντάζεται την *ἐνότης ἰδιότροπος* ως μια τέλεια πραγματική «αλυσίδα» σωματιδίων, η οποία προκαλεί ακριβώς την ακοή.

11. **εἰ δὲ μὴ γε...** ακόμη και αν δεν ακούμε αρκετά καθαρά ώστε να καταλάβουμε την έννοια των ήχων, τουλάχιστον τα σωματίδια που φτάνουν σε μας κάνουν φανερή σε μας την ύπαρξη κάποιου αντικειμένου έξω από μας.

Παρ. 53.

1. **οὐκ αὐτὸν οὖν δεῖ νομίζειν...** Για μια ακόμη φορά ο Επίκουρος αντικρούει τον Δημόκριτο, του οποίου η εξήγηση για την ακοή είναι ανάλογη με εκείνη για την όραση

¹⁰Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

(Θεόφραστος, *DeSensu* 55). Υποστήριξε ότι «ο αέρας θρυμματίζεται (θρύπτεσθαι) σε σώματα με όμοιο σχήμα (όμοιοσχήμονα) και αφομοιώνεται με τα σωματίδια τα οποία βγαίνουν από τη φωνή (Αέτιος *iv.* 19.13)». Δηλαδή ότι τα σώματα της φωνής, τα οποία εκπέμπουμε, σχηματίζουν άποτυπώσεις του εαυτού τους, ακριβώς όπως κάνουν τα είδωλα της όρασης, και είναι αυτά τα «αποτυπώματα» που έρχονται σε επαφή με τα αισθητήρια όργανα μας. Το σχόλιο του Επίκουρου είναι και αυτή τη φορά περιφρονητικό, «αυτό απέχει πολύ από το να συμβαίνει»

2. **τῶν ὁμογενῶν**, δηλαδή «παρόμοιων ήχων», δηλαδή ήχοι που δεν έχουν σημασία, δεσ ἤχοῦντος ἢ ψοφοῦντος πιο πάνω.

3. **πάσχειν**, αναγκαία διόρθωση αντί του *πάσχω*.

4. **ἔκθλιψιν**, «ώθηση προς τα έξω». Τα χειρόγραφα εδώ έχει ίχνη σοβαρής φθοράς, και τα πιο πολλά σταματούν στο *έκ*. Υπάρχουν προσθήκες από μελετητές με διαφορετικές ερμηνείες. Θεωρείται πιο δόκιμο το *ἔκθλιψιν* με την πιο πάνω ερμηνεία, καθώς είναι ένας τεχνικός όρος της ατομικής θεωρίας για την «ώθηση προς τα έξω» σωματιδίων ανάμεσα σε άλλα που τα περιβάλλουν. Είναι λοιπόν ο κατάλληλος όρος για την μετάδοση των σωματιδίων από τον λάρυγγα. Για τη χρήση του στα επικούρεια κείμενα δεσ *Επικ. ii*, 109.

Γ. Όσφρηση

Συνεχίζοντας με τις αισθήσεις ο Επίκουρος ασχολείται στη συνέχεια με την όσφρηση και θεωρεί ότι και αυτή οφείλεται στην εκπομπή σωματιδίων, που έχουν τέτοιο μέγεθος ώστε να εισέρχονται μέσα στα αισθητήρια όργανα. Ο Λουκρήτιος ξανά αναπτύσσει με σαφήνεια το θέμα (*iv.* 673-705) και εξηγεί (α) ότι αυτές οι οσμές που είναι καλές για κάποια ζώα και είναι κακές για κάποια άλλα, οφείλεται στην προσαρμογή ή την έλξη των διαφόρων σχημάτων προς τα αισθητήρια όργανα των δεκτών αυτών των οσμών, (β) ότι τα σωματίδια της οσμής καταστρέφονται πολύ πιο εύκολα κατά την μεταφορά τους απ' ότι του ήχου ή των ειδώλων της όρασης.

5. **οὐκ ἄν ποτε ... ἐργάσασθαι**, διότι κανένα αίσθημα (*πάθος*) δεν μπορεί να δημιουργηθεί χωρίς επαφή, και συνεπώς πρέπει να υπάρχει επαφή ανάμεσα στο αντικείμενο και τον δέκτη μέσω σταθερής εκροής.

6. **σύμμετροι πρὸς τὸ ... κινεῖν**, το *σύμμετρος* εδώ δεν έχει την τεχνική έννοια των παρ. 47, 50, αλλά μια πιο γενική « με κατάλληλο σχήμα...»

7. **τεταραγμένως καὶ ἄλλοτρίως... ἔχοντες**, Δηλαδή, υπάρχει αταξία ανάμεσά τους, δεν ταιριάζουν καλά μεταξύ τους, και είναι ξένα ως προς το σχήμα με τα σωματίδια που αποτελούν τα αισθητήρια όργανα του δέκτη και συνεπώς παράγουν την κακή οσμή. Δεσ *Λουκρήτιο ii.* 414 - 417.

Και ακόμα, μη νομίσεις πως τα άτομα που μπαίνουν στα ρουθούνια μας είναι ίδια όταν αποτεφρώνονται δύσοσμα πτώματα και όταν η σκηνή είναι φρεσκοποτισμένη με κρόκο Κιλικίας και δίπλα ο βωμός αναδίνει αρώματα της Αραβίας.

Εδώ θα περίμενε κανείς ότι θα υπήρχαν χωρία για την γεύση και την αφή. Ο Λουκρήτιος πραγματεύεται αναλυτικά το θέμα της γεύσης (*iv.* 615- 672).

4. Τα άτομα οι ιδιότητες, τα μέρη και η κίνησή τους

Ο Επίκουρος στη συνέχεια επιστρέφει στο άτομο και εξετάζει εκτενώς τις ιδιότητές του, τη σύστασή του και την κίνησή του. Τη βασική αντίληψη της φύσης του ατόμου την κληρονομεί από τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο, αλλά την αναπτύσσει σε μεγάλο βαθμό, ειδικά την αντίληψη των *minimaepartes*, και σε λεπτομέρειες σε ότι αφορά την κίνηση. Αυτή η ενότητα θα μπορούσε πιο φυσικά να προηγηθεί από την εξέταση της θεωρίας της αισθητηριακής αντίληψης και θα έπρεπε πιθανόν να μετατεθεί, αλλά η σειρά των θεμάτων στην επιστολή είναι τόσο ακανόνιστη σε σύγκριση με αυτήν στο Λουκρήτιο, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει την κανονική επικούρεια παράδοση, ώστε είναι καλύτερα να μην επιχειρήσουμε μετάθεση, με εξαίρεση κάποιες μικρές ενότητες όπου αυτή φαίνεται εντελώς αναγκαία (δηλ. στις παρ. 46, 47).

A. Ιδιότητες του ατόμου

Αυτές είναι σύμφωνα με τον Επίκουρο, το σχήμα, το μέγεθος και το βάρος. Το τελευταίο προστέθηκε πιθανόν από τον Δημόκριτο με σκοπό να ερμηνεύσει την κίνηση των ατόμων.

(1) Ο Επίκουρος δέχεται ότι τα άτομα δεν κατέχουν καμία από τις ιδιότητες που συνδέονται με τα σύνθετα σώματα, εκτός από τις πρωταρχικές ιδιότητες του σχήματος, του μεγέθους και του βάρους. Διότι οι ιδιότητες των σωμάτων είναι μεταβλητές και τα άτομα είναι εξ' υποθέσεως αμετάβλητα, και είναι η διάταξη του ενός με το άλλο, που αποτελεί την αιτία της μεταβολής στα σύνθετα σώματα. Αναπτύσσοντας την αντίληψη του σχήματος εισάγει την έννοια των αχώριστων μερών του ατόμου, που αναλύεται εκτενώς στις παρ. 58,59. Το επιχείρημα αυτής της υποενότητας δεν αναφέρεται κατηγορηματικά από τον Λουκρήτιο, αλλά το υπαινίσσεται στο i. 503- 634 και επίσης στο ii. 478- 521.

Παρ. 54.

1. **ὅσα ἐξ ἀνάγκης σχήματος συμφοῆ ἔστι.** Η απαραίτητη συνοδεία του σχήματος στην επικούρεια θεωρία θα ήταν η *ἀντιτυπία*, η ικανότητα να συγκρούεται με άλλα άτομα (Δες Σέξτος Εμπειρικός *advDogm. iv. 257 κατὰ ἀθροισμὸν σχήματός τε καὶ μεγέθους καὶ ἀντιτυπίας καὶ βάρους τὸ σῶμα νενοῆσθαι*), και η κατοχή αδιαχώριστων μερών: δες παρ. 58, 59.

2. **ἐπειδὴ περ δεῖ...** εδὼ ο Επίκουρος βασίζει το επιχείρημα του στις θεμελιώδεις αρχές του συστήματος που αναφέρθηκαν στις παρ. 38, 39: «τίποτα δεν γίνεται από το μη ον» και «τίποτα δεν καταστρέφεται στο μη ον». Κατά την διάλυση των συνθέτων σωμάτων, των οποίων χάνονται τότε οι ιδιότητες, πρέπει να υπάρχει κάτι που να παραμένει σταθερό, πρέπει να καταλήξουμε τελικά σε σωματίδια που δεν διαλύονται, αλλά διατηρούν μόνιμα το σχήμα τους, το μέγεθος τους, και το βάρος τους, δηλαδή τα άτομα. Αυτά είναι που προκαλούν τη δημιουργία, την αλλαγή και τη διάλυση των συνθέτων σωμάτων με τις ενώσεις τους, τις αλλαγές στην διάταξή τους, και τους διαχωρισμούς τους. Δες και Σέξτος Εμπειρικός *Adv. Dogm. iv. 42.*

3. **ἀλλὰ κατὰ μεταθέσεις...ἀφόδους.** Εδὼ υπάρχουν επεμβάσεις στο κείμενο του χειρογράφου από τους Guissani, Usener και Bignone. Ο Bailey δέχεται την επέμβαση του Bignone: προσθέτει το < τινῶν > δέ μετά το *ἐν πολλοῖς*, που θεωρεί ότι έχει παραληφθεί για λόγους απλότητας. Αυτό δίνει την απαιτούμενη έννοια, και φαίνεται ότι είναι η καλύτερη λύση σε ένα μάλλον αβέβαιο χωρίο.

4. **τὰ μὲν μετατιθέμενα.** Το χειρόγραφο έχει το *τὰ μὴ μετατιθέμενα* κάτι που φαίνεται αδύνατον, και ο Usener έχει *τὰ δὴ μετατιθέμενα* που είναι απίθανο. Το *τὰ μὲν* μπορεί να δικαιολογηθεί και από άλλα σημεία της επιστολής (δες παρ. 36, *Βαδιστέον μὲν οὖν* και παρ. 37, *Πρῶτον οὖν*).

5. **ὄγκους δὲ καὶ σχηματισμοὺς ἰδίους.** Τα άτομα έχουν «δικά τους μέρη και διατάξεις» που είναι σταθερά και αμετάβλητα. Το *ὄγκους* είναι εδώ αναφορά στην εξέταση στις παρ. 56-58, και χρησιμοποιείται για τα «ελάχιστα αδιαίρετα μέρη» του ατόμου που ο Επίκουρος εκεί τα ονομάζει *πέρατα*, και που είναι το μέτρο της έκτασης του. Ο *σχηματισμός* ενός ατόμου εξαρτάται από την διάταξη των *περάτων* του. Ο Bignone σημειώνει ότι ο Επίκουρος εδώ αντικρούει και την έννοια της ασαφούς ακαθόριστης ύλης, την οποίαν ο Αριστοτέλης, ακολουθώντας τον Πλάτωνα, υπέθετε ως το έσχατο συστατικό, και επίσης αντικρούει και τον Δημόκριτο, που έλεγε ότι το άτομο δεν έχει μέρη. Ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι έχει καθορισμένα μέρη, αλλά αυτά δεν διαχωρίζονται.

6. **ὕπομένειν.** Η ανάγνωση του χειρογράφου πρέπει βέβαια να παραμείνει, όπως προτείνουν ο Bignone και ο Bailey. Άλλοι μελετητές προτείνουν επεμβάσεις και αλλαγές στο κείμενο. Η έννοια είναι ότι το σχήμα των ατόμων, που διαμορφώνεται από την τακτοποίηση των *minimaepartes*, είναι το βασικό σταθερό πράγμα σε όλη την ύλη.

Παρ. 55.

1. **Καὶ γὰρ ἐν τοῖς... 2. ἀπολλύμενα.** Μια μάλλον δύσκολη και σκοτεινή πρόταση. Ο Επίκουρος ως συνήθως προσφεύγει στην εμπειρία των φαινομένων: τα σύνθετα σώματα όταν αλλάζουν το σχήμα τους καθώς ελαττώνεται το μέγεθός τους, βλέπουμε ότι χάνουν τις άλλες τους ιδιότητες, αλλά εξακολουθούν να διατηρούν την ιδιότητα του σχήματος. Ακόμη περισσότερο πρέπει τα άτομα, τα οποία δεν έχουν άλλες ιδιότητες να χάσουν, και δεν μπορούν να μειώσουν το μέγεθός τους, να διατηρούν το σχήμα τους. Ο Bignone συγκρίνει τον Λουκρήτιο ii. 826, όπου αυτός εξηγεί ότι εάν διαιρέσουμε ένα κομμάτι μώβ ύφασμα σε μικρότερα και ακόμη μικρότερα μέρη, όσο πιο μικρότερο γίνεται το μέρος τόσο πιο αμυδρό γίνεται το χρώμα μέχρις ότου τελικά να χαθεί. Αλλά το πιο μικρό μέρος θα εξακολουθήσει να έχει σχήμα.

3. **κατὰ τὴν περιαιρέσιν,** «με αφαίρεση ύλης», δηλαδή με ελάττωση σε μέγεθος.

4. **Ἰκανὰ οὖν...** : Δηλαδή έχει δειχθεί κατ' αυτό τον τρόπο ότι τα άτομα, που έχουν μόνο μέγεθος, σχήμα και βάρος, είναι αρκετά, εφ' όσον παραμένουν μόνιμα, να εξηγήσουν όλη την ποικιλία των αισθητών πραγμάτων.

(2) Ο Επίκουρος τώρα περνά σε νέα αναφορά σχετικά με το μέγεθος των ατόμων. Διαφέρουν ως προς το μέγεθος, αλλά δεν έχουν όλα τα μεγέθη. Ένα ορισμένος αριθμός ποικιλίας ως προς το μέγεθος είναι αρκετός να εξηγήσει την ποικιλία των φαινομένων, και εάν τα άτομα είχαν όλα τα μεγέθη, κάποια θα ήσαν τόσο μεγάλα ώστε να μπορούμε πραγματικά να τα δούμε. Εδώ ξανά ο Επίκουρος διαφοροποιείται από τον Δημόκριτο, ο οποίος μη έχοντας αντιληφθεί αυτή την αντίρρηση, υποστήριζε ότι τα άτομα ήσαν «άπειρα σε μέγεθος» (*ἀπείρους κατὰ μέγεθος* D. L. ix.44), και ξανά ότι «κάποια άτομα ήταν πολύ μεγάλα» *μεγίστας*. Ο Λουκρήτιος είχε ασχοληθεί με αυτό το θέμα σε ένα χωρίο το οποίο έχει χαθεί πριν από το ii. 478, γιατί μιλά για το θέμα αυτό όπως φαίνεται στο 499.

5. **παραλλαγὰς.** όχι βέβαια αλλαγές ως προς το μέγεθος στα ιδιαίτερα άτομα, τα οποία είναι αμετάβλητα, αλλά μια σειρά από παραλλαγές ως προς το μέγεθος.

6. **τούτου.** Δηλαδή παραλλαγές ως προς το μέγεθος. Οι διαφορές ως προς το μέγεθος μαζί με τις διαφορές ως προς σχήμα στα άτομα εξηγούν τις διαφορές στην αισθητηριακή αντίληψη και τις ιδιότητες στα φαινόμενα.

Παρ. 56.

1. **ὄρατὴ ἄτομος.** Δεν είναι ανάγκη να βγει από το κείμενο σαν σχόλιο όπως κάνει ο Usener. Δεν είναι απολύτως απαραίτητο για την σύνταξη της πρότασης, αλλά την κάνει πιο κατανοητή.

B. Μέρη του Ατόμου

Ο Επίκουρος, έχοντας δεχθεί ότι υπάρχει ένα άνω όριο στο μέγεθος των ατόμων, προχωρά να ερευνήσει το κάτω όριο: μπορούν τα άτομα να είναι απείρως μικρά; Η απόφασή του είναι ξανά αρνητική: υπάρχει όριο και στην μικρότητα του ατόμου. Αλλά η εξέταση αυτού του θέματος τον οδηγεί αναγκαστικά σε ευρύτερη θεώρηση γενικά του ορίου της διαιρετότητας, και κατ' αυτό τον τρόπο στην αντίληψη του ίδιου του ατόμου. Επιχειρηματολογεί ενάντια στην επ' άπειρον διαιρετότητα σε δύο κύρια πεδία: (1) ότι εκτός εάν μπορείς να φτάσεις σε μια μόνιμη ύπαρξη, ένα σημείο πέραν από το οποίο η διαίρεση είναι αδύνατη, δεν υπάρχει υπόστρωμα αντοχής και σταθερότητας στο σύμπαν. Είναι αναγκαίο, όπως λέει στην παρ. 41, να υπάρχει *ἰσχύον τι*, το οποίο να είναι μόνιμο, (2) ότι σε αναλογία με τα αισθητά πράγματα, για τα οποία υπάρχει ένα *ελάχιστο ορατό*, πρέπει επίσης να υπάρχει *ελάχιστο* ύπαρξης για το άτομο. Η αντίληψη με αυτό τον τρόπο του ατόμου είναι ότι έχει προσδιορισμένο μέγεθος, έχει έκταση, και συνεπώς πρέπει να έχει μέρη. Μπορείς να σκεφθείς ένα πάνω μέρος αυτού, ένα κάτω, ένα αριστερό και ένα δεξί μέρος. Αλλά το άτομο δεν μπορεί ποτέ να διαιρεθεί σε αυτά τα μέρη. Αυτά τα μέρη είναι το *ελάχιστο* της έκτασης και μπορούν να υφίστανται μόνο ως μέρη του ατόμου: το ίδιο το άτομο είναι το *ελάχιστο* της φυσικής ύπαρξης.

Το επιχείρημα είναι περίπλοκο και δύσκολο. Σημαντική βοήθεια έχουμε από το παράλληλο χωρίο του Λουκρήτιου (i. 599-634), όπου ερμηνεύεται η θεωρία των *ελαχίστων μερών* του ατόμου. Ο Giussani στην μελέτη του για τα *Άτομα του Λουκρήτιου* (τομ. I, σελ. 39-84, και ιδιαίτερα σελ. 52, 56-75) έχει προσφέρει σημαντικά εξηγώντας τις γενικές έννοιες, ο Bignone στην σημειώσεις του και τα παραρτήματά του διασαφηνίζει πολλά σημεία, κυρίως σε ότι αφορά την αντίθεση του Επίκουρου με τους Ελεάτες.

Ο Επίκουρος στην αρχή αναφέρει γενικά ότι σε ένα πεπερασμένο σώμα δεν μπορεί να υπάρχει άπειρος αριθμός μερών ούτε μπορεί τα μέρη να είναι απείρως μικρά. Οι δύο έννοιες είναι βέβαια αλληλένδετες. Εάν τα μέρη ήταν άπειρα σε αριθμό, θα έπρεπε να ήταν απείρως μικρά σε μέγεθος και αντίστροφα. Πρέπει συνεπώς εξ αρχής να απορρίψουμε την πεποίθηση της *εις άπειρον τομήν ἐπὶ τοῦλαττον*, στην δυνατότητα σε μια εις άπειρον φυσική διαίρεση της ύλης σε όλο και μικρότερα σωματίδια: γιατί διαφορετικά «θα κάνουμε όλα τα πράγματα ανίσχυρα» και δεν θα έχουν σταθερό υπόστρωμα, και «κοπανίζοντας» συνεχώς την ύλη σε όλο και μικρότερα σωματίδια θα εξαφανίσουμε την ύλη. Δεύτερον, δεν πρέπει να πιστεύουμε στην δυνατότητα σε μια ιδεώδη πρόοδο με τη σκέψη σε όλο και μικρότερα σωματίδια, όπως ακριβώς θεωρούσαν οι Ελεάτες. Το επιχείρημα ενάντια σε αυτή την θεωρία εκτίθεται στις επόμενες παραγράφους.

1. **ἐν τῷ ὀρισμένῳ σώματι.** Εδώ είναι αρκετά γενικό «σε κάθε ορισμένο σώμα». Προχωρά να χρησιμοποιήσει την έννοια σε αντιληπτό σώμα στην παρ. 58 και κατ' αναλογία ως προς το άτομο στην παρ. 59.

2. **ἀπείρους ... ὀπηλίους οὖν**, «ἀπειρα σε αριθμό» ή «σε όποιο μέγεθος θέλετε», δηλαδή όπως γίνεται φανερό από τα συμφραζόμενα «όσο μικρά και αν θέλετε», «απείρως μικρά». Οι έννοιες είναι συμπληρωματικές.

3. **Ὡστε οὐ μόνον...** Από τις δύο διαδικασίες που αναφέρονται σε αυτή την πρόταση η πρώτη είναι η φυσική διαδικασία της διαίρεσης επ' άπειρον (*εις άπειρον τομήν επί τουλάττον*) και αντιστοιχεί στην έννοια του *άπειροι ὄγκοι*, η δεύτερη είναι μια νοητική ή ιδεατή διαδικασία «μετάβασης» νοητικά σε όλο και μικρότερα σωματίδια (*μετάβασις εις άπειρον επί τουλάττον*) και αντιστοιχεί στην έννοια στο *ὄγκοι ὀπηλικοί οὖν*.

4. **τήν εις άπειρον τομήν**. Στη διαδικασία «κομματιάσματος» του πεπερασμένου σώματος, πρώτα σε δύο μισά, κατόπιν σε τέταρτα, ύστερα σε όγδοα, και ούτω καθ'εξής στο άπειρο ο Λουκρήτιος επιχειρηματολογεί ενάντια στη δυνατότητα μιας τέτοιας διαίρεσης επ' άπειρον στο i. 551 και συνέχεια, σε ένα χωρίο το οποίο έχει αναλυθεί πολύ καλά από τον Giussani.

5. **ίνα μη πάντα άσθενή ποιῶμεν**: Ο Επίκουρος αναφέρει δυο λόγους γιατί η επ' άπειρον διαίρεση πρέπει να απορριφθεί. Στον πρώτο, εάν μπορούσαμε να προχωρήσουμε την διαδικασία της διαιρετότητας χωρίς όριο και να κομματιάζουμε πράγματα σε όλο και μικρότερα σε μέγεθος σωματίδια, θα αφαιρούσαμε εντελώς από τα πράγματα την φυσική τους αντοχή. Επειδή κάθε σωματίδιο που είναι ικανό για επιπλέον υποδιαίρεση πρέπει να έχει μέσα του μια πρόσμιξη κενού και να είναι συνεπώς «ανίσχυρο», δηλαδή να μπορεί να υποστεί επιπλέον διάλυση από εξωτερικά κτυπήματα: Δεν θα μπορούσαμε ποτέ να φτάσουμε σε κάτι το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή μόνιμης αντοχής. Η έννοια είναι αυτή της παρ. 41 *είπερ... μέλλει ... άλλ' ισχύον τι υπομένειν*. Ο Λουκρήτιος (i. 565 και μετά) θέτει την ίδια έννοια αλλά πιο απλά. Εάν υπάρχουν σκληρά μόνιμα σωματίδια (άτομα) μπορούμε να εξηγήσουμε την δημιουργία μαλακών πραγμάτων με την πρόσμιξη του κενού: αλλά εάν τα σωματίδια είναι «μαλακά» δεν μπορούμε να εννοήσουμε την δημιουργία σκληρών σωμάτων.

6. **κάν ταϊς περιλήψεσι...** 7. **καταναλίσκειν**. Η δεύτερη αιτία. Το κείμενο είναι δυσνόητο. Ο Bailey δίνει την εξής ερμηνεία: Κατά τον σχηματισμό των συγκεκριμένων συνθέτων σωμάτων, τα συμπαγή άτομα είναι η πηγή της αντοχής που κάνει ικανά τα σύνθετα σώματα να έχουν τις δυνάμεις της ύλης (Λουκρήτιος i. 628-634). Εάν υπήρχε δυνατότητα διαίρεσης επ' άπειρον, τα σύνθετα σώματα θα σχηματίζονταν από «αδύναμα» σωματίδια και κατ' αυτόν τον τρόπο δεν θα είχαν την αντοχή, η οποία είναι απαραίτητη για να δημιουργηθούν υλικά σώματα, και να είναι ικανά να παραμείνουν ενωμένα: θα σταματούσαν εντελώς να είναι «ύλη» ή «σώματα». Στην ατομική θεωρία του ο Επίκουρος αρνείται την δυνατότητα σε οτιδήποτε να διαλύεται στο *μη ον*: σε έναν κόσμο χωρίς ελάχιστα σκληρά σωματίδια αυτό αναπόφευκτα θα συνέβαινε.

8. **περίληψις**, σημαίνει «διαχωρισμός ενός πράγματος ώστε να ξεχωρίζει από άλλα» (δεξ *άπεριλήπτως* στο i. 42): έτσι «ο διαχωρισμός των ατόμων ώστε να ενώνονται αυτά τα ίδια σε σύνθετα σώματα». Ο Bignone ακολουθώντας τον Kochalsky μεταφράζει «αντίληψη», αλλά ο Επίκουρος μιλώντας εδώ εννοεί τα πραγματικά αντικείμενα και όχι για την αντίληψη μας γι' αυτά.

9. **τὰ ὄντα**: Ο Giussani επιμένει ότι αυτό σημαίνει σύνθετα σώματα, «πράγματα». Ο Bignone ότι πρέπει να σημαίνει «άτομα», τις μόνες πραγματικές οντότητες. Βέβαια η έννοια είναι γενική και αναφέρεται και στα δύο, όπως κάνει τῶ ὠρισμένῳ πιο πάνω. Σε αυτή την ενότητα το επιχείρημα του Επίκουρου είναι γενικό, και μόνο στις παρ. 58 και παρ. 59 μιλά ειδικά πρώτα για τα φαινόμενα και κατόπιν για τα άτομα.

10. **θλίβοντες καταναλίσκειν**, σημαίνει «κοπανώντας τα πράγματα για να τα κατακερματίσουμε στο μη ον».

11. **ἀλλὰ καὶ τὴν μετάβασιν...12. μηδ' <ἐπὶ> τοῦλαττον**. Περνάμε στην δεύτερη έννοια, η οποία πρέπει να απορριφθεί. Όχι μόνο είναι δυνατόν να αντιληφθούμε την φυσική διαίρεση των πραγμάτων σε μικρότερα και ακόμη μικρότερα σωματίδια, αλλά με την φαντασία μας μπορούμε να αντιληφθούμε μια νοητική διαδικασία με την οποίαν «περνάμε» από το ένα μέρος του σώματος στο άλλο. Στα πράγματα που αντιλαμβανόμαστε, όπως εξηγεί πιο κάτω ο Επίκουρος, μπορούμε να κοιτάζουμε το ένα ἄκρον ή ακρότατο σημείο μετά το άλλο: μπορούμε να αντιληφθούμε την ίδια διαδικασία και με τα άτομα. Τώρα είναι φανερό ότι σε ένα πεπερασμένο σώμα δεν μπορούμε να κάνουμε αυτό το πράγμα *εἰς ἄπειρον ἐπὶ τὸ ἴσον*: εάν θεωρήσουμε αυτά τα μικροσκοπικά σωματίδια ότι έχουν όλα το ίδιο μέγεθος και «περάσουμε» διαδοχικά από το ένα στο άλλο, θα καταλήξουμε αργά ή γρήγορα στο σύνολο αυτών τα οποία αποτελούν το σύνθετο σώμα. Ακόμη λιγότερο μπορούμε να έχουμε *μετάβασις εἰς ἄπειρον ἐπὶ τὸ μείζον*, στο οποίο προχωράμε από μικρότερα σε μεγαλύτερα σωματίδια: επειδή θα φτάσουμε στο σύνθετο σώμα ταχύτερα. Αλλά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι συνεχίζουμε την διαδικασία *εἰς ἄπειρον <ἐπὶ> τοῦλαττον*, περνώντας πρώτα με την αντίληψη και κατόπιν με την σκέψη σε μικρότερα και ακόμη μικρότερα σωματίδια. Αυτή η ιδέα είναι βέβαια των Ελεατών, και θα μπορούσαμε να τη συγκρίνουμε με το παλαιό πρόβλημα του Αχιλλέα και της χελώνας. Αλλά, λέει ο Επίκουρος, δεν πρέπει καν να υποθέσουμε ότι μια τέτοια διαδικασία είναι δυνατή. Επειδή, εάν ήταν, θα είχαμε ένα ορισμένο σώμα αποτελούμενο από άπειρα σωματίδια, ακόμη και αν το καθένα από αυτά ήταν μικρότερο από το προηγούμενο. Το επιχείρημα μας οδηγεί στην αντίληψη των *minimaepartes*.

12. **μηδ' <ἐπὶ> τοῦλαττον**. Ο Giussani έχει ερμηνεύσει την γενική έννοια με μεγάλη σαφήνεια «όχι μόνο πρέπει να απορρίψουμε *μετάβασις εἰς ἄπειρον ἐπὶ τὸ ἴσον ἢ ἐπὶ τὸ μείζον*, αλλά ούτε μπορούμε να την δεχθούμε *ἐπὶ τοῦλαττον*».

Παρ. 57.

Ο Επίκουρος προχωρά στο να υποστηρίξει την απόρριψη της *τομῆ* και *μετάβασις εἰς ἄπειρον ἐπὶ τοῦλαττον* με δύο επιχειρήματα. Το πρώτο που στηρίζεται στην έννοια της *τομῆ* δείχνει ότι λογικά μια τέτοια αντίληψη είναι αδύνατη. Το δεύτερο εξετάζει την έννοια της *μετάβασις* και δείχνει ότι και αυτή σε ένα πεπερασμένο σώμα δεν μπορεί να οδηγήσει στο *ἄπειρον ἐπὶ τοῦλαττον*. Το κείμενο και η δομή της πρότασης είναι μάλλον αβέβαια, και εδώ ακολουθείται η άποψη του Bignone και του Bailey.

(α) Το επιχείρημα χρησιμοποιεί την *εἰς άτοπον απαγωγή*. Δεν μπορείς καν να εννοήσεις πως άπειρα μέρη, όσο μικρά και αν είναι, θα μπορούσαν να περιέχονται σε ένα πεπερασμένο σώμα, ούτε πως, εάν τα μέρη ήσαν άπειρα, το σώμα θα μπορούσε να είναι πεπερασμένο. Διότι τα μέρη πρέπει να έχουν κάποιο μέγεθος, όσο μικρό και αν είναι, και το σύνολο ενός άπειρου αριθμού από αυτά πρέπει το ίδιο να είναι άπειρο σε μέγεθος.

1. **ἄπειροι ὄγκοι... ἢ ὀπηλίκοι οὖν**: αντιστοιχεί ακριβώς στο *ἀπείρους ὄγκους ... οὐδ' ὀπηλίκους οὖν* στην παρ. 56. Ο Usener διαβάει οἱ ὀπηλίκοι οὖν, το συντάσσει μετά το *νοῆσαι*, «επειδή, εάν πεις μια φορά ότι υπάρχουν άπειρα μέρη στο σώμα ή μέρη απείρως μικρά, δεν είναι δυνατόν να αντιληφθούμε τι μέγεθος θα έχουν», αλλά (α) αυτό είναι αρκετά άσχετο με το επιχείρημα, (β) το προηγούμενο παράλληλο κάνει το ἢ βέβαιο, (γ) Ο Usener φαίνεται να αγνοεί το ὅπως.

2. **πηλίκοι γάρ τινες...3. καὶ τὸ μέγεθος.** Μια παρένθεση που ισχυροποιεί το τελευταίο επιχείρημα. Ένα σώμα που αποτελείται από άπειρα μέρη, όσο μικρά και αν είναι, πρέπει το ίδιο να είναι άπειρο, επειδή τα μέρη πρέπει να έχουν κάποιο μέγεθος, και εάν είναι άπειρα σε αριθμό, το άθροισμά τους θα είναι άπειρο σε μέγεθος.

4. **Ἄκρον τε ἔχοντος...5. τῆ ἔννοια.** Το δεύτερο επιχείρημα έχει εξηγηθεί πολύ καλά από τον Giussani. Ο αντίπαλος του Επίκουρου θα μπορούσε να δεχθεί ότι *μια μετάβασις εἰς τὸ ἴσον* δεν θα οδηγούσε στο άπειρο, αλλά θα έλεγε ότι η *μετάβασις εἰς τὸ ἔλαττον* θα οδηγούσε. Ο Επίκουρος του ζητά να εξετάσει αυτή τη διαδικασία πιο προσεκτικά: θα μπορούσε να προχωρήσει για λίγο «περνώντας» από ένα μεγαλύτερο σε ένα μικρότερο μέρος του σώματος που είναι αντιληπτό, αλλά θα έφτανε τελικά σε κάποιο μέρος του τόσο μικρό ώστε αν και θα «ήταν διακριτό, δεν θα ήταν αντιληπτό από μόνο του», δηλαδή, θα μπορούσαμε να το δούμε ως μέρος του συνόλου. Σε κάθε πλευρά του θα προχωρούσε σε «ίσα» μέρη, αλλά όχι σε μικρότερα μέρη, καθώς δεν θα μπορούσαν να είναι καθόλου ορατά. Ομοίως, όπως θα δείξει στην παρ. 59, στο ίδιο το άτομο πρέπει να φτάσουμε σε κάποιο μέρος το οποίο είναι «διακριτό αλλά όχι ξεχωριστό». Έτσι η *μετάβασις εἰς τὸ ἔλαττον* δεν μπορεί να συνεχίζεται επ' άπειρον, γιατί μετά από λίγο θα γίνει *μετάβασις εἰς τὸ ἴσον*, και αυτό *εξ' υποθέσεως* είναι αδύνατη σε ένα πεπερασμένο σώμα η επέκταση στο άπειρο.

6. **Ἄκρον.** «το εξώτατο ορατό σημείο» ενός αισθητού σώματος, το οποίο είναι, όπως εξηγεί με μεγάλη ακρίβεια ο Επίκουρος, *διαληπτόν*, γιατί μπορεί νοητικά να χωριστεί από άλλα συστατικά *ἄκρα*, αλλά *οὐ καθ' ἑαυτὸ θεωρητόν*, αντιληπτό μόνο ως μέρος του συνόλου: μόνο του ξεφεύγει από το πεδίο της όρασης.

7. **οὐκ ἔστι...8. τῆ ἔννοια.** «δεν είναι δυνατόν να αντιληφθούμε ότι το επόμενο *ἄκρον* δεν θα είναι όμοιο (σε μέγεθος), ή ότι κάποιος προχωρώντας με αυτό τον τρόπο προς τα διαδοχικά *ἄκρα*, θα είναι ικανός να προχωρά επ' άπειρον.»

Παρ. 58.

Ο Επίκουρος προχωρά σε μια πιο προσεκτική ανάλυση του «ελάχιστου αισθητού» για να εφαρμόσει την αναλογία από την *αἴσθησις* στην δομή του ατόμου. Το *ἄκρον* είναι *ἀμετάβατον*. Δεν μπορούμε μέσα στα όρια του «ελάχιστου ορατού» μέρους, να περάσουμε σε οτιδήποτε μικρότερο από αυτό το ίδιο. Μοιάζει με τα *μεταβατά* στο ότι έχει έκταση, αλλά διαφέρει από αυτά στο ότι δεν έχει αυτό το ίδιο διακριτά μέρη. Εάν προσπαθώντας να κοιτάξουμε ένα «ακρότατο σημείο» νομίζουμε ότι «περνάμε» μέσα στα ίδια του τα όρια σε κάτι μικρότερο, δηλαδή, σε ένα μέρος του, κάνουμε λάθος, και το μάτι μας στην πραγματικότητα έχει γλιστρήσει στο επόμενο ακρότατο σημείο. Μπορούμε, εντούτοις, να περάσουμε από ένα *ἄκρον* στο επόμενο, που μοιάζει με αυτό και είναι ίσο με αυτό, και έτσι μέσα σ' ένα χρονικό διάστημα το μάτι μας θα διασχίσει όλη την επιφάνεια του πράγματος. Με αυτό τον τρόπο το *ἄκρον* γίνεται το μέτρο του μεγέθους του αντικειμένου, επειδή όσο μεγαλύτερο είναι το αντικείμενο τόσο περισσότερα *ἄκρα* θα περιέχει.

1. **τὸ τε ἐλάχιστον τὸ ἐν τῇ αἰσθήσει.** «το ελάχιστο ορατό μέρος», «το ελάχιστο αισθητό» το οποίο ο Επίκουρος το αναφέρει και ως *ἄκρον*. Δες Λουκρήτιο i. 599 “*extremum... casumen*”.

2. **οὔτε τοιοῦτόν ἐστιν.** Είναι ανόμοιο στο ότι το ίδιο δεν έχει διακριτά μέρη.

3. **τὸ τὰς μεταβάσεις ἔχον,** «αυτό που επιτρέπει το πέρασμα από μέρος σε μέρος». Ο Bignone σημειώνει πολύ σωστά ότι ο πληθυντικός *τὰς μεταβάσεις* πρέπει να περιλαμβάνει *μετάβασις ἐπὶ τὸ μείζον* και *ἐπὶ τοῦλαττον* όπως και *ἐπὶ τὸ ἴσον*. Μπορούμε να πάρουμε ως

επεξήγηση μια γραμμή, την οποία μπορούμε να την διαιρέσουμε σε ίσα μέρη, από τα οποία μπορούμε να μεταβούμε από το ένα στο άλλο, ή σε σειρές από άνισα μέρη, όταν μπορούμε είτε να μεταβούμε *ἐπὶ τὸ μείζον* μέχρι να φτάσουμε στο άκρο της γραμμής, είτε *ἐπὶ τοῦλαττον* μέχρι να φτάσουμε στο ελάχιστο ορατό, όταν έχουμε ακόμη να μεταβούμε *ἐπὶ τὸ ἴσον* μέχρι να φτάσουμε στο τέλος. Δες τις σημειώσεις της παρ. 57.

4. **οὔτε ... ἀνόμοιον.** Είναι «όχι εντελώς διαφορετικό» με τα *μεταβατὰ* στο ότι έχει έκταση.

5. **ἔχον ... τινὰ κοινότητα,** «που έχει κάτι κοινό» ή «στενή σχέση» με τα *μεταβατὰ*.

6. **διάληψιν μερῶν,** «πιθανότητα διακριτῶν μερῶν» δες *ἄκρον τε ἔχοντος τοῦ πεπερασμένου διαληπτόν, εἰ μὴ καὶ καθ' ἑαυτὸ θεωρητόν,* στην παρ. 57. Το *ἄκρον* είναι αυτό το ίδιο το ελάχιστο διακριτό μέρος του συνόλου δεν μπορεί αυτό το ίδιο να έχει διακριτά μέρη.

7. **ἀλλ' ὅταν... δεῖ προσπίπτειν.** Μπορεί κάποιες φορές να παρασυρόμαστε από την στενή σχέση με τα *μεταβατὰ* και να υποθέτουμε ότι επειδή το *ἄκρον* έχει έκταση, θα μπορούμε και να το διαιρέσουμε σε δεξιό και αριστερό μέρος, δηλαδή να προχωρήσουμε παρακάτω στη διαδικασία της *μετάβασις ἐπὶ τοῦλαττον*. Αλλά εάν προσπαθήσουμε να το κάνουμε πειραματικά, θα διαπιστώσουμε ότι κάθε φορά που νομίζουμε ότι κοιτάμε το δεξί μέρος ή το αριστερό μέρος ενός *ἄκρον*, στην πραγματικότητα έχουμε περάσει με το βλέμμα στο επόμενο *ἄκρον*, και από αυτό παρατηρούμε το πρώτο.

8. **διὰ τήν... προσεμφέρειαν,** «λόγω της ομοιότητας των κοινῶν χαρακτηριστικῶν», δηλαδή της έκτασης.

9. **τὸ ἴσον,** δηλαδή άλλο *ἄκρον* όπως το πρώτο.

10. **προσπίπτειν,** «περιέρχεται σε γνώση μας», «συναντά το βλέμμα μας» χρησιμοποιείται χωρίς αμφιβολία σε σχέση με την έννοια των *εἶδωλα* της όρασης «που πέφτουν» στα μάτια μας.

11. **Ἐξῆς τε θεωροῦμεν... ἐλάττω ἔλαττον.** Καθώς περιφέρουμε το βλέμμα μας πάνω στο αντικείμενο, βλέπουμε μια διαδοχή τέτοιων *ἄκρα*: και αθροίζοντας το πλήθος τους, έτσι όπως τα αντιλαμβανόμαστε διαδοχικά, μπορούμε να υπολογίσουμε το μέγεθος του αντικειμένου. Αλλά η πρόταση περιέχει κάποια νέα και λεπτά σημεία.

12. **οὐκ ἐν τῷ αὐτῷ:** όταν με την αναλογία του *μεταβατὰ* προσπαθήσαμε να διακρίνουμε τα μέρη του *ἄκρον*, φανταστήκαμε ότι θα ήσαν «μέσα στο ίδιο» *ἄκρον*: αλλά, όπως φάνηκε πιο πάνω, βρήκαμε ότι κοιτούσαμε νέα άκρα έξω από αυτό. Υπάρχει αμφιβολία στο ότι στο *ἐν τῷ αὐτῷ* πρέπει να προσθέσουμε *ἄκρω* (σύμφωνα με τους Giussani και Bignone) και όχι να θεωρήσουμε όπως ο Hicks, ότι σημαίνει «στον ίδιο χώρο», το οποίο είναι μάλλον αντιφατικό με το επιχείρημα. Το επιχείρημα απευθύνεται κυρίως ενάντια στον Αναξαγόρα.

13. **οὐδὲ μέρεσι μερῶν ἀπτόμενα,** η επαφή προϋποθέτει μέρη που εφάπτονται. Εάν τοποθετήσω δυο σώματα σε επαφή, σημαίνει ότι μέρη του καθενός από αυτά παρατίθενται, αλλά καθώς τα *ἄκρα* δεν έχουν μέρη, αυτό είναι αδύνατον να συμβαίνει σ' αυτά. Δεν μπορούν να έρθουν σε επαφή αλλά μόνο να διαδεχθούν το ένα το άλλο, δεν μπορούμε να δούμε το χείλος ενός ακροτάτου σημείου ενός *ἄκρον*, αλλά μόνο να το παρατηρήσουμε, όπως ήταν, από το επόμενο *ἄκρον*. Όπως παρατηρεῖ ο Giussani, ο Επίκουρος εδώ συναντά ένα πιθανό επιχείρημα των Ελεατών. Μια γραμμή, θα έλεγαν για παράδειγμα, συνίσταται από μια σειρά σημείων, τα οποία εφάπτονται το ένα με το άλλο, αλλά το καθένα από αυτά τα σημεία ξανά συνίσταται από μικρότερα σημεία σε αντιπαράθεση και οὕτω καθεξῆς μέχρι το άπειρο. Αλλά ο Επίκουρος επιβάλλει ένα όριο το οποίο φτάνουμε στα αντιληπτά αντικείμενα, ένα τόσο

μικρό, ώστε δεν έχει μέρη που μπορούμε να αγγίξουμε, και πέραν από αυτό δεν μπορούμε να πάμε πιο μακριά στο ορατό κόσμο.

13. **ἀλλ' ἢ ... ἔλαττον.** Αν και αυτά τα ἄκρα δεν έχουν αυτά τα ίδια μέρη και δεν μπορούν να έρθουν σε επαφή, ακριβώς επειδή έχουν έκταση, σχηματίζουν μια μονάδα μεγέθους, και το να πούμε ότι ένα σώμα είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο έχει αποτέλεσμα να πούμε μόνο ότι περιέχει μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό από ἄκρα.

14. **ἐν τῇ ιδιότητι τῇ ἑαυτῶν,** «με βάση τη χαρακτηριστική τους ιδιότητα», δηλαδή να διαθέτουν έκταση χωρίς διακριτά μέρη.

Μετά την πολύ προσεκτική εξέταση του ἀμετάβαστα ή των «ελάχιστων σημείων» στα αισθητά πράγματα, ο Επίκουρος επιστρέφει στην εφαρμογή τους στην δομή του ατόμου και υποστηρίζει ότι η αναλογία είναι πλήρης. Και το άτομο επίσης έχει τα ελάχιστα μέρη του, τα οποία αυτά τα ίδια έχουν μόνο έκταση και όχι μέρη, και ποτέ δεν συνδέθηκαν για να σχηματίσουν το άτομο, αλλά πάντοτε υπήρχαν μέσα σ' αυτό. Επειδή πράγματι πέραν από αυτό δεν θα είχαν καθόλου υλική υπόσταση. Έχοντας ερμηνεύσει τον χαρακτήρα των αισθητών σημείων τόσο αναλυτικά, αρκείται τώρα στο σύντομο σχεδιασμό της παραλλήλου. Η χρήση της αναλογίας μπορεί να φαίνεται αυθαίρετη, αλλά είναι χαρακτηριστική χρήση της επικούρειας αρχής ότι τα ἄδηλα πρέπει να ερμηνεύονται με την αναλογία των φαινομένων.

15. **ἀναλογία.** Ο Giussani μεταφράζει, «τα ίδια χαρακτηριστικά», ο Hicks «ακολουθεί την ίδια αναλογία», ο Bignone «τέτοια αναλογία». Αλλά η ελληνική λέξη, όπως λέει ο Bailey, σημαίνει «συμμετρία», «σχέση», και ταύτη πρέπει να σημαίνει «αυτό το οποίο περιέγραψα» σε σχέση με τα αισθητά ελάχιστα. Έτσι μεταφράζει «η ίδια συμμετρία» ή «σχέση» με το συνολικό σώμα. Δες την παρ. 59 πιο κάτω.

Παρ. 59.

1. **κατὰ τὴν <τῶν> ἐνταῦθα ἀναλογίαν,** «εξαιτίας της σχέσης του με τα πράγματα εδώ» (δηλαδή με τα αισθητά πράγματα). Η προσθήκη τῶντου Usener φαίνεται να είναι αναγκαία.

2. **κατηγορήσαμεν,** δηλαδή στην παρ. 54.

3. **μικρόν τι μόνον μακρὰν ἐκβαλόντες.** Η διόρθωση του Usener *μακρὰν* αντί *μακρόν*, φαίνεται αναγκαία, αλλά ακόμη και έτσι η έκφραση είναι αταίριαστη. «μόνο ως μικρό πράγμα που το πετά (το άτομο) πολύ μακριά», δηλαδή «μόνο τοποθετώντας το πολύ κάτω σε μικρότητα από τα αντιληπτά πράγματα». Έτσι προφανώς ο Giussani παραφράζει, «μόνο ότι το μέγεθός του είναι πάρα πολύ μικρότερο». Ο Bignone το παίρνει λίγο διαφορετικά, «μόνο απομακρύνοντας σε απόσταση ένα καθορισμένο βαθμό μικρότητας», δηλαδή συμπεραίνοντας ότι το ελάχιστο των αισθητών πραγμάτων επαναλαμβάνεται πολύ πιο κάτω στην κλίμακα ως το ελάχιστο της έκτασης, αλλά αυτό είναι μάλλον πάρα πολύ για το *μικρόν τι*. Ο Hicks το παίρνει ως «εδώ έχουμε απλά αναπαράγει κάτι μικρό σε μεγάλη κλίμακα» (διαβάζοντας προφανώς *μακρόν*), μια αφύσικη έννοια για το *ἐκβαλόντες* και όχι αυτό που θέλει να πει ο Επίκουρος.

4. **Ἐτι τε... τῶν ἀοράτων:** ανάπτυξη της αναλογίας. Όπως ακριβώς τα αισθητά ελάχιστα μέρη δρουν ως μονάδα μέτρησης του μεγέθους των πεπερασμένων σωμάτων, έτσι και τα ελάχιστα σημεία δρουν ως μονάδα μέτρησης του μεγέθους των ατόμων, δηλαδή τα άτομα διαφέρουν ως προς το μέγεθος σύμφωνα με τον αριθμό των *πέρατα* τα οποία περιέχουν. Ο Επίκουρος θεωρούσε ότι το κανονικό άτομο αποτελείτο από τρία ή τέσσερα *πέρατα*. Δες Λουκρήτιο ii. 485 και συνέχεια.

Υπάρχει κάποια δυσκολία στην δομή της πρότασης. Οι διάφοροι μελετητές προτείνουν κάποιες επεμβάσεις στο κείμενο. Οι παλαιότεροι μελετητές παίρνουν μαζί το *τὰ ἐλάχιστα καὶ ἀμιγῆ πέρατα*, και σε τέτοια περίπτωση είτε πρέπει να μεταφράσουμε το *νομίζεις*, «να πιστεύουμε», το οποίο είναι πολύ απίθανο, είτε να υποθέσουμε ότι συντάσσεται με τη μετοχή *παρασκευάζοντα*, κάτι που και αυτό δεν είναι κανονικό. Ο Usener, που αντιλαμβάνεται τη δυσκολία, υποθέτει μικρό χάσμα μετά το *παρασκευάζοντα*, που θα μπορούσε να περιέχει κάποιο απαρέμφατο όπως *φαίνεσθαι* ή *φανερὰ γίνεσθαι*. Αυτό δεν είναι αναγκαίο, εάν όπως κάνει ο Giussani και ο Bignone πάρουμε τὰ... *ἀμιγῆ* ως υποκείμενο και τα *πέρατα* ως κατηγορούμενο «πρέπει να θεωρούμε τα ελάχιστα αδιαίρετα σημεία ως *πέρατα*».

Οι περισσότεροι μελετητές παίρνουν το *τῶν μηκῶν* με το *πέρατα*, βάζοντας κόμμα μετά το *τῶν μηκῶν*, και άλλο ένα μετά το *παρασκευάζοντα*. Έτσι ο Bignone που μεταφράζει, «τα ακρότατα όρια της επέκτασης». Αυτό απαιτεί βέβαια το *τοῦ μηκοῦς*, Ο Bailey προτιμά το *τῶν μηκῶν*, «το μέγεθος των ιδιαίτερων ατόμων», με το *καταμέτρημα*, και τοποθετεί το κόμμα μετά το *νομίζεις*.

5. **ἀμιγῆ**. Δηλαδή τα ίδια απολύτως μόνα τους και «αμιγή», ήτοι που δεν αποτελούνται από μέρη. Αυτή την έννοια ο Λουκρήτιος την αποδίδει με το *solidasimplicitate*.

6. **πέρατα**. Μια νέα λέξη την οποίαν εισάγει ο Επίκουρος ειδικά για να δηλώσει τα ελάχιστα μέρη του ατόμου, όπως το *ἄκρα* πιο πάνω δηλώνει τα ελάχιστα αντιληπτά μέρη του αισθητού σώματος. Το «ελάχιστο μέρος» είναι αμέσως το «όριο» στο ότι δεν μπορεί να υπάρξει τίποτα μικρότερο, και η «μονάδα μέτρησης». Μια έννοια που επίσης περιέχεται στο *πέρατα*.

6. **ἐξ αὐτῶν πρώτων**. «ξεκινώντας από τον εαυτό τους ως μονάδες»: το μέγεθος του ατόμου εξαρτάται από τον αριθμό των *πέρατα* που περιέχει.

7. **τοῖς μείζοσι καὶ ἐλάττοσι**. «σε μεγαλύτερα και μικρότερα πράγματα», που σημαίνει, κατά πρώτο λόγο στα άτομα και μέσω αυτών στα σύνθετα σώματα τα οποία σχηματίζουν.

8. **τῆ διὰ λόγου θεωρία ἐπὶ τῶν ἀοράτων**. «στην μελέτη μας με τη νόηση των μη ορατών πραγμάτων». Δεν έχουμε άμεση αντίληψη του ατόμου, ακόμη λιγότερο των μερών του, αλλά σύμφωνα με τον επικούρειο κανόνα πρέπει να το θεωρήσουμε με τη νόηση μας σε αναλογία με τα αντιληπτά πράγματα. Θα θυμηθούμε ότι για τον Επίκουρο η ίδια η σκέψη ήταν πάντοτε μια διαδικασία νοητικής αναπαράστασης, και με αυτήν μπορούμε να μελετήσουμε το άτομο και να μετρήσουμε τα *πέρατα* του.

9. **Ἡ γὰρ κοινότης ἢ ὑπάρχουσα... συντελέσαι**. Και εδώ υπάρχει δυσκολία τόσο στην σύνταξη όσο και στο νόημα αυτής της πρότασης.

(1) Ο Bignone και ο Bailey συμφωνούν να θεωρήσουν ότι το *αὐτοῖς* σημαίνει τὰ *πέρατα* του ατόμου, το *πρὸς* να τοποθετηθεί μετά το *κοινότης*, ότι τὰ *ἀμετάβολα* σημαίνει *ἄκρα* του αισθητού σώματος και το *συντελέσαι* σημαίνει «να διαμορφώνουν συμπέρασμα», «επειδή η ομοιότητα την οποίαν έχουν τα ελάχιστα μέρη του ατόμου με τα ελάχιστα αντιληπτά μέρη του αισθητού σώματος είναι αρκετή να δικαιολογήσει αυτό το συμπέρασμα μέχρι αυτό το σημείο», δηλαδή αν και τα *πέρατα* στην πραγματικότητα διαφέρουν από τα *ἄκρα* στο ότι είναι φυσικώς αδιαίρετα, ενώ τα *ἄκρα* είναι ικανά για περαιτέρω φυσική υποδιαίρεση, εντούτοις η αναλογία μεταξύ τους ως το ελάχιστο στα αντίστοιχα πεδία τους είναι αρκετή για να δικαιολογήσει το συμπέρασμα στο οποίο έχουμε καταλήξει.

(2) Ο Bailey τελικά κλείνει, διατηρώντας την ίδια ιδέα της σύνταξης, να θεωρήσει ότι το *συντελέσαι* αναφέρεται στην τοποθέτηση των *πέρατα* διαδοχικά το ένα μετά το άλλο στο άτομο, σε αντίθεση με το *συμφόρησιν* που ακολουθεί «η ομοιότητα... είναι αρκετή γι' αυτά

ώστε να διαταχθούν παραπλεύρως το ένα με το άλλο (όπως ακριβώς τα άκρα) στην έκταση που περιγράψαμε (δηλαδή σε διαδοχή χωρίς επαφή των μερών)». Τότε το *συντελέσαι* θα είναι μεταφορική επέκταση της συνηθισμένης του έννοιας, «να ανήκει σε μια τάξη» και το σύνολο θα σχηματίζει μια πρόταση παράλληλη με την περιγραφή του Λουκρήτιου για το άτομο στο χωρίο που αντιστοιχεί σε αυτή την ενότητα. (i. 609-612):

Τα άτομα σωματίδια, λοιπόν, είναι συμπαγή και ενιαία επειδή αποτελούνται από μικροσκοπικά μέρη σφιχτοδεμένα μεταξύ τους.

Δεν σχηματίστηκαν από μια συνένωση των μερών, περισσότερο οφείλουν τη δύναμή τους στην αιώνια ατομικότητα (αδιαιρετότητα).¹¹

Αλλά αυτό πάει πολύ μακριά το να γίνεται προσπάθεια να υπάρξει ακριβής παραλληλισμός με τον Λουκρήτιο.

(3) Ο Giussani θεωρεί την πρόταση με τελείως διαφορετικό τρόπο. Το *αὐτοῖς* είναι τα άτομα (προτείνει ότι θα ήταν καλύτερο να διαβαστεί ως *αὐταῖς*), το *κοινότης* είναι η ομοιότητά τους με τα αντιληπτά σώματα, το *πρὸς* σημαίνει «από την άποψη του» και το *συντελέσαι* είναι «η συνένωση των ατόμων για δημιουργία». «τα κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν τα άτομα με τα αισθητά πράγματα σε σχέση με τα μικρότατα μέρη τους είναι αυτό που τα κάνει να είναι κατάλληλα για συνθέσεις, δηλαδή δημιουργία, πραγμάτων μέχρι το σημείο ώστε να τα βλέπουμε». Αυτή είναι βέβαια πολύ αφύσικη έννοια και για το *αὐτοῖς* (καθώς τα *πέρατα* είναι αντικείμενο της προηγούμενης πρότασης), και για το *προς*, και πάνω απ' όλα και για το *συντελέσαι*. Ο Giussani, φαίνεται, οδηγείται από την επιθυμία να βρει στον Επίκουρο ένα συμπέρασμα όμοιο με αυτό του Λουκρήτιου i. 628-634.

10. ἀμετάβολα. Όλοι οι σύγχρονοι μελετητές πριν από τον Bignone υιοθέτησαν την προφανή διόρθωση του Usener *ἀμετάβητα*. Δες παρ. 58. Ο Bignone, εντούτοις, χρησιμοποιεί το *ἀμετάβολα*, που το έχει πάρει από τον Σέξτο Εμπειρικό *Adv. Mathi.* 118. «*μονοειδής καὶ ἀσύνθετος καὶ ἀμετάβλητος*», όπου φαίνεται να έχει την έννοια του «αναλλοίωτου» «του όμογενούς». είναι μια εξαιρετική περιγραφή για το *ἄκρα*, και αντιστοιχεί ακριβώς στην έννοια του *ἀμιγῆ*.

11. συμφόρησιν, «τη συνένωση». Τα άτομα «συνενώνονται» για να σχηματίσουν πράγματα, αλλά τα ελάχιστα μέρη τους δεν μπορούν ποτέ να συνενωθούν για να σχηματίσουν άτομα, επειδή το άτομο είναι *εξ' υποθέσεως* αδιαίρετο.

12. ἐκ τούτων κίνησιν ἔχόντων, Εάν τα *πέρατα* μπορούσαν να έχουν ξεχωριστή ύπαρξη, θα είχαν κίνηση. Και εάν είχαν κίνηση θα είχαν ενωθεί, αλλά όλα αυτά είναι αδύνατον να συμβαίνουν. Η έκφραση είναι ασαφής. Υπάρχουν προσθήκες στο σημείο αυτό από τους Brieger και Bignone.

Παρ. 60.

1. Ακολουθεί μια αναλυτική παράγραφος που εξετάζει ένα σημαντικό θέμα: μπορεί να υπάρξει κίνηση προς τα πάνω και προς τα κάτω στο άπειρο διάστημα; Η παράγραφος δεν βρίσκεται στο σωστό σημείο, και ο Giussani θα την συνέδεε με άλλες παραγράφους που αφορούν το σύμπαν (παρ. 42, και παρ. 47). Αλλά αυτή συνδέεται μάλλον καλύτερα με την κίνηση των ατόμων, την οποία ο Επίκουρος εξετάζει εδώ. Φαίνεται ότι είναι καλύτερα για το σύνολο να την αφήσουμε εδώ σε παρένθεση, εκτός αν κάποιος προσπαθήσει να ανασυντάξει ολόκληρη την επιστολή.

11 Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

Το επιχείρημα είναι καθαρά επικούρειο. Δεν μπορούμε, λέει ο Επίκουρος, να υποδείξουμε κίνηση προς τα πάνω και προς τα κάτω στο άπειρο σύμπαν με σημείο αναφοράς το ανώτατο και το κατώτατο σημείο, μια απόλυτη κορυφή και έναν απόλυτο πυθμένα, γιατί κάτι τέτοιο βεβαίως δεν υπάρχει, αλλά μπορούμε να το κάνουμε με σημείο αναφοράς τον εαυτό μας ή οποιοδήποτε σημείο του χώρου το οποίο επιλέγουμε να σκεφθούμε. Η κίνηση από τα πόδια μας προς το κεφάλι μας, που προεκτείνεται, είναι για μας κίνηση προς τα πάνω και η αντίθετη κίνηση είναι κίνηση προς τα κάτω. Από τη μαθηματική άποψη του απείρου είναι, βεβαίως, όπως λέει ο Brieger, *inapteexcogitatum*, αλλά όπως παρατηρεί ο Giussani (I, σ. 169), η αντίφαση είναι σύμφυτη με την αντίληψη του ίδιου του χώρου, που είναι συγχρόνως άπειρος και σχετικός. Επιπλέον, το συμπέρασμα βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τον επικούρειο κανόνα. Είμαστε υποχρεωμένοι να αναρωτηθούμε εάν η *αΐσθησις* παρέχει μαρτυρία για το θέμα αυτό, και η απάντηση είναι θετική. Γνωρίζουμε τι εννοούμε με τον όρο κίνηση προς τα πάνω και προς τα κάτω με σημείο αναφοράς τον εαυτό μας, και πρέπει μόνο να προεκτείνουμε αυτή την κίνηση στο άπειρο, και τότε έχουμε την αντίληψη που χρειαζόμαστε.

2. **καὶ μὴν... ἢ κάτω.** Μια δύσκολη πρόταση. Για τον Bailey θα μπορούσε να σημαίνει κυριολεκτικά : «Πέραν τούτου στο άπειρο δεν πρέπει να μιλάμε για το «πάνω» και το «κάτω» σαν να το μετράμε με το πιο υψηλό ή το πιο χαμηλό». Το *ἄνω ἢ κάτω* πρέπει είναι το «πάνω ή κάτω» στην αντίληψη της έννοιας της κίνησης των ατόμων, που θα ακολουθήσει σε νέα παράγραφο: εάν είναι έτσι, θα πρέπει να διαβάσουμε το *ἀνωτάτω... κατωτάτω* με τον Usener, τον Giussani και τον Bignone που παίρνουν το *ἄνω... κάτω* ως «το υψηλό» και «το χαμηλό», κάνοντας το ειδική αναφορά χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την κίνηση, να κρατήσουμε το χειρόγραφο *ἀνωτάτω... κατωτάτω*, «δεν πρέπει να μιλάμε για το υψηλό και το χαμηλό σαν να ήταν το πιο υψηλό ή το πιο χαμηλό». Για τον Bailey, ούτε η έννοια ούτε η αναφορά φαίνεται να είναι πιθανή.

Τα χειρόγραφα χωρίζονται ανάμεσα στο *ἀνωτάτω καὶ κατωτάτω* και *ἀνωτάτω ἢ κατωτάτω*: η παράλληλη έκφραση *ἄνω ἢ κάτω* πιο κάτω φαίνεται να αποφασίζει για το *ἢ*. Μετά το *κατηγορεῖν* ο Usener θεωρεί ότι υπάρχει χάσμα, που θα περιείχε κάτι σαν *τὴν φορὰν εἰς*. Αλλά αυτό δεν είναι αναγκαίο, καθώς εδώ θεωρεί απλά την κατεύθυνση «πάνω» και «κάτω», και το θέμα της κίνησης τίθεται αργότερα.

3. **εἰς μέντοι... ἡμῖν.** Ο Bignone και ο Bailey θεωρούν αυτή την πρόταση ως παρένθεση που ισχυροποιεί την προηγούμενη πρόταση. Η γενική έννοια είναι: «πράγματι, ακόμη και εάν έπρεπε να προεκτείνουμε στο άπειρο τη γραμμή που περνά πάνω από το κεφάλι μας, ποτέ δεν θα φτάναμε στην κορυφή (ούτε στον πυθμένα, εάν προεκτείναμε τη γραμμή που περνά κάτω από τα πόδια μας)». Τότε το *τούτο* είναι τὸ *ἀνωτάτω*.

Υπάρχει εντούτοις δυσκολία στο κείμενο μετά το *εἰς ἄπειρον*. Το χειρόγραφο έχει *ἄγειν ὄν*. Διάφοροι μελετητές προτείνουν επεμβάσεις και διορθώσεις στο κείμενο και αντίστοιχες αποδόσεις. Ο Hicks (*Στωικοί και Επικούρειοι*, προφανώς μεταφράζοντας το κείμενο του Usener) λέει, « ακόμη μια γραμμή μπορεί να χαραχθεί κατακόρυφα προς τα πάνω και να επεκταθεί προς το άπειρο από το σημείο, όπου και αν είναι αυτό, όπου στεκόμαστε, και δεν πρέπει να πούμε ότι αυτή η διάκριση του πάνω και του κάτω θα βρεθεί ποτέ σ'αυτήν.» Αυτή είναι καλή έννοια, αλλά μετα βίας μπορεί να βγει από το κείμενο. Ο Bignone θα διάβαζε *ἄγειν <νοοῦσι, δῆλ> ὄν* «ακόμη και αν φανταστούμε τους εαυτούς μας να προχωράμε στο άπειρο πάνω από το κεφάλι μας... είναι φανερό ότι δεν θα βρούμε ποτέ αυτό το ακραίο όριο», αλλά η προσθήκη είναι πολύ μεγάλη. Ο Giussani προτείνει το *ἄγειν <έξ> ὄν* «εάν ήταν

δυνατό να προχωρήσουμε», κάτι που μοιάζει πολύ πιο πιθανό. Τέλος ο Bailey προτείνει <έν> ὄν που πλησιάζει πιο πολύ προς το χειρόγραφο.

4. **ἢ τὸ ὑποκάτω ... πρὸς τὸ αὐτό.** «Ἐνῶ δεν μπορούμε να θέσουμε μια κορυφή και ένα πυθμένα στον άπειρο χώρο, ούτε μπορούμε να πούμε ότι αυτό που επεκτείνεται προς τα κάτω στο άπειρο κάτω από το σημείο που έχουμε σκεφθεί μπορεί να είναι συγχρόνως πάνω και κάτω με σημείο αναφοράς το ίδιο πράγμα» δηλαδή ενώ και το «πάνω» και το «κάτω» δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν με σημείο αναφοράς την κορυφή ή τον πυθμένα, μπορούν με σημείο αναφοράς ένα σημείο καθορισμένο στο χώρο. Με άλλες λέξεις, οι ὅροι δεν είναι απόλυτα αληθείς, αλλά έχουν σχετική αλήθεια. Ὅπως στην παρένθεση, υπάρχει συμπέρασμα, και το ίδιο συμπεραίνεται σε σχέση με την γραμμή προς τα πάνω.

Ο Hicks έχει διαφορετική άποψη για την συνολική πρόταση, κάνοντας σχετικές επεμβάσεις στο κείμενο. «Σε σχέση με τον χώρο πάνω από το κεφάλι, εντούτοις, εάν είναι δυνατό να χαράξουμε μια γραμμή προς το άπειρο από το σημείο στο οποίο στεκόμαστε, γνωρίζουμε ότι ποτέ αυτός ο χώρος – ή, για το ίδιο το λόγο, ο χώρος κάτω από το υποτιθέμενο σημείο που στεκόμαστε αν προχωρήσουμε προς το άπειρο- δεν θα εμφανίζεται σε μας να είναι συγχρόνως «πάνω» και «κάτω» με το ίδιο σημείο αναφοράς, γιατί αυτό είναι αδιανόητο». Αυτή είναι μια μετάφραση που χρειάζεται προσεκτική μελέτη.

5. **Ὡστε ἔστι μίαν λαβεῖν φορὰν...** Μέχρι τώρα έχει μιλήσει για κατεύθυνση. Τώρα προχωρά σε αυτό, στις περιπτώσεις του στη γενική θεωρία, που είναι το πιο σημαντικό θέμα της κίνησης. Μπορούμε έτσι να πούμε με τη συμβατική έννοια ότι υπάρχει μια κίνηση προς τα πάνω και μια κίνηση προς τα κάτω σε σχέση με μας.

6. **ἂν καὶ μυριάκις...** αν και υπάρχουν χιλιάδες κόσμοι πάνω και κάτω από μας στους οποίους περνά αυτή η ίδια κίνηση από μας. Αλλά η πρόταση δεν ικανοποιεί πολύ, επειδή εάν η κίνηση προς τα πάνω από μας προχωρούσε φτάνοντας στα πόδια ατόμων σε κόσμους πάνω από μας θα εξακολουθούσε να είναι κίνηση προς τα πάνω και γι' αυτά (τα άτομα), και το ίδιο με την κίνηση προς τα κάτω οι αντιλήψεις μας θα επιβεβαιώνονταν. Ο Bailey υποστηρίζει έντονα ότι οι φράσεις *πρὸς τοὺς πόδας* και *ἐπὶ τὴν κεφαλὴν* θα έπρεπε να μεταταθούν αμοιβαία. Τότε θα προκύψει πολύ καλή σημασία: εξακολουθεί να είναι κίνηση προς τα πάνω για μας, αν και άτομα σε πολλούς άλλους κόσμους, σύμφωνα με την άποψή μας, είναι ανεστραμμένα, έτσι ώστε γι' αυτά εμφανίζεται σαν κίνηση προς τα κάτω. Οι δύο εκφράσεις θα μπορούσαν εύκολα να αντιστραφούν από έναν αντιγραφέα που δεν έχει αντιληφθεί καλά το επιχείρημα.

7. **ἢ γὰρ ὅλη φορὰ...** συμπέρασμα. Επειδή σε κάθε περίπτωση, όπως και αν τα αποκαλέσεις πάνω και κάτω ή όχι, οι δύο κινήσεις είναι διαμετρικά αντίθετες η μία ως προς την άλλη. Βεβαίως για μια ακόμη φορά, δεν πρόκειται για μαθηματική διατύπωση αλλά για συμπέρασμα που βασίζεται στην εμπειρία.

Γ. Κινήσεις των ατόμων

Οι δύο επόμενες παράγραφοι μαζί με μέρη των παραγράφων 46 και 47, τα οποία θα έπρεπε να τοποθετηθούν εδώ, συνιστούν έκθεση των κινήσεων των ατόμων και της σχέσης τους με την κίνηση των συνθέτων σωμάτων. Το θέμα είναι πολύ δύσκολο, αλλά τόσο η γενική ιδέα όσο και η φρασεολογία έχουν διευκρινιστεί εξαιρετικά καλά από τον Giussani στην μελέτη του *Cinetica Epicurea* (Lucr. Vol. I, p. 97-124).

Θα είναι ίσως σκόπιμο να ξεκινήσουμε την εξέταση του θέματος με την προσπάθεια να προσδιορίσουμε τις κύριες έννοιες. Τα ελεύθερα άτομα κινούνται στο κενό προς τα κάτω λόγω του ιδίου τους βάρους με ασύλληπτη ταχύτητα (*ἄμα νοήματι*). Όλα κινούνται με ίση ταχύτητα, καθώς οι διαφορές στο βάρος δεν προκαλούν διαφορά στην ταχύτητα στο κενό, επειδή η επιβράδυνση οφείλεται μόνο στην αντίσταση εξωτερικών σωμάτων ή, όπως θα δούμε, σε εσωτερική δόνηση (*ἀντικοπή*), η οποία δεν μπορεί να συμβεί στα ξεχωριστά άτομα. Αλλά εξαιτίας της *παρέγκλισης* εκ φύσεως ή της αυθόρμητης αλλαγής πορείας των ατόμων (η οποία πολύ περιέργα παραλείπεται από την επιστολή, αν και είναι πολύ σημαντικό σημείο του φυσικού συστήματος του Επίκουρου και αναφέρεται λεπτομερώς και σε έκταση από τον Λουκρήτιο ii. 216-293), τα άτομα συγκρούονται. Στη συνέχεια είτε αναπηδούν προς κάθε κατεύθυνση, ακόμη και προς τα πάνω, και συνεχίζουν την κίνησή τους με την ίδια ακριβώς ταχύτητα άλλα προς άλλη κατεύθυνση, είτε ενώνονται για να σχηματίσουν σύνθετο σώμα. Αλλά ακόμη και στα σύνθετα σώματα η κίνηση τους δεν σταματά ή μειώνει ταχύτητα καθώς κινούνται συνεχώς, καθώς συναντώνται και συγκρούονται, και ξαναρχίζουν πάλι με την ίδια ατομική ταχύτητα, κρατούν το σώμα σε σταθερή κατάσταση εσωτερικής δόνησης. Όταν το σώμα βρίσκεται σε κατάσταση ηρεμίας, αυτό σημαίνει ότι το συνολικό άθροισμα των εσωτερικών κινήσεων βρίσκεται σε ισορροπία. Όταν το σώμα κινείται, για παράδειγμα, ως αποτέλεσμα εξωτερικής δύναμης, αυτό σημαίνει ότι μεταδίδεται σε όλα τα άτομα πάνω και πέραν από τις φυσικές τους κινήσεις μια τάση για κίνηση προς ορισμένη κατεύθυνση. Ακόμη και έτσι οι μικρές τροχιές τους προς όλες τις κατευθύνσεις συνεχίζουν να δρουν πλέον ως επιβράδυνση (*ἀντικοπή*) του σύνθετου σώματος. Αυτές οι κύριες έννοιες εμπλουτίζονται με κάποιους συλλογισμούς, καθώς ο Επίκουρος προχωρά, αλλά έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορούμε να εξετάσουμε το κείμενο.

Παρ. 61.

1. **είσφώνονται.** Το σύνθετο ρήμα είναι αναμφίβολα δύσκολο, και ο Brieger αλλά και ο Giussani έχουν σημειώσει ότι θα περίμενε κανείς του απλό ρήμα *φέρωνται*. Εντούτοις τα χειρόγραφα, παρά τις παραλλαγές, όλα έχουν το σύνθετο ρήμα, και θα μπορούσε να θεωρηθεί, όπως κάνει ο Giussani, ως γραφικό. Ο Επίκουρος θεωρεί ότι τα άτομα βουλιάζουν στο κενό μπροστά στα μάτια ενός φανταστικού θεατή. Είναι σύμφωνο με την αμετάβλητη αντίληψη του που αφορά την σκέψη ως απεικόνιση. Δεν είναι αναγκαίο να ακολουθήσουμε τον Brieger στην ανάγνωση του *είς* < ἓνα τόπον > *φέρωνται*.

2. **μηθενός ἀντικόπτοντος.** Η επικούρεια έννοια της *ἀντικοπή* πρέπει να μελετηθεί προσεκτικά και να χρησιμοποιείται σε κάθε περίπτωση, όπως ταιριάζει. Η αρχική έννοια της είναι βεβαίως η σύγκρουση ατόμου με άτομο. Στην περίπτωση του ξεχωριστού ατόμου η μόνη αιτία επιβράδυνσης είναι η σύγκρουση με άλλα άτομα, ούτε πράγματι μπορεί όποια σύγκρουση να κάνει κάτι παραπάνω εκτός από το να αναχαιτίσει στιγμιαία την πορεία του πριν να ξεκινήσει να απομακρύνεται προς νέα κατεύθυνση. Αλλά μια σειρά από τέτοιες συγκρούσεις μπορούν σταθερά εκτρέποντας την πορεία του προς διάφορες κατευθύνσεις, να επιβραδύνουν την πορεία στην αρχική κατεύθυνση. Αυτή, για παράδειγμα, θα ήταν η περίπτωση, εάν το άτομο κινείτο όχι μέσα στο κενό, αλλά μέσα στον αέρα. Στην περίπτωση του συνθέτου σώματος, εντούτοις, η ίδια η σύγκρουση των ατόμων που το αποτελούν μετατρέπεται σε εσωτερική δόνηση, που είναι αιτία της επιβράδυνσης και της μείωσης της ταχύτητας. Με αυτή την τελευταία σημασία αυτή η *ἀντικοπή* γίνεται τεχνικός όρος της επικούρειας ορολογίας. Ο Giussani θέλει να την ερμηνεύσει εξολοκλήρου με αυτή την

τεχνική σημασία, και ακόμη να πάρει το *ἀπαντᾷ* πιο κάτω με την ίδια σημασία. Έτσι εδώ, «όταν τα άτομα κινούνται μέσα στο κενό, χωρίς εσωτερική δόνηση» (την οποίαν το άτομο δεν μπορεί να έχει, επειδή δεν έχει διακριτά μέρη. Παρ. 58,59). Αλλά αυτό είναι βεβαίως εδώ λανθασμένο και οδηγεί σε μεγαλύτερες δυσκολίες στην επόμενη πρόταση. Πρέπει να ερμηνεύσουμε την έννοια του *ἀντικόπτειν* σύμφωνα με τα συμφραζόμενα του ως (1) εξωτερική σύγκρουση, (2) εσωτερική δόνηση, έχοντας υπόψη βεβαίως ότι η τελευταία δεν είναι παρά η προηγούμενη αν την παρατηρήσουμε από την άποψη του συνθέτου σώματος (ο Giussani έχει την τάση να τα θεωρεί ως δύο διαφορετικά πράγματα). Εδώ, καθώς ο Επίκουρος μιλά για τα ξεχωριστά άτομα, πρόκειται μόνο για την εξωτερική σύγκρουση. Ο Bignone υποστηρίζει σθεναρά αυτή την άποψη.

3. οὔτε γὰρ τὰ βαρέα... Ο Επίκουρος τώρα υποστηρίζει την προηγούμενη έκθεση του για τα άτομα με μια γενικότερη έκθεση που αφορά τα σώματα γενικά (*τὰ βαρέα*, ουδέτερο), αλλά εξακολουθεί να σκέπτεται την εξωτερική σύγκρουση. Η τεχνική έννοια του *ἀντικοπή* δεν εμφανίζεται παρά αργότερα. Η ιδέα είναι λοιπόν εδώ πολύ απλή. «μπορούμε να σκεφθούμε ότι εξαιτίας του βάρους τους τα βαρύτερα σώματα κινούνται ταχύτερα από τα ελαφρά. Αλλά υπό τον όρο ότι τα τελευταία δεν δέχονται εξωτερική σύγκρουση ώστε να εκτρέπει την πορεία τους και να επιβραδύνει την κίνηση τους, αυτή δεν είναι η περίπτωση. Ο λόγος, για παράδειγμα, για τον οποίον βλέπουμε τα ελαφρά σώματα να πέφτουν πιο αργά, είναι επειδή ο αέρας προβάλλει σ' αυτά πιο αποτελεσματική αντίσταση». Η ιδέα είναι ακριβώς παράλληλη με αυτή του Λουκρήτιου ii. 230-242. Ο Giussani θεωρεί εδώ ότι το *ἀπαντᾷ* αναφέρεται στην εσωτερική δόνηση- κάτι προφανώς αδύνατο. Η ερμηνεία θα απλοποιείτο κατά πολύ εάν θεωρούσαμε τα *βαρέα*, απλά μόνο για τα άτομα, αλλά καθώς ακολουθεί αμέσως μετά *τὰς ἀτόμους* το ουδέτερο πρέπει να έχει ευρύτερη χρήση.

4. τὰ βαρέα... τῶν μικρῶν καὶ κούφων. Η αντίθεση ολοκληρώνεται. Ο Usener μπορεί να είναι σωστός προτείνοντας τὰ <μεγάλα καὶ > βαρέα. Είναι καλύτερο από την περικοπή του Gassendi του *μικρῶν καὶ*.

5. **ὅταν γε...** εμφαντικός περιορισμός, «εφόσον, δηλαδή, ότι...»

6. **αὐτοῖς.** εννοεῖ *τοῖς μικροῖς*.

7. οὔτε τὰ μικρὰ... ἀντικόπη. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί από άλλους ότι τα μικρά σώματα θα κινούντο φυσικά ταχύτερα από τα μεγάλα σώματα, επειδή θα συναντούσαν μικρότερη αντίσταση. Ο Bignone σημειώνει ότι ο Επίκουρος θεωρεί όχι μόνο τη φυσική κίνηση των ατόμων προς τα κάτω, αλλά επίσης και την κίνηση προς τα πλάγια και ακόμη και την κίνηση προς τα πάνω που οφείλεται σε κτυπήματα, και σε ότι αφορά την προς τα πάνω κίνηση θα μπορούσε να υποτεθεί ότι το μικρό θα κινείτο ταχύτερα από το μεγάλο. Αλλά και αυτό, λέει ο Επίκουρος, είναι λάθος, εφόσον πάντοτε δεν υπάρχει σύγκρουση ατόμου με άτομο: η κίνηση προς όλες τις κατευθύνσεις γίνεται με ομοιόμορφη μέγιστη ταχύτητα. Η προσθήκη του Usener *βραδύτερον* μετά το *τὰ μικρὰ* οφείλεται σε παρανόηση και είναι ταυτολογία. Ο Giussani αλλά και ο Bignone την απορρίπτουν.

8. πάντα πόρον σύμμετρον ἔχοντα: Η έκφραση αυτή υπάρχει και στην παρ. 47^α σε σχέση με την κίνηση των *εἴδωλα*. Ο Bailey θεωρεί ότι σημαίνει εδώ όπως και εκεί «έχοντας ομοιόμορφη την όλη τους κίνηση», δηλαδή κινούνται πάντοτε στην ίδια τροχιά και την ίδια κατεύθυνση, υπό την προϋπόθεση ότι δεν υπάρχει σύγκρουση. Ο Bignone θεωρεί ότι σημαίνει μόνο «έχοντας την όλη πορεία τους στην ίδια κατεύθυνση», αλλά ο Bailey νομίζει ότι εδώ χρησιμοποιείται και η ιδέα της ομοιόμορφης ταχύτητας. Ο Giussani εδώ, όπως και

στην παρ. 47^α, έχοντας στο μυαλό του την εσωτερική *άντικοπή*, μεταφράζει «έχοντας συμμετρική πορεία όλων των μερών τους», δηλαδή έχοντας όλα τα συστατικά τους μέρη να κινούνται στην ίδια κατεύθυνση έτσι ώστε να μην υπάρχει εσωτερική *άντικοπή*. Μια τέτοια αντίληψη μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο για το άτομο, το οποίο δεν έχει ξεχωριστά μέρη, ενώ εδώ η ιδέα του Επίκουρου είναι να έχει γενικότερη ισχύ.

9. **μηδὲ ἐκείνοις**, εννοεί τοῖς μεγάλοις σε αντίθεση με το αὐτοῖς πιο πάνω.

10. **οὐθ' ἢ ἄνω...** Αν και η έκφραση παραμένει γενική σε μορφή, ο Επίκουρος θεωρεί τώρα κυρίως την κίνηση των ατόμων μέσα στο κενό. Μπορούν αν κινούνται είτε προς τα πλάγια ή ακόμη και προς τα πάνω εξαιτίας των κτυπημάτων που δέχονται από τη σύγκρουση με άλλα άτομα, αλλά κίνηση σε αυτές τις κατευθύνσεις εξακολουθεί να είναι ακριβώς ίση ως προς την ταχύτητα με αυτή της αρχικής κίνησης προς τα κάτω που οφείλεται στο ίδιο τους το βάρος. Το κτύπημα εκτρέπει αλλά δεν μειώνει την ταχύτητα- ένα πολύ σημαντικό σημείο της επικούρειας κινηματικής.

11. **Ἐφ' ὀπόσον γάρ...** Η περίληψη των προτάσεων που προηγήθηκαν. Από τη στιγμή που ξεκινά προς μια δεδομένη κατεύθυνση το άτομο θα συνεχίσει να κινείται σε αυτή την κατεύθυνση με απόλυτη ταχύτητα μέχρις ότου εκτραπεί ξανά είτε από νέο κτύπημα είτε από την ίδια του την τάση να κινείται προς τα κάτω, η οποία τώρα εξουδετερώνει το αποτέλεσμα του κτυπήματος. Σαν αποτέλεσμα αυτές οι δύο αντιδράσεις δρουν διαφορετικά. Μια νέα σύγκρουση θα αρχίσει μια άμεση αλλαγή στη κατεύθυνση, ενώ η τάση να κινείται προς τα κάτω θα επιβάλλεται σταδιακά και θα προκαλεί βαθμιαία εκτροπή.

12. **κατίσχη**, «αντέχω», «υπερισχύω».

13. **ἐκάτερα αὐτῶν**, Το χειρόγραφο έχει *ἐκατέρων*, για το οποίο ο Usener προτείνει *ἐκάτερον* με τη σημασία «καθένα από τα δύο είδη κίνησης», και οι σύγχρονες εκδόσεις τον ακολουθούν. Αλλά μπορεί το *ἐκάτερον* να έχει αυτή τη σημασία; Εάν παραμείνει, πρέπει βεβαίως να σημαίνει «είτε το βαρύ είτε το ελαφρύ σώμα», καθώς αναφέρεται στις αρχικές προτάσεις. Ο Bailey προτείνει *ἐκάτερα αὐτῶν*, σύμφωνα με τη σημασία που δίνει ο Usener.

14. **ἄμα νοήματι**, «με την ταχύτητα της σκέψης», Συνήθης έκφραση του Επίκουρου για την ανυπολόγιστα ταχεία κίνηση του ατόμου. Να θυμηθούμε ότι η σκέψη ήταν γι' αυτόν μια ατομική κίνηση και η πλέον ταχεία από όλες τις κινήσεις.

15. **ἔως <ἂν τι> ἀντικόψη**. Αναγκαία προσθήκη από τον Usener.

16. **ἢ ἔξωθεν ἢ ἐκ τοῦ ἰδίου βάρους**. Ένα νέο θέμα: το άτομο καθώς κινείται με απόλυτη ταχύτητα προς οποιαδήποτε κατεύθυνση μπορεί να αναχαιτίζεται ή να εκτρέπεται ξαφνικά λόγω σύγκρουσης ή μπορεί βαθμιαία να τείνει προς τη φυσική του κίνηση προς τα κάτω, καθώς η δύναμη του κτυπήματος εξαντλείται. Το *ἢ ἐκ τοῦ ἰδίου βάρους* χρησιμοποιείται μάλλον χωρίς ακρίβεια με το *ἀντικόψη*, επειδή εδώ δεν πρόκειται για περίπτωση καθαρὰ *άντικοπή*, αλλά το *ἢ ἔξωθεν* οδηγεί σε αυτό.

17. **πρὸς τὴν τοῦ πλήξαντος δύναμιν**. Ο Usener το εξαιρεί ως σχόλιο, αλλά είναι αναγκαίο για το νόημα της πρότασης. Η αρχική προς τα κάτω κίνηση υπερσχύει «ενάντια στη δύναμη του κτυπήματος». Ο Bignone θα διάβαζε *τὴν <ἐκ> τοῦ πλήξαντος*, επισημαίνοντας ότι δεν είναι αυστηρά η δύναμη του ατόμου που έδωσε το κτύπημα το οποίο εξετάζουμε, αλλά η δύναμη του κτυπήματος που δέχθηκε από αυτό. Μπορεί αυτό να είναι σωστό, αλλά η σχετικὰ μη ακριβὴς έκφραση του κειμένου είναι κατανοητή.

Παρ. 46β

1. **Καὶ μὴν καὶ ... ὁμοίωμα λαμβάνει.** Η μετάφραση αυτή ακολουθεί τον πρόταση του Giussani και του Bailey να τοποθετηθούν εδώ οι δύο τελευταίες προτάσεις της παρ. 46. (Δες σημειώσεις παρ. 46^α). Δεν μπορούν να βρίσκονται εκεί διότι (α) μαζί με την αρχικό τμήμα της παρ. 47 διακόπτουν ένα πολύ συνεκτικό επιχείρημα, (β) το θέμα της ταχύτητας της κίνησης των εἴδωλα δεν τίθεται παρά αργότερα. Στην παρ. 47 ὄθεν καὶ τάχη ἀνυπέρβλητα ἔχει... Από την άλλη μεριά, αναφέρονται πιο φυσικά στην ταχύτητα των ατόμων και, όπως στην αρχή της παρ. 47, μπορεί να έχουν εισαχθεί εκεί για να εξηγήσουν την γενική έννοια της κίνησης των ατόμων ως προκαταρκτικό κείμενο στην περιγραφή της κίνησης των εἴδωλα. Εδώ βρίσκονται στην κατάλληλη θέση.

Ο Επίκουρος προχωρά στη συνέχεια σε νέο θέμα: τα άτομα, έχει πει, όλα κινούνται με ίση ταχύτητα: τώρα περνά στην ερώτηση. Ποια είναι αυτή η ταχύτητα; Είναι αλήθεια ότι έχει ως ένα βαθμό προλάβει την απάντηση με τις λέξεις ἄμα νοήματι τὴν φορὰν σχήσει πιο πάνω, αλλά εκείνη η αναφορά είναι γενική και ασαφής, ενώ τούτη είναι προσεκτική και αιτιολογημένη έκθεση. Τα άτομα καθώς κινούνται ανεμπόδιστα μέσα στο κενό μπορούν να καλύψουν οποιαδήποτε απόσταση την οποίαν αντιλαμβανόμαστε σε αδιανόητα σύντομο χρόνο: στην πραγματικότητα η ταχύτητα των ατόμων μπορεί να περιγραφεί σύμφωνα με τον Giussani ως «απόλυτη ταχύτητα».

2. **κατὰ μηδεμίαν ... γινομένη,** «εάν συμβαίνει χωρίς τη συνάντηση πραγμάτων με τα οποία θα μπορούσαν να συγκρουστούν». Όπως έχουμε δει, αυτή η σύγκρουση δεν μπορεί να μειώσει την ταχύτητα της κίνησης του ατόμου, αλλά μόνο στιγμιαία να την αναχαιτίσει και να εκτρέψει την κατεύθυνση του. Αλλά μπορεί να το αποτρέψει να καλύψει ένα συγκεκριμένο μήκος, δηλαδή την απόσταση μεταξύ δύο σημείων σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Εάν ξεκινώντας από το α φτάνει τελικά στο β μόνο μετά από μια σειρά εκτροπών, χρειάζεται περισσότερο χρόνο για τη συνολική μετάβαση από όσο εάν περάσει ανεμπόδιστα μέσα στο κενό.

3. **περιληπτὸν,** «που γίνεται αντιληπτή ως μια μονάδα που ξεχωρίζει από άλλες χρονικές περιόδους». Δες παρ. 40, 42, 56 για τη χρήση αυτής και συγγενικών μορφών.

4. **βράδους γὰρ καὶ τάχους...** δηλαδή η εκτροπή του ατόμου από μια κατεύθυνση προς κάποια άλλη εμφανίζεται ως μεγαλύτερη βραδύτητα της κίνησης κατά την μεταφορά από ένα σημείο προς ένα άλλο. Θεωρούμε ότι χρειάστηκε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα να περάσει από το α στο β. Αλλά βέβαια ο Επίκουρος έχει υπόψη του εδώ και το σύνθετο σώμα, στο οποίο καταλήγει. Εκεί οι εσωτερικές συγκρούσεις των ατόμων που συνιστούν το σύνθετο σώμα δημιουργούν την εμφάνιση μεγαλύτερης βραδύτητας στην κίνηση του συνολικού συνθέτου σώματος. Κάποια χειρόγραφα έχουν *βραδύτητος*, αλλά του *βράδους* ταιριάζει με το *τάχους*.

Παρ. 62.

Άλλη μια πολύ δύσκολη παράγραφος, την οποίαν πολλοί μελετητές, κατά τον Bailey, φαίνεται να την έχουν ερμηνεύσει λανθασμένα. Γενικά το χειρόγραφο με τρεις μικρές αλλαγές φαίνεται να βγάζει τέλει νόημα, το οποίο όμως διαφεύγει από κάποιους μελετητές, κυρίως λόγω προκαταλήψεων.

Ο Επίκουρος περνά τώρα από την κίνηση των ελευθέρων ατόμων μέσα στο κενό, στην κίνηση των ατόμων στο σύνθετο σώμα, όπου τα ξεχωριστά άτομα εξακολουθούν βέβαια να κινούνται ακόμη μέσα στο κενό, επειδή ακόμη και στα πιο συμπαγή σώματα υπάρχει *διάστημα* κενού ανάμεσα στα άτομα. Τώρα εδώ, όπως και στην περίπτωση των ελευθέρων

ατόμων, βιαστικές θεωρήσεις μπορεί να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι κάποια άτομα κινούνται ταχύτερα από κάποια άλλα. Ας πάρουμε την περίπτωση δύο συνθέτων σωμάτων Α και Β που κινούνται στην ίδια κατεύθυνση, από τα οποία το Α κινείται με διπλάσια ταχύτητα από το Β. Ακόμη και αν περιορίσουμε την παρατήρηση μας στην ελάχιστη χρονική περίοδο που είναι συνεχής (κατά τὸν ἐλάχιστον συνεχῆ χρόνον), το Α εξακολουθεί να καλύπτει το διπλάσιο της απόστασης που καλύπτει το Β. Τείνουμε τότε να συμπεράνουμε (προσδοξάζεσθαι) ότι τα άτομα που αποτελούν το Α κινούνται με διπλάσια ταχύτητα από αυτήν των ατόμων που αποτελούν το Β. Αλλά ας προσπαθήσουμε να περάσουμε πέραν από την περιοχή της αισθητηριακής αντίληψης σε αυτό που θα αποκαλούσαμε «ατομικό» χρόνο (σημειώνουμε ότι η όλη ιδέα είναι ακριβώς παράλληλη με την έννοια του *πέρατα* στο θέμα του μεγέθους, παρ. 57, 58). Ας πάρουμε μια χρονική στιγμή, τέτοια που μπορούμε να την αντιληφθούμε μόνο με τον νου (λόγω θεωρητὸν χρόνον), μια τόσο μικρή υποδιαίρεση του χρόνου που δεν μπορεί να ονομαστεί σε καμιά περίπτωση συνεχής. Το συμπέρασμα μας από την παρατήρηση μπορεί να μας οδηγήσει ξανά να σκεφθούμε ότι τα άτομα του Α κινούνται με διπλάσια ταχύτητα από αυτά του Β. Αλλά ας επιχειρήσουμε τώρα τον έλεγχο με τη σύλληψη νοητικών εικόνων (ἐπιβολὴ τῆς διανοίας) την οποίαν έχουμε αποκτήσει από την αντίληψή μας για την κίνηση των ελευθέρων ατόμων μέσα στο κενό. Βλέπουμε τώρα ευθύς εξαρχής ότι το συμπέρασμα μας ήταν λανθασμένο. Επειδή πρέπει να σκεφθούμε την δομή του σώματος, των ατόμων που ακόμη, όπως είδαμε, κινούνται στο κενό, αλλά περιορισμένα από τις συγκρούσεις τους το ένα με το άλλο. Σε αυτή την χρονική στιγμή λοιπόν, τα ξεχωριστά άτομα των δύο σωμάτων κινούνται με ίση ταχύτητα, συγκρουόμενα στιγμιαία, και φεύγοντας στις νέες μικρές τροχιές τους προς όλες τις κατευθύνσεις. Ποια λοιπόν είναι η ατομική διαφορά μεταξύ των σωμάτων Α και Β που προκαλεί την διαφορά στην ταχύτητα της κίνησης του σύνθετου σώματος; Απλά είναι ότι στο Α περισσότερα άτομα κινούνται στην κατεύθυνση του ολικού σώματος από ότι στο Β: στο Β υπάρχει περισσότερη *ἀντικοπή*, επιβραδύνεται περισσότερο από αντίθετη ατομική κίνηση και συνεπώς ως συνολικό σώμα κινείται βραδύτερα. Πράγματι είναι μόνο αυτή η *ἀντικοπή* που κάνει αντιληπτή σε μας την κίνηση των σωμάτων (ὕπὸ τὴν αἴσθησιν τὸ συνεχὲς τῆς φορᾶς γίνεσθαι). Η ατομική κίνηση είναι πάρα πολύ ταχεία ώστε να γίνει αντιληπτή από μας: η ένωση των ατόμων σε σύνθετα σώματα επιβραδύνει την κίνηση με την *ἀντικοπή* μέχρι τελικά, όταν τα σύνθετα σώματα γίνουν αρκετά μεγάλα, η κίνηση επιβραδύνεται αρκετά ώστε να την αντιλαμβανόμαστε. Για ακόμη μια φορά η ιδέα είναι ακριβώς παράλληλη με την έννοια του μεγέθους, και το σύνολο παρουσιάζεται θαυμάσια από τον Λουκρήτιο στην περιγραφή του για τα μόρια της σκόνης μέσα στην ηλιαχτίδα (ii. 114-141, αλλά κυρίως 132-141).

[Οι μελετητές και οι σχολιαστές, κατά τον Bailey, έχουν περιέργως παρανοήσει το χωρίο, όπως ο Usener, ο Hicks, ο Brieger, ο Giussani και ο Bignone (Δες Cyril Bailey *Epicurus, The Extant Remains*, Oxford 1926, p. 221-222).

(1) Ο Usener προτείνει σημαντικές παρεμβάσεις στο κείμενο. Ο Hicks, που προφανώς ακολουθεί τον Usener, επεμβαίνει στο κείμενο και μεταφράζει «επιπλέον, από τα άτομα στα σύνθετα σώματα, ένα δεν θα μετακινείται ταχύτερα από άλλο, εφόσον όλα έχουν ίση ταχύτητα, και αυτό όταν θεωρούμε την κίνηση των ατόμων στο σύνθετο σώμα σε μια κατεύθυνση κατά την διάρκεια αισθητού και συνεχούς χρόνου ή τις κινήσεις τους σε διαφορετικές κατευθύνσεις σε χρόνους τόσο μικρούς ώστε να γίνονται αντιληπτές μόνο με τη νόηση». Αυτή η ερμηνεία, κατά τον Bailey, πέραν από γραμματικές δυσκολίες, δεν είναι

σωστή: η «κίνηση των ατόμων σε ένα σύνθετο σώμα σε μια κατεύθυνση κατά τη διάρκεια αισθητού και συνεχούς χρόνου» είναι ταχύτερη σε κάποιες περιπτώσεις από ότι σε άλλες. (δες πιο πάνω).

(2) Ο Brieger, κάνει επεμβάσεις στο κείμενο, θεωρεί επί πλέον ότι υπάρχει χάσμα, και η γενική ιδέα του είναι ότι το άτομο το οποίο εκτελεί έναν αριθμό από τροχιές σε όλες τις κατευθύνσεις κινείται βραδύτερα απ' ότι το άτομο το οποίο προχωρά ακριβώς σε μια κατεύθυνση. (δες παρ. 47). Αυτή η ιδέα είναι ανεφάρμοστη και ακατάλληλη.

(3) Ο Giussani, στον οποίον οφείλεται σε μεγάλο μέρος η ερμηνεία του γενικού νοήματος αυτού του τμήματος, κατά τον Bailey, έχει παραπλανηθεί με το να μην έχει παρατηρήσει τη δύναμη του *ῥηθήσεται*. Αντιλαμβάνεται ότι «δεν μπορούμε να πούμε ακόμη και στα σύνθετα σώματα ότι ένα άτομο είναι πιο ταχύ από ένα άλλο». Και τότε αφού κάνει παρεμβάσεις στο κείμενο ανακαλύπτει μια αρκετά αδικαιολόγητη ιδέα ότι κατά την πρώτη στιγμή της εκκίνησης ενός συνθέτου σώματος μετά από ένα κτύπημα για μια πολύ μικρή συνεχή χρονική περίοδο που κάνουν τα άτομα όλα κινούνται προς μια κατεύθυνση, και κατόπιν η *ἀντικοπή* εμφανίζεται. Μια ιδέα βέβαια αρκετά ξένη προς την επικούρεια κινητική θεωρία.

(4) Ο Bignone, που συμφωνεί πολύ με την γενική έννοια του χωρίου που αναπτύσσει ο Bailey και στο Παράρτημα του βιβλίου του αναπτύσσει τις επικούρειες αντιλήψεις για το ελάχιστο του χρόνου και το ελάχιστο του χώρου, που αντιστοιχεί στην έννοια του *minimaepartes*, μεταφράζει: «έχουν ίση ταχύτητα επειδή κινούνται σε μόνο μια κατεύθυνση και στον ελάχιστο συνεχή χρόνο της κίνησης τους». Αλλά παίρνει το *τὸν ἐλάχιστον συνεχῆ χρόνον* με αφύσικη έννοια και καταστρέφει τον παραλληλισμό του *τῷ ἐφ' ἑνα τόπον... εἰ μὴ ἐφ' ἑνα.*]

1. *ῥηθήσεται*, «θα μπορεί να λεχθεί ότι είναι», ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι. Η εξαγωγή συμπεράσματος από την εμπειρία μας για τα σύνθετα σώματα θα ήταν ακριβώς ισότιμη με την υπόθεση που είναι σχετική με τα πιο πάνω ότι τα βαρύτερα άτομα θα κινηθούν ταχύτερα προς τα κάτω απ' ότι τα ελαφρύτερα.

2. *ἰσοταχῶν οὐσῶν*, από μόνο του, «ενώ στην πραγματικότητα έχουν όλα ίση ταχύτητα».

3. *τῷ ... χρόνον*, δίνει την αιτία της εσφαλμένης υπόθεσης. Τα άτομα στα σύνθετα σώματα γίνονται αντιληπτά σε κάθε συνεχή χρονική περίοδο, ακόμη και τη μικρότερη (σημειώστε το *καί*), να κινούνται ως σύνθετα σώματα προς μια κατεύθυνση. Αλλά είναι λάθος να συμπεράνουμε από αυτό ότι κάθε ξεχωριστό άτομο κινείται κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μόνο προς αυτή την κατεύθυνση με την ταχύτητα του συνθέτου σώματος.

4. *εἰ μὴ... γίνηται*. Είναι πραγματικά η απάντηση του Επίκουρου στην λανθασμένη αντίρρηση, ενώ στη μορφή την εντάσσει μάλλον περίεργα ως εξαίρεση στη θεωρία την οποίαν αντικρούει.

5. *ἀλλὰ πυκνὸν ἀντικόπτουσιν...* ξανά η έκθεση του γεγονότος: «αλλά στην πραγματικότητα σπρώχνονται συνεχώς και από τις συγκρούσεις τους σταδιακά επιβραδύνεται η κίνηση του συνολικού σώματος μέχρι να γίνει αντιληπτό από μας». Δες πιο πάνω.

6. *ἕως ἄν... γίνηται*. Δες Λουκρήτιο ii. 138-139:

Ἔτσι η κίνηση, με αφετηρία της τα άτομα, αρχίζει ν' ανεβαίνει

Και φτάνει σταδιακά στη δική μας αντίληψη.¹²

12Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

7. **Τὸ γὰρ προσδοξαζόμενον...** Βλέπουμε σύνθετα σώματα να κινούνται με διαφορετικές ταχύτητες σε συνεχείς αντιληπτές χρονικές περιόδους, και συμπεραίνουμε ότι τα άτομα που τα αποτελούν κάνουν το ίδιο ακόμη και στον ιδεατό ελάχιστο χρόνο. Αλλά αυτή δεν είναι η περίπτωση. Στα πράγματα που εμπíπτουν στην αισθητηριακή μας αντίληψη πρέπει να εμπιστευόμαστε τις αισθήσεις, αλλά σε πράγματα πέραν από τις γνώσεις μας δεν πρέπει να βγάζουμε βιαστικά συμπεράσματα με αναλογία, αλλά να μελετούμε προσεκτικά με ενεργητική αντίληψη με το νου ποια είναι η αλήθεια. Για τη γενική ιδέα του *προσδοξαζόμενον* δεσ παρ. 50, 51.

8. **ἐπὶ τῶν τοιούτων**, «στα θέματα που είναι υπό εξέταση», δηλαδή θέματα που αφορούν τον χαρακτήρα και την συμπεριφορά των ατόμων τα οποία βεβαίως δεν γίνονται αντιληπτά.

9. **ἐπεὶ τό γε θεωρούμενον...** Επιστροφή στις πρώτες αρχές της έρευνας. Στην εξέταση των φαινομένων η *αἴσθησις* θα μας δώσει την αλήθεια, αλλά σε σχέση με τα *ἄδηλα* δεν μπορεί.

10. **ἐπεὶ τό... ἀληθές ἐστίν.** Αφορά την *ἐπιβολή τῆς διανοίας*. Αυτό είναι το χωρίο το οποίο εκ των προτέρων απαιτεί την επέκταση της σημασίας αυτής της δύσκολης φράσης πέραν από την άμεση αντίληψη με το νου εικόνων τόσο λεπτών ώστε να μην μπορούν να γίνουν αντιληπτές από τις αισθήσεις: γι αυτό είναι σαφές δεν ισχύει εδώ αυτή η σημασία. *τό θεωρούμενον* είναι αυτό που ο Επίκουρος αλλού (παρ. 56) το αναφέρει ως *τὸ ἐπιβλητικῶς λαμβανόμενον τοῖς αἰσθητηρίοις* – το αποτέλεσμα της παρατήρησης από μέρος των αισθήσεων σαν αντίθεση με την παθητική αίσθηση: έτσι το *κατ' ἐπιβολήν λαμβανόμενον* είναι η εικόνα που γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα επιστημονικού συμπεράσματος, κάθε βήμα του οποίου έχει υποστεί τον έλεγχο με τις *αἰσθήσεις* ώστε να υπάρχει βεβαιότητα ότι δεν υπάρχει *ἀντιμαρτύρησις*. Έχουμε μια παθητική αίσθηση του σώματος που κινείται. Με την παρατήρηση βλέπουμε ότι κάθε ένα από τα αντιληπτά με τις αισθήσεις μέρη του που γίνονται αντιληπτά κινείται προς την ίδια κατεύθυνση με το συνολικό σώμα. *δόξα* με συνδυασμό εικόνων χρησιμοποιεί αυτή την ιδέα τυχαία σε ατομικά μέρη αλλά ο νους αντιλαμβάνεται αληθινές εικόνες ατόμων σε κίνηση, κάτι που προκύπτει από μια αλυσίδα γενικών εννοιών (προλήψεων) – τα άτομα, η σύγκρουσή τους, η παλμική κίνηση τους σε όλες τις κατευθύνσεις- κάθε μια από τις οποίες έχει ελεγχθεί επιστημονικά. Συνεπώς το συμπέρασμα της *ἐπιβολή τῆς διανοίας* είναι αληθινό.

Παρ. 47β.

1. **Οὐ μὴν οὐδ' ἄμα.** Ο Giussani και ο Bailey εισάγουν εδώ αυτή το χωρίο από την παρ. 47. Θα αποτελούσε μεγάλη δυσκολία ως προς το νόημα, να παραμείνει η παράγραφος στη θέση του χειρογράφου, σε σύνδεση με την θεωρία των «ειδώλων», ενώ εδώ ακολουθεί εντελώς φυσικά την προηγούμενη έκθεση της κίνησης των ατόμων. Είναι στην πραγματικότητα προφύλαξη ενάντια σε παρανόηση της θεωρίας που μόλις έχει εκτεθεί, και έχει αναλυθεί εξαιρετικά στις περισσότερες από τις λεπτομέρειές της από τον Giussani. Η κίνηση ολόκληρου του σώματος είναι, έχει ειπωθεί, το άθροισμα των κινήσεων των ατόμων που το συνιστούν. Αλλά αυτές οι κινήσεις είναι μια άπειρη σειρά μικρών τροχιών προς όλες τις κατευθύνσεις: θα μπορούσαμε τότε να υποθέσουμε ότι το συνολικό σώμα εκτελεί ολόκληρη αυτή τη σειρά των κινήσεων, και φθάνει στο τέρμα της πορείας του αφού έχει ακολουθήσει μια πλάγια πορεία προς όλες τις κατευθύνσεις. Μια τέτοια ιδέα είναι πραγματικά αδιανόητη, και επιπλέον θα αποτελούσε ευθεία αντίφαση με την *αἴσθησις*, επειδή σε αυτή την περίπτωση ολόκληρο το σώμα θα έχει έλθει από οποιοδήποτε πιθανό σημείο σε οποιαδήποτε κατεύθυνση από την οποία ένα από τα άτομα του ξεκίνησε και όχι από τη θέση από την οποία

το είδαμε να ξεκινά. Η αντίρρηση έχει τεθεί με μεγάλη υπερβολή, αλλά δεν είναι δύσκολο να δούμε τη σκέψη που βρίσκεται πίσω από αυτή: εάν η κίνηση του συνθέτου σώματος είναι μόνο το άθροισμα των κινήσεων των ατόμων που το συνιστούν, δεν είναι πραγματικές αυτές μόνο οι μη αισθητές κινήσεις και δεν είναι πλάνη η κίνηση του συνθέτου σώματος; Ο Επίκουρος απαντά με ένα εμφαντικό όχι. Η κίνηση του συνθέτου σώματος είναι μια πραγματικότητα που προσδιορίζεται από την *άντικοπή* των ατόμων που το συνιστούν. Συνεπώς, εάν θα μπορούσαμε να το μεταφράσουμε στην κυριολεξία, η κίνηση του συνθέτου σώματος είναι η αισθητή ομοιότητα (*ὁμοιον*) με το άθροισμα των συνιστωσών κινήσεων. Ως ξεχωριστές οντότητες τα άτομα εκτελούν τις μικρές τους τροχιές με άπειρη ταχύτητα, αλλά ως μέρη μιας νέας ενότητας (*ἄθροισμα*, ή *concilium* κατά τον Λουκρήτιο) συνδυάζονται για να εκτελέσουν μια νέα κίνηση. Το σύνθετο σώμα είναι πολύ περισσότερο από ένα σύνολο, είναι μια οντότητα: η κίνηση του είναι κάτι περισσότερο από άθροισμα κινήσεων: είναι μια νέα πραγματικότητα.

Έτσι και οι κινήσεις του συνθέτου σώματος, αισθητές, συνεχείς, που λαμβάνουν χώρα σε αισθητό χρόνο, αλλά και οι κινήσεις των ατόμων, μη αντιληπτές, σταθερά διακοπτόμενες, που συμβαίνουν σε χρόνο που είναι αντιληπτός μόνο με το νου, είναι όμοιες πραγματικότητες. *ἐπεὶ τό γε θεωρούμενον πᾶν ἢ κατ' ἐπιβολὴν λαμβανόμενον τῆ διανοίᾳ ἀληθές ἐστίν.* (παρ. 62 τέλος). Η ιδέα είναι η πλέον θεμελιώδης στην επικούρεια φυσική. Και ο αισθητός κόσμος αλλά και ο μη αισθητός κόσμος που γίνεται αντιληπτός με τη νόηση είναι πραγματικοί και αληθινοί. Ξανά, έχουμε ακριβή παραλληλισμό στην θεωρία των παροδικών ιδιοτήτων των ατόμων, για παράδειγμα, είναι άχρωμα, αλλά από τα διαφορετικά τους σχήματα και τις διατάξεις τους δημιουργούν το χρώμα στο σύνθετο σώμα: και το χρώμα δεν είναι πλάνη αλλά πραγματικότητα. Αυτό είναι το φυσικό συμπέρασμα του κειμένου πάνω στην ατομική κίνηση και ο Bailey δεν έχει αμφιβολία ότι είναι σωστή η μετάθεση και η γενική ερμηνεία αυτής της παραγράφου που κάνει ο Giussani.

2. **οὐδ'.** Υπάρχει στο χειρόγραφο και μπορεί να παραμείνει έτσι. Όμως διάφοροι μελετητές προτείνουν διορθώσεις.

3. **ἐπὶ τοῦς πλείους τόπους.** Δηλαδή τα διάφορα σημεία στα οποία φτάνει καθένα από τα συνιστώσα άτομα ακολουθώντας τις τροχιές του.

4. Ο Usener και στη συνέχεια ο Giussani περιορίζει σε παρένθεση στις λέξεις *ἀδιανόητον γάρ καὶ τοῦτο*. Σε αυτή την περίπτωση είναι απαραίτητο να εισαχθεί ἄρνηση στην επόμενη πρόταση, που πρέπει να είναι το *οὔτε* ώστε να συμφωνεί με το *οὔτε* που υπάρχει πιο πάνω. Ο Usener διαβάσει *οὔτ' ἀφικνούμενον*, ο Giussani *οὔτε συναφικνούμενον*, διατηρώντας την πρόθεση για να εκφράσει την κίνηση του συνολικού σώματος μαζί με τα συνιστώσα άτομα. Κατόπιν ο Giussani ερμηνεύει την πρόταση με μια πολύ έξυπνη και πολύ απίθανη ιδέα: σημειώνει ότι όλα τα άτομα που αποτελούν ένα σύνθετο σώμα πρέπει, πριν εισέλθουν στο σύνθετο σώμα, να έχουν ταξιδέψει στην πορεία τους προς πολύ απομακρυσμένα σημεία του χώρου: η θεωρία τότε που θα προσδιόριζε την κίνηση ολόκληρου του σώματος με τις κινήσεις των ατόμων του πρέπει να κάνει την υπόθεση ότι με αυτά έχει φτάσει από όλα αυτά τα απομακρυσμένα σημεία του χώρου και όχι από το σημείο από το οποίο έχουμε παρατηρήσει την κίνηση του. Συγκρίνει ειδικά την περιγραφή του Λουκρήτιου για τον σχηματισμό της αστραπής νί. 340-345. Αλλά μια τέτοια ιδέα πάει πολύ μακριά και, καθώς παρατηρεί ο Bignone, δεν υπάρχει λόγος να προσδιορίσουμε την κίνηση του ατόμου από αυτές των ατόμων *πρὶν εισέλθουν στο σύνθετο σώμα*.

Η πρόταση του Bignone είναι πολύ περισσότερο ικανοποιητική και την ακολουθεί χωρίς δισταγμό και ο Bailey: συνεχίζει την παρένθεση μέχρι το *ἔσται ἀφιστάμενον*, και διατηρεί το κείμενο του χειρογράφου χωρίς την εισαγωγή άρνησης. Η φράση τότε είναι ένα πρόσθετος λόγος για να απορρίψουμε την θεωρία που μόλις διατυπώθηκε: είναι αδιανόητο, και επιπλέον έχει ως συνέπεια την υπόθεση ότι το σύνθετο σώμα θα μπορούσε να φτάσει όχι από εκεί που το είδαμε να ξεκινά, αλλά από οποιοδήποτε σημείο οποιασδήποτε κατεύθυνσης, όπως θα έκανε εάν η λοξή πορεία ακολούθησε τις διάφορες τροχιές των ατόμων που συνιστούν το σώμα.

5. **ὄθεν δῆποθεν τοῦ ἀπείρου.** Συνδυάζεται τότε με το *συναφικνούμενον*.

6. **ἀντικοπῆ γὰρ ὅμοιον ἔσται**, η κίνηση του συνολικού σώματος είναι η εξωτερική εμφάνιση (*ὁμοίωμα* παρ. 46β) των διαφόρων εσωτερικών κινήσεων των συνιστώντων ατόμων.

7. **μέχρι τοσούτου.** Ο Giussani, που σκέπτεται πολύ την έκθεση του Λουκρήτιου στον σχηματισμό της αστραπής, θεωρεί ότι σημαίνει «μέχρι τη στιγμή της εκκίνησης», δηλαδή του σχηματισμού του σύνθετου σώματος και την έναρξη της κίνησης του συνθέτου σώματος. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η κίνηση των ελευθέρων ατόμων ήταν *οὐκ ἀντικοπτόν*. Αλλά είναι πολύ δύσκολο να βγάλουμε αυτή την εξήγηση από τα συμφραζόμενα, και είναι βεβαίως αντιφατικό, επειδή ο Επίκουρος προφανώς σκέπτεται εξίσου τα σύνθετα σώματα που σχηματίστηκαν προ πολλού και σε ακινησία πριν από τη στιγμή της εκκίνησης, όταν δεν θα μπορούσε να λεχθεί ότι «η ταχύτητα της κίνησης ήταν *οὐκ ἀντικοπτόν*». Η φυσική έννοια που πρέπει να βγει από τα συμφραζόμενα είναι «μέχρι τοῦ αἰσθητοῦ χρόνου», και αυτό φαίνεται να εννοούσε ο Επίκουρος. Στο *χρόνοι λόγω θεωρητοί* η κίνηση είναι η ανεξάρτητη κίνηση των ξεχωριστών ατόμων με ατομική ταχύτητα, *οὐκ ἀντικοπτόν*, αλλά τη στιγμή που φτάνουμε σε *χρόνος αἰσθητός* έχουμε την κίνηση του συνθέτου σώματος, την εξωτερική έκφραση της *ἀντικοπῆς*.

8. **ἀντικοπτόν:** «η ταχύτητα της κίνησης του δεν υπόκειται σε επιβράδυνση λόγω σύγκρουσης».

9. **χρήσιμον δὴ ... τὸ στοιχεῖον.** Ο Giussani έχει αντίρρηση να μεταφέρει αυτή τη πρόταση με το υπόλοιπο χωρίο θεωρώντας ότι ακούγεται περιττό στο τέλος της πρότασης, και θα ήταν πιο φυσικό να μπει σε νέα παράγραφο. Αλλά μπορούμε να συγκρίνουμε την παράλληλη φράση στο τέλος της έκθεσης πάνω στη φύση της όρασης, παρ. 52, *καὶ ταύτην οὖν σφόδρα γε δεῖ τὴν δόξαν κατέχειν*.

5. Η ψυχή, η φύση της και οι δραστηριότητές της

Το επόμενο κύριο μέρος της επιστολής (Παρ. 63-68) εξετάζει την φύση της ψυχής, ή την βασική αρχή της ζωής (*ψυχή*). Τα κύρια σημεία της θεωρίας του Επίκουρου είναι (1) ότι έχει υλικό χαρακτήρα, σωματική υπόσταση (*σῶμα*), έχει συγκροτηθεί όπως άλλες υλικές οντότητες από ένωση ατόμων. (2) ότι τα άτομα που την αποτελούν έχουν εξαιρετικά λεπτή φύση. (3) ότι τα σωματίδια της ψυχής μοιάζουν πολύ με αυτά του ανέμου και της θερμότητας, που τα αντιλαμβάνεται και αυτά ως υλικές οντότητες. (4) ότι σε αυτά τα δύο στοιχεία προστίθεται και ένα τρίτο που έχει σύσταση που δεν ονομάζεται, πολύ πιο λεπτή σε δομή από τα δυο προηγούμενα. (5) ότι η ψυχή είναι κατανεμημένη σε ολόκληρο το σώμα και

με αυτό διατηρείται από την καταστροφή, και με τη σειρά της μεταδίδει την αίσθηση στο σώμα. (6) ότι με τη διάλυση του σώματος διαλύεται και αυτή και καταστρέφεται.

Όλο αυτό βρίσκεται σε αρμονία με την γενική επικούρεια θεωρία της ψυχής, αλλά τίθεται πολύ περιληπτικά, και όταν συγκρίνεται με άλλες επικούρειες πηγές φαίνεται να έχει κάποιες παραλήψεις. Ειδικά υπάρχουν δύο αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις από την έκθεση του Λουκρήτιου στο Βιβλίο ΙΙΙ.

(1) Ως προς το στοιχείο της πνοής ή του ανέμου (*ventus*) και της θερμότητας (*calor, vapor*) ο Λουκρήτιος προσθέτει το τρίτο στοιχείο του αέρα (*aer*) (iii. 233). Αυτή η έκθεση υποστηρίζεται από άλλες επικούρειες πηγές, για παράδειγμα Πλούταρχος *adv. Coloten* 20 (Usener 314) *ἐκ τινος θερμοῦ καὶ πνευματικοῦ καὶ ἀερώδους*, και Αέτιος iv. 3 (Usener 315) *κρᾶμα ἐκ τετάρων, ἐκ ποιοῦ πυρώδους, ἐκ ποιοῦ ἀερώδους, ἐκ ποιοῦ πνευματικοῦ, ἐκ τετάρτου τινός ἀκατονομάστου*. Ο Giussani (vol. I, pp, 184ff) έχει έξυπνα εξηγήσει ότι με αυτό ερμηνεύει την ιδέα που αποκτάται από την ατμόσφαιρα σε τρεις διαφορετικές θερμοκρασίες, θερμός αέρας (*θερμόν*), αέρας σε κανονική θερμοκρασία (*ἀήρ*), και ψυχρός αέρας (*πνεῦμα*). Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ασυμφωνία ως προς αυτό το σημείο μεταξύ του Επίκουρου και των μαθητών του, αλλά πρέπει να θεωρήσουμε αυτό το χωρίο ως πρόχειρη έκθεση, που αλλού είναι αναλυτική. Το «ανώνυμο» στοιχείο γίνεται έτσι στον Λουκρήτιο το *quartanatura* (iii. 241).

(2) Ο Λουκρήτιος διακρίνει (iii. 94-135) ανάμεσα στο *anima*, την βασική αρχή της ζωής, που κατανέμεται, όπως λέει εδώ ο Επίκουρος, σε ολόκληρο το σώμα και έτσι αυτή είναι η προέλευση της αίσθησης, και στο *animus*, το νου, ένωση καθαρών ατόμων της ψυχής που βρίσκεται στο στήθος. Αυτή η διάκριση έχει γίνει ήδη από τον Δημόκριτο, και πιστοποιείται όχι μόνο από το σχόλιο στην παρ. 67, αλλά από τον Αέτιο iv. 4 (Usener 312) και τον Πλούταρχο *adv. Coloten* 20 (Usener 314). Είναι πράγματι βασική ιδέα στο σύστημα, και φαίνεται περίεργο που ο Επίκουρος το έχει παραλείψει εδώ. Ο Brieger προσπάθησε να βρει αναφορά γι' αυτό στην παρ. 65, αλλά ο Giussani έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν έχει σχέση με αυτό. Ίσως το χωρίο στο οποίο ο Επίκουρος αναφέρεται στο θέμα αυτό να έχει χαθεί, αλλά και εδώ φαίνεται πιο πιθανό ότι μιλάει περιληπτικά και δεν αναφέρεται σε αυτό που ήταν το κύριο σημείο της θεωρίας του για την ψυχή μας που θα ήταν προσφιλές στους προχωρημένους μαθητές του στους οποίους και απευθύνεται η επιστολή προς Ηρόδοτο.

(1) Η πρώτη παράγραφος (παρ. 63) αναφέρεται στη φύση και την ατομική σύσταση της ψυχής.

Παρ. 63.

1. **συνορᾶν**, «να θεωρήσουμε» κυριολεκτικά «να αποκτήσουμε αντίληψη με παρατήρηση από κοντά»: μπορούμε να σημειώσουμε το ρήμα, καθώς η νόηση είναι πάντοτε για τον Επίκουρο ένα είδος οπτικής αντίληψης.

2. **ἀναφέροντα**, «αναφερόμενοι στις» εξωτερικές και εσωτερικές αισθήσεις, δηλαδή χρησιμοποιώντας τις, όπως πάντοτε στο σύστημα του Επίκουρου, ως κριτήρια αλήθειας.

3. **σῶμα**: αυτό είναι σημείο τεράστιας σημασίας. Η ψυχή είναι καθαρά υλική και σωματική, και η κοινή ιδέα ότι είναι *ἀσώματον* δεν μπορεί να έχει θέση σε ένα καθαρά υλιστικό σύστημα, δεσ παρ. 67.

4. **λεπτομερές**, «που αποτελείται από λεπτά σωματίδια», δηλαδή όπως μαθαίνουμε από τον Λουκρήτιο iii. 177 και συνέχεια, από μικρά στρογγυλά και μαλακά άτομα που έχουν ενωθεί

σε μια λεπτή δομή: Δες το σχόλιο στην παρ. 67 *ἔξ ἀτόμων αὐτὴν συγκεῖσθαι λειοτάτων καὶ στρογγυλωτάτων, πολλῶ τινι διαφερουσῶν τῶν τοῦ πυρός.*

5. **παρ' ὄλον τὸ ἄθροισμα παρεσπαρμένον**, που ανακατεύεται, δηλαδή, με τα άτομα που συνθέτουν ολόκληρο το σώμα. Αλλά δεν είναι αναγκαίο, όπως υποστηρίζει ο Δημόκριτος, να έχουν διαταχθεί σε εναλλακτικά στρώματα (Δες Λουκρήτιο iii. 370-395).

6. **προσεμφερέστατον**. Ο Λουκρήτιος λέει ευθέως ότι είναι αέρας και άνεμος και θερμότητα: ο Επίκουρος πιο συγκρατημένα ότι είναι «πολύ όμοια» με άνεμο και θερμότητα.

7. **πνεύματι**: Με τον όρο πνεῦμα ο Επίκουρος είναι πιθανόν να εννοεί «άνεμο» μάλλον παρά «πνοή», αυτό όπως και η θερμότητα ήταν γι'αυτόν υλικό σώμα.

8. **ἔστι δὲ τὸ μέρος**, «υπάρχει επίσης το μέρος...». Πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Επίκουρος γράφει στον Ηρόδοτο, που συμπεραίνεται ότι έχει ήδη αποκτήσει σημαντική γνώση του συστήματος. Κάποιοι μελετητές προτείνουν διορθώσεις στο κείμενο του χειρογράφου.

9. **πολλὴν παραλλαγὴν**, «μεγάλο βήμα στην κλίμακα» της λεπτότητας στην υφή. Για την έννοια της παραλλαγή ως σειρά ή αλληλουχία δες παρ. 55.

10. **συμπαθὲς δὲ τούτῳ μᾶλλον καὶ τῷ λοιπῷ ἄθροίσματι**. Το τρίτο μέρος είναι περισσότερο ικανό να δρα σε αρμονία με το υπόλοιπο σώμα λόγω της λεπτότητας της υφής του, η οποία το κάνει ικανό να εισδύει στην δομή του σώματος πιο ολοκληρωμένα απ' ότι τα άλλα δυο στοιχεία.

11. **τούτο δὲ πᾶν...** Η μαρτυρία όλης μας της εμπειρίας για την φύση και τις δράσεις της ψυχής, κάνει φανερό ότι η ερμηνεία που μόλις δόθηκε είναι η σωστή. Δες το επιχείρημα του Λουκρήτιου, που ενισχύει σε μεγάλη έκταση αυτή την ιδέα ii. 417-829.

12. **δῆλον <ποιοῦσι>**. Προσθήκη του Brieger την οποίαν δέχεται και ο Giussani. Άλλοι μελετητές προτείνουν άλλες επεμβάσεις.

13. **ᾧστερόμενοι θνήσκομεν**: στην κυριολεξία «η απώλεια των οποίων προκαλεί τον θάνατο μας», δηλαδή αυτό που φεύγει μακριά όταν πεθαίνουμε: Εάν μπορούμε να ανακαλύψουμε ότι θα μάθουμε τι είναι η ψυχή, και η μαρτυρία δείχνει ότι είναι σωματίδια ανέμου και θερμότητας και αυτού του άλλου λεπτού στοιχείου.

(2) Η δεύτερη παράγραφος (παρ. 64) αναφέρεται στην προέλευση της αισθητηριακής αντίληψης. Αυτή προκαλείται από την κίνηση των ατόμων της ψυχής, που περιβάλλονται από το σώμα που τα περικλείει, και στο οποίο κατ' αυτό τον τρόπο μεταδίδει την αίσθηση. Ο Giussani επισημαίνει εδώ την πολύ χρήσιμη διάκριση που κάνει ο Brieger μεταξύ δύο ειδών συνθέτων σωμάτων στο σύστημα του Επίκουρου: (1) *mixturae*, στερεά ή υγρά σώματα τα οποία έχουν την ικανότητα να διατηρούν τη συνοχή τους από μόνα τους. (2) *texturae*, σώματα με πιο χαλαρό σχηματισμό, τα οποία δεν μπορούν να δαιτηρήσουν τη συνοχή τους εκτός εάν περιβάλλονται (*στεγάζεσθαι*) από κάποιο περισσότερο συμπαγές σώμα. Η ψυχή είναι ένα κατεξοχήν παράδειγμα του δεύτερου είδους: δεν μπορεί να έχει συνοχή από μόνη της (διασκορπίζεται μετά τον θάνατο), αλλά όταν προστατεύεται από το σώμα έχει την ικανότητα (*δύναμις*) να παράγει την παροδική ιδιότητα (*σύμπτωμα*) της αίσθησης με την κίνηση των δικών της συστατικών ατόμων (σημειώνουμε την καθαρά υλιστική έννοια), και επιπλέον να μεταδίδει αυτή την αίσθηση στο σώμα. Έτσι είναι που, εξαιτίας της παρουσίας της ψυχής, το σώμα το ίδιο αισθάνεται, αλλά που αμέσως αφού φύγει η ψυχή αυτό σταματά να αισθάνεται – επειδή το σώμα σαν τέτοιο δεν έχει ποτέ την ικανότητα της αίσθησης. Η έννοια είναι λεπτή και έχει μεγάλη σημασία για την επικούρεια ψυχολογία, και με πολλή μεγάλη σαφήνεια

αναπτύσσεται από τον Λουκρήτιο στο iii. 323-416, κάποια τμήματα από το οποίο δείχνουν αξιοσημείωτη αντιστοιχία με το κείμενο αυτό.

14. **τὴν πλείστην αἰτίαν**: σημειώνουμε αυτή την προσεκτική έκφραση. Η ψυχή είχε το μεγαλύτερο μερίδιο στην αιτία της αίσθησης, επειδή είναι η ψυχή που ξεκινά την κίνηση (*κίνησις*) που την παράγει. Αλλά όχι όλη, επειδή θα μπορούσε να μην παράγει αίσθηση, εκτός εάν αυτό γίνεται μέσα από την προστασία του σώματος. Αυτή είναι μια αιτία που συμμετέχει το σώμα.

15. **κατέχειν**: σύγκρινε με τις παρ. 52, 47β.

Παρ. 64.

1. **ταύτην**: εννοεί *αἴσθησιν*, όχι *τὴν πλείστην αἰτίαν*.

2. **ἔστεγάζετο**, «περιβαλλόταν», «προστατευόταν», «διατηρούσε την συνοχή της». Δες Λουκρήτιο iii. 323.

Αυτή λοιπόν η φύση της ψυχής προστατεύεται απ' όλο το σώμα.

3. **παρασκευάσαν ἐκείνη τὴν αἰτίαν ταύτην**: σημειώνουμε ξανά την ακρίβεια της έκφρασης: η προστασία είναι μια αιτία της αίσθησης, που παρέχεται από το σώμα στη ψυχή.

4. **μετείληφε**: το σώμα, σαν συνέπεια, έχει «μερίδιο» στην αίσθηση.

5. **συμπτώματος**, «τυχαία ικανότητα», ή με τη λογική έννοια «παροδική», δες παρ. 68-73. Η αίσθηση δεν είναι «μόνιμη ιδιότητα» (*συμβεβηκός*), κάτι το βασικό για την ύπαρξη είτε του σώματος είτε της ψυχής, αλλά είναι «παροδική ιδιότητα» ή «δευτερεύουσα ιδιότητα» που δημιουργείται από το γεγονός της ένωσης τους.

6. **οὐ μέντοι πάντων...**, «δεν κατέχει όλα τα *συμπτώματα* που προκύπτουν από την ένωση», δηλαδή αυτών της σκέψης και της σύλληψης νοητικών εικόνων, τις οποίες κατέχει ο νους μέσα στο σώμα. Αυτή η φράση ξανά συνιστά ότι ένα χωρίο που αναφέρεται στο νου έχει μείνει έξω.

7. **διὸ**: και έτσι, όταν η ψυχή φεύγει, καθώς δεν έχει από μόνο του το σωστό είδος κινήσεων για να δημιουργήσει συνείδηση, το σώμα χάνει την αίσθηση. Ο Giussani θέλει το *διὸ* να αναφέρεται όχι στην προηγούμενη φράση, αλλά σε ολόκληρη την προηγούμενη περιγραφή. Επιχειρηματολογεί με προσοχή φράση με φράση, και δεν υπάρχει πραγματική δυσκολία στη σύνδεση. Εάν το σώμα κατείχε όλα τα *συμπτώματα* της ψυχής, θα ήταν ικανό να συνεχίσει η συνείδηση μετά την αναχώρηση της. Αλλά καθώς έχει μόνο αίσθηση, και αυτήν μόνο με την παρουσία της ψυχής, δεν μπορεί να το κάνει.

8. **Οὐ γὰρ αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ...** επειδή δεν έχει ανεξάρτητη αίσθηση, σαν δική του ικανότητα. Η διαδοχή των συλλογισμών μεταξύ αυτής και της προηγούμενης πρότασης αναπαράγεται ακριβώς από τον Λουκρήτιο iii. 356, 357

Μα αφού το σώμα στερείται παντελώς την αίσθηση όταν το εγκαταλείπει η ψυχή. Σωστά, γιατί χάνει κάτι που δεν ήταν δικό του όσο ζούσε¹³.

9. **ἀλλ' ἑτέρῳ ἅμα συγγεγεννημένῳ αὐτῷ παρεσκευάζεν**, Ο Brieger και ο Bailey δέχονται ότι είναι εντελώς αδύνατον να έχει χρησιμοποιήσει ο Επίκουρος το *παρασκευάζειν* πιο πάνω για κάτι που παρέχεται από το σώμα στην ψυχή, και αργότερα για κάτι που παρέχεται από την ψυχή στο σώμα. Ο Giussani καθώς προτιμά το *ἕτερον ... συγγεγεννημένον* του Usener «κάτι άλλο (δηλ. η ψυχή) που έχει γεννηθεί με αυτό του έδωσε αυτή την ικανότητα», αντικρούει τον Brieger, ότι ενώ αντιθέτως πιο πάνω ήταν η αιτία (*αἰτία*) για την αίσθηση την

13 Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

οποία παρείχε το σώμα, εδώ θα έπρεπε να είναι η ίδια η αίσθηση, και ότι ο Επίκουρος δεν θα μπορούσε να το είχε πει. Αλλά ξεχνά βέβαια την σημασία του *παρασκευάζειν*, που περιέχει από μόνο του τη σημασία του «παρέχει αιτία για». Ο Brieger φαίνεται ότι έχει δίκιο, αλλά η διαφορά δεν επηρεάζει την γενική ιδέα, όπως παρατηρεί ο Giussani. Αλλά και ο Bignone ακολουθεί τον Brieger.

10. **συντελεσθείσης... δυνάμεως**. Η αφανής ικανότητα την οποίαν είχε πάντοτε η ψυχή τώρα τελειοποιείται ή ενεργοποιείται. Μια σχεδόν αριστοτελική έκφραση.

11. **περί αὐτό**, «μέσα σε αυτό το ίδιο» και όχι όπως προτείνει ο Giussani «που οφείλεται στο ότι είναι μέσα στο σώμα». Αυτό είναι πολύ πιο δύσκολο να βγει από το ελληνικό κείμενο, και κάτω στη λέξη *ἀπεδίδου* ο Επίκουρος σκέπτεται την δημιουργία της αίσθησης στην ψυχή, και τίποτα πέραν τούτου.

12. **κατὰ τὴν κίνησιν**: είναι η ατομική κίνηση μέσα στην ψυχή που προκαλεί την αίσθηση.

13. **εὐθύς**, «αμέσως», «χωρίς εξωτερική βοήθεια», και έτσι «αυθόρμητα».

14. **ὁμούρησιν**: η «παράθεση» των σωματιδίων της ψυχής και του σώματος.

15. **συμπάθειαν**: η αντιστοιχία τους στην κίνηση. Σύγκρινε παρ. 48, 50, και Λουκρήτιο iii. 335-336

Μόνο με τις συντονισμένες τους κινήσεις ανάβει και απλώνεται στη σάρκα μας η φλόγα της αίσθησης.¹⁴

16. **καὶ ἐκείνῳ**, βεβαίως «στο σώμα επίσης».

(3) Οι παράγραφοι 65 και 66 περιέχουν συμπεράσματα από την ένωση της ψυχής και του σώματος που μόλις εξηγήθηκε. Η ψυχή, καθώς είναι η βασική αιτία της αίσθησης, μπορεί να διατηρήσει την αίσθηση ακόμη και αν μέρη του σώματος έχουν χαθεί: αλλά το σώμα, το οποίο αντλεί την αίσθηση του μόνο από την παρουσία της ψυχής, πρέπει να την χάσει τη στιγμή που η ψυχή έχει φύγει. Επίσης, εάν το σώμα διαλυθεί εξολοκλήρου, και η ψυχή πρέπει να χάσει την αίσθηση, καθώς δεν έχει πλέον το σώμα για να διατηρήσει τη συνοχή της. Το χωρίο είναι σχετικά απλό και βατό, αλλά έχει υποστεί σημαντικές επεμβάσεις από μελετητές. Ο Brieger, που πιστεύει ότι το τρίτο μέρος της ψυχής είναι, σύμφωνα με την άποψη του Επίκουρου, το *animus*, και είναι μόνο του η αιτία της αίσθησης, νομίζει ότι έχει χαθεί ένα χωρίο πριν από αυτή την παράγραφο, στο οποίο ο Επίκουρος έκανε μετάβαση από την *anima* στο *animus*, και ότι το ίδιο αυτό το χωρίο ασχολείται με το δεύτερο. Αλλά η συνολική του θέση φαίνεται, κατά τον Bailey, να είναι αβάσιμη, και η άποψη του περιέχει, όπως παρατήρησε ο Giussani, μια πολύ αφύσικη ερμηνεία αυτής της πρώτης πρότασης. Ακόμη και η πρόταση (*ὅσον ποτέ ἔστι τὸ συντεῖνον τῶν ἀτόμων πλήθος εἰς τὴν τῆς ψυχῆς φύσιν*) η οποία θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς ότι θα ἔλεγε πολλά προς χάριν αυτής της άποψης, έχει πολύ κακά μεταφραστεί και από τον Brieger και από τον Giussani, όπως αναφέρει ο Bailey.

Παρ. 65.

1. **ἐνυπάρχουσα**: έντελώς κυριολεκτικά «που εξακολουθεί να υπάρχει μέσα στο σώμα».

2. **ἄλλου τινὸς μέρους ἀπηλλαγμένου**, «εάν κάποιο άλλο μέρος (του συνολικού αθροίσματος της ψυχής και του σώματος) χαθεί». Να συγκρίνουμε, για παράδειγμα, την περιγραφή του Λουκρήτιου στο iii. 642 και συνέχεια για την επίδραση της απώλειας των άκρων του σώματος στη μάχη. Ο Brieger, λαμβάνοντας ότι εδώ η *ψυχή* σημαίνει «ο νους» (*animus*), δηλαδή στη θεωρία του το τρίτο μέρος, μεταφράζει «κάθε άλλο μέρος της ψυχής» δηλαδή ο άνεμος ή η θερμότητα. Αλλά η έκφραση θα ήταν τουλάχιστον εξαιρετικά

14Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

αντιφατική, και η ιδέα ότι καθένα από αυτά τα δυο στοιχεία θα «χανόταν» ξεχωριστά είναι ακριβώς αντίθετη με την γενική έννοια του Επίκουρου.

3. **άναισθητήσει** είναι πιθανόν η καλύτερη αποκατάσταση για το *άναισθήσει* ή *άναισθησία* του χειρογράφου.

4. **τοῦ στεγάζοντος λυθέντος εἴθ' ὅλου εἶτε καὶ μέρους τινός.** Ο Bignone και ο Bailey παίρνουν το *τοῦ στεγάζοντος* να σημαίνει όχι «το συνολικό σώμα που περιβάλλει την ψυχή», αλλά «αυτό που περιβάλλεται» το ξεχωριστό μέρος της *ψυχής* που χάνεται, δηλαδή, ένα χέρι ή ένα πόδι που ξαφνικά αποκόπτεται: το *λυθέντος* θα είναι συνεπώς παράλληλο σε σημασία με το *διαλυμένου*, που χρησιμοποιείται πιο κάτω για το συνολικό σώμα. Ο Giussani παίρνει το *τοῦ στεγάζοντος* να αναφέρεται στο συνολικό σώμα: το *λυθέντος* δεν μπορεί τότε να σημαίνει «διαλύεται» λόγω του *εἴθ' ὅλου*: εάν ολόκληρο το σώμα διαλύεται, η ψυχή, όπως λέει ο Επίκουρος πιο κάτω, πρέπει να χαθεί. Οδηγείται συνεπώς στο να πάρει το *λυθέντος* με την ασυνήθιστη έννοια του «τραντάζομαι» από δυνατή σύγκρουση, και προσπαθεί να βρει αντίθεση μεταξύ αυτού και του σύνθετου *διαλυμένου*. Αλλά, όπως παρατηρεί ο Bignone, αυτό είναι καθαρή ταχυδακτυλουργία. Το σύνθετο ρήμα είναι κατάλληλο για το συνολικό σώμα, το απλό ρήμα για ένα άκρο «που αποσπάται» από το υπόλοιπο σώμα.

5. **εάν περ διαμένη, ἔξει** : το υποκείμενο είναι η *λοιπή ψυχή*, το μέρος της ψυχής το οποίο απομένει, όταν μέρη από αυτήν απομακρύνονται στο χαμένο άκρο.

6. **καὶ ὅλον καὶ κατὰ μέρος** : φράση χωρίς ακριβολογία που έχει προστεθεί σε παράθεση: το σώμα δεν θα έχει αίσθηση είτε στο σύνολό του είτε σε κάθε μέρος του (δηλαδή, ένα κομμένο πόδι ή χέρι), εάν κάποια άτομα έχουν φύγει.

7. **ἐκείνου ἀπηλλαγμένου...εἰς τὴν τῆς ψυχῆς φύσιν.** «εάν αυτό το σύνολο των ατόμων, όσο μικρό και να είναι, χάνεται, που συμβάλλει να παράγει (τὸ συντεῖνον... εἰς) τη φύση της ψυχής». Το σώμα δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να συνεχίσει να έχει αίσθηση, εάν η ομάδα των ατόμων της ψυχής χαθεί. Για το *τὸ συντεῖνον εἰς* δεξ παρ. 79 πρὸς τὸ μακάριον τῆς γνώσεως συντείνειν, και παρ. 80 πρὸς τὸ ἀτάραχον καὶ μακάριον ἡμῶν συντείνει. Και η έννοια αλλά και η σύνταξη φαίνονται αρκετά απλές. Για τη γενική ιδέα δεξ Λουκρήτιο iii. 119-123:

Πρώτον, σκέψου πως συχνά η ζωή παραμένει στα μέλη ακόμα και όταν ακρωτηριαστεί ένα μεγάλο μέρος του σώματος. Και πως η ίδια αυτή ζωή, μόλις ξεφύγουν μερικά μόρια θερμότητας και βγει από το στόμα λίγη πνοή, μεμιάς λιποτακτεί και αυτή από τις φλέβες και εγκαταλείπει τα κόκαλα.¹⁵

Αλλά οι μελετητές, κατά τον Bailey και κατά τον Bignone, έχουν παρανοήσει το κείμενο.

(α) Ο Brieger, με την ιδέα του ότι η *ψυχή* σε όλη αυτή την παράγραφο είναι το *animus*, το καθαρό τρίτο μέρος, θα το πάρει «εάν αυτή χαθεί, η οποία, όσο μικρή και αν είναι, είναι αυτή που συνδέει μαζί τη μεγάλη μάζα των ατόμων με την φύση της ψυχής»: δηλαδή, η αναπνοή και η θερμότητα ξανά, που δρουν σαν σύνδεσμος μεταξύ της «καθαρής ψυχής» και του σώματος. Αλλά έχουμε ήδη δει ότι μια τέτοια ιδέα είναι αδύνατη.

(β) Ο Giussani, που επιχειρηματολογεί κατά του Brieger, υιοθετεί με κάποιο δισταγμό την απόδοση, «εάν χαθεί αυτό το quantum της ύλης, όσο μικρό και αν είναι, που εναρμονίζει την μάζα των ατόμων με την ζωή του ζωντανού όντος». Έτσι κάνει την υπόθεση ότι ο Επίκουρος επιχειρηματολογεί κατά του Αριστόξενου και αυτών των φιλοσόφων που θεωρούσαν ότι η ψυχή ήταν *αρμονία*, και συνεπώς χρησιμοποιεί ειρωνικά την μουσική μεταφορά *συντεῖνον*.

15Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

Το quantum της ύλης είναι βεβαίως η ίδια η ψυχή, που εναρμονίζει το σώμα με την *τῆς ψυχῆς φύσιν*.

Αλλά η βασική αντίρρηση για τις δυο αυτές αποδόσεις είναι ότι μεταφράζουν σαν να ήταν το κείμενο *τὸ συντεῖνον τὸ τῶν ἀτόμων πλῆθος*. Δεν είναι, και, εκτός αν εισαχθεί το *τὸ*, που δεν είναι αναγκαίο, το *τὸ συντεῖνον τῶν ἀτόμων πλῆθος* πρέπει να πάει όλο μαζί σαν ονομαστική.

8. **διαλυομένον**. Της διάλυσης του σώματος στα μέρη που το συνιστούν, κάθε ένα από τα οποία λύεται.

Παρ. 66.

1. **Οὐ γὰρ οἶόν τε νοεῖν...** Είναι αδιανόητο να μπορεί η ψυχή να υπάρχει ως οντότητα που αισθάνεται έξω από την προστασία του σώματος. Αυτό βεβαίως προετοιμάζει το έδαφος για την βασική ιδέα της επικούρειας φιλοσοφίας ότι η ψυχή είναι θνητή.

2. **συστήματι**, «οργανισμός», δηλαδή το *ἄθροισμα* της ψυχής και του σώματος, άλλη μια λέξη με αριστοτελική χροιά.

Στο τέλος αυτής της παραγράφου υπάρχει ένα ενδιαφέρον σχόλιο στο χειρόγραφο.

Αυτό συμπληρώνει την σύντομη έκθεση της επιστολής σε διάφορα σημαντικά θέματα: (α) το σχήμα και την φύση των ατόμων της ψυχής. (β) τη διαίρεση μεταξύ της «αρχῆς της ζωῆς» (*τὸ ἄλογον*) που διαμοιράζετε παντού σε όλο το σώμα και του «νου» (*τὸ λογικόν*) που εδράζεται, κατά τον Επίκουρο, στο στήθος. (γ) την προέλευση του ύπνου (*Δες Λουκρήτιο* *iv. 907* και μετά). Είναι επίσης μια απόδειξη που καταλήγει σε συμπέρασμα ενάντια στην άποψη του Brieger ότι η παράγραφος αυτή αναφέρεται μόνο στο *λογικόν*.

(4) Στην τελευταία παράγραφο αυτού του κεφαλαίου ο Επίκουρος, έχοντας διατυπώσει την δική του άποψη, προχωρά να αντικρούσει την λαϊκή πεποίθηση ότι ή ψυχή είναι ασώματη οντότητα. Η μόνη ασώματη οντότητα, υποστηρίζει, που μπορεί να γίνει αντιληπτή ως ανεξάρτητη οντότητα (δηλαδή όχι σαν μόνιμη ιδιότητα, ή σχέση ή παροδική ιδιότητα κάποιας σωματικής οντότητας) είναι το κενό. Τώρα το κενό, καθώς δεν μπορεί να αγγιχθεί ή να αγγίξει, δεν μπορεί να ενεργήσει ή πάθει, από οτιδήποτε άλλο. Επομένως η ψυχή, που καταφανώς ενεργεί και παθαίνει, δεν μπορεί να έχει φύση όπως το κενό, δεν μπορεί συνεπώς να είναι μια ανεξάρτητη ασώματη οντότητα. Πρέπει να είναι αισθητή και συνεπώς σωματική.

Η γενική έννοια του χωρίου είναι σαφής, αλλά έχει σημαντικές δυσκολίες στις λεπτομέρειες, τις οποίες έχουν παραλείψει κάποιοι από τους μελετητές. Για παράδειγμα ο Giussani παρατηρεί ότι δεν υπάρχει ανάγκη να μεταφραστεί το χωρίο.

Παρ. 67.

1. **προσκατανοεῖν**, «να αποκτήσουμε σαφή νοητική αντίληψη αυτού επιπλέον από εκείνο που έχουμε ήδη δει». Το χειρόγραφο έχει *ὅτι τὸ ἀσώματον λέγει γὰρ κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν τοῦ ὀνόματος ἐπὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ νοηθέντος ἄν*. Τρεῖς γραμμές διόρθωσης είναι δυνατές, και καμία από αυτές δεν είναι ικανοποιητική. (1) Ο Usener σημειώνοντας ότι το *λέγει γὰρ* είναι ο συνήθης τύπος εισαγωγής σχολίου, θα απομάκρυνε το *λέγει γὰρ κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν* από το κείμενο ως σχόλιο. Μετά γράφει *ὅ τι τὸ ἀσώματον*, δηλαδή *ἔστι*, «αυτό που είναι ασώματο» και παίρνει το *τοῦ ὀνόματος ἐπὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ νοηθέντος ἄν* ως γενική απόλυτη, και σε αυτό τον ακολουθεί ο Giussani, αλλά κανείς τους δεν κάνει νίξη για το πώς πρέπει να μεταφραστούν οι λέξεις. Ενδεχομένως «εάν το όνομα θα έπρεπε να θεωρηθεί σε σχέση με την ανεξάρτητη ύπαρξη». Αλλά (α) το *ἄν* δεν είναι αναγκαίο, (β) η επόμενη πρόταση δείχνει σαφώς ότι το *τοῦ καθ' ἑαυτὸ νοηθέντος* πρέπει να πάει μαζί. Επιπλέον, αντίθετα με την άποψη

του Usener γενικά, η συνήθης μορφή της εισαγωγής του Επίκουρου σε νέα θέματα απαιτεί το *ὅτι* και όχι το *ὅτι*, και, αν και το λέγει γάρ εισάγει συχνά σχόλια, η σημείωση «μιλά με τη συνηθισμένη αποδοχή των λέξεων» θα ήταν πολύ παράξενη.

(2) Μπορούμε τότε να συμπεράνουμε ότι το *ὅτι* είναι σωστό. Μετά ο Giussani ακολουθεί τις προτάσεις του Lortzing, ο οποίος προσθέτει μετά το *ἀσώματον* <οὐ δεῖ κατηγορεῖν τῆς ψυχῆς>, «ὅτι δεν πρέπει να υποστηρίζουμε το ἀσώματο της ψυχῆς». Αλλά δεν υπάρχει δικαιολογία για τέτοια προσθήκη, και τα συμφραζόμενα είναι ενάντια σε αυτήν. Ο Επίκουρος μιλά πρώτα γενικά για το ἀσώματο, και μόνο πιο κάτω χρησιμοποιεί την ιδέα της ψυχῆς.

(3) Πολύ καλύτερη είναι η πρόταση του Bignone, που κρατά το *ὅτι* και το *κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν* (μαζί με το *τοῦ ὀνόματος*) και διορθώνει το *λέγει γάρ* με το *λέγεται*: «ὅτι το ἀσώματο χρησιμοποιείται με την γενική αποδοχή του ὀρου γι' αυτό που μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητα». Ο Bailey ακολουθεί με κάποιο δισταγμό την πρόταση αυτή. Η έννοια είναι πολύ καλύτερη, αλλά (α) το *λέγεται* αντί του *λέγει γάρ* δεν είναι πολύ πιθανό, (β) η χρήση του *ὁμιλίαν* με αυτή την έννοια δεν παραλληλίζεται με τα κλασικά ελληνικά, και (γ) θα περίμενε κάποιος το συμπέρασμα να είναι «αυτό που μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητα ως τέτοιο», δηλαδή ως ἀσώματο. Για το *κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν* σύγκρινε με την παρ. 70 *κατὰ τὴν πλείστην φορὰν*.

2. **τὸ δὲ κενόν...** Το κενό δεν μπορεί να ενεργεί ή να παθαίνει επειδή η μόνη του ιδιότητα είναι να είναι ανέγγιχτο, και για να ενεργήσει ή να πάθει κάτι είναι αναγκαίο να υπάρχει άγγιγμα.

3. **Ὡστε οἱ λέγοντες...**: για την χρήση της ιδέας της ψυχῆς σύγκρινε τον Λουκρήτιο iii. 161-7, όπου ο ποιητής πολύ σαφώς καταδεικνύει την αναγκαιότητα του αγγίγματος για την ενέργεια, που μάλλον υποδηλώνεται στο κείμενο αυτό.

4. **διαλαμβάνεται**. Το χειρόγραφο έχει *διαλαμβάνει*, το οποίο δεν βγάζει νόημα. Ο Usener το αλλάζει σε *συμβαίνει*, το οποίο είναι βεβαίως πολύ εύκολο, και τον ακολουθεί και ο Giussani. Αλλά η αλλαγή αυτή είναι πολύ σοβαρή. Στην παρ. 69 όταν ορίζει την φύση των *συμβεβηκότα* ο Επίκουρος μιλά γι' αυτές *ὡς καὶ ἐπιβολὰς μὲν ἔχοντα ἰδίας... καὶ διαλήψεις*, δηλαδή μπορούν να γίνουν αντιληπτές ανεξάρτητα και να είναι διακριτές. Με την ισχύ αυτής της έκθεσης ο Bailey προτείνει το *διαλαμβάνεται* το οποίο θεωρεί ότι είναι σωστό: η εμφάνιση «και της ενέργειας και του παθήματος γίνονται αντιληπτές ξεχωριστά σε σχέση με την ψυχή», δηλαδή αντιλαμβανόμεστε και τα δύο και τα ξεχωρίζουμε μεταξύ τους. Αν και η έννοια είναι λίγο δύσκολη, είναι δυνατόν να ισχύει. Ο Bignone προτείνει με την ίδια σημασία το *διαλαμβάνεις*, το οποίο είναι ευκολότερο, αλλά η εισαγωγή του δευτέρου προσώπου είναι ακατάλληλη: θα υπήρχε λιγότερη αντίρρηση στην πρόταση του vonder Muehl για *διαλαμβάνομεν*.

5. **τὰ συμπτώματα**: το να ενεργεί και το να παθαίνει είναι βεβαίως με την τεχνική έννοια του ὀρου «παροδικές ιδιότητες», δεσ παρ. 70.

Παρ. 68.

1. **Ταῦτα οὖν πάντα...**: το συμπέρασμα της παραγράφου: αυτοί οι γενικοί τύποι, με την σταθερή αναφορά στα γεγονότα της εσωτερικής και εξωτερικής αίσθησης, θα δώσουν αρκετό πεδίο για την κατανόηση των λεπτομεριών.

2. **διαλογίσματα**, «αποτέλεσμα συλλογισμού» δηλαδή *ἐπιβολαὶ τῆς διανοίας* σαν αντίθεση του απλού *προσδοξαζόμενα* από τις αισθήσεις. Δες παρ. 62.

3. **τῶν ἐν ἀρχῇ ῥηθέντων**: δεσ στις παρ. 37 και 38 για τις αρχές της διαδικασίας.

4. **ικανῶς**, πρέπει να πάει με το *ἐμπεριειλημμένα* και όχι, όπως το παίρνει ο Giussani, με το *κατόψεται*. «θα δει τις έρευνες με τη λογική να περιλαμβάνονται επαρκώς σε αυτά τα γενικά σχήματα για να τον κάνουν...». Για τον τύπος με αυτή τη σημασία δεσ παρ. 35.

5. < **καὶ τὰ** >: ξανά μια αναγκαία προσθήκη, και ακόμη μια φορά σύγχυση μεταξύ του *καὶ* και του *κατά*.

6. Μόνιμες και παροδικές ιδιότητες

Ο Επίκουρος περνά, μετά την εξέταση του *ἀσώματον*, να εξετάσει μια άλλη τάξη πραγμάτων τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως *ασώματα*, που ονομάζονται ιδιότητες. Αυτές, συμπεριλαμβάνοντας το χρόνο, τις εξετάζει στις επόμενες τέσσερις παραγράφους (παρ. 68-73). Το κείμενο είναι δύσκολο, και η γενική θεωρία έχει συζητηθεί πολύ από τους σχολιαστές. Διαιρεί τις ιδιότητες σε δύο κατηγορίες σε *συμβεβηκότα* και σε *συμπτώματα*. Οι όροι αυτοί αποδίδονται στα αγγλικά με τους όρους «properties» και «accidents», στα γαλλικά ως «attributs» και «propriétés» και με τους αντίστοιχους όρους στα λατινικά από τον Λουκρήτιο *coniuncta* και *eventa* (i. 449, 450), και πρέπει να προσπαθήσουμε να εξετάσουμε από κοντά τη σημασία τους.

(1) *Μόνιμες ιδιότητες*. Στη πρώτη περίοδο (μέχρι το τέλος της παρ. 69) ο Επίκουρος ασχολείται με τα *συμβεβηκότα*: σαντέτοια θεωρεί τις ιδιότητες, που είναι βασικά και αχώριστα φυσικά συστατικά (αν και δεν είναι βέβαια υλικά μέρη) μιας σωματικής οντότητας. Είναι αυτές οι ιδιότητες που είναι άμεσα αντιληπτές από τις αισθήσεις, και η αντίληψη ενός σώματος είναι η συνολική αντίληψη των ιδιοτήτων του. Το σώμα συνεπώς οφείλει στα *συμβεβηκότα* την συνεχή του υπόσταση ως σώμα, και εάν κάποια από αυτές θα έπρεπε να αποσπαστεί από αυτό, αυτό θα σήμαινε την διάλυση της φυσικής του υπόστασης. Δες Λουκρήτιο i. 451- 452.

Μόνιμη είναι εκείνη η ιδιότητα που αν αποσπαστεί ή αποβληθεί από ένα πράγμα, θα επιφέρει μοιραία και τη διάλυση του.

Ομοίως, κανένα *συμβεβηκότα* δεν μπορεί να υπάρξει από μόνο του έξω από το συνολικό σώμα, το οποίο μαζί με άλλα *συμβεβηκότα* το συγκροτεί: αλλά με αυτά έχει σωματική υπόσταση ως συστατικό μέρος ενός *σῶμα*.

Μεγάλο μέρος από την κριτική ενάντια στην θεωρία του Επίκουρου για τα *συμβεβηκότα*, ειδικά από τον Brieger και τον Munro (Λουκρήτιος i. 449 και συνέχεια), ακολουθεί την γραμμή να του προσάπτουν την κατηγορία για αντιφατικότητα. Υποστηρίζουν ότι δεν έχει καθορισμένη γραμμή διαχωρισμού ανάμεσα σε *συμβεβηκότα* και *συμπτώματα*, ότι, για παράδειγμα, άλλες φορές το χρώμα στα *συμβεβηκότα*, και άλλες φορές στα *συμπτώματα*. Ο Giussani, ο οποίος έχει ασχοληθεί με πολύ προσοχή με αυτή την κριτική, έχει εντελώς απαλλάξει τον Επίκουρο από αυτή την κατηγορία. Επισημαίνει ότι οι όροι δεν είναι απόλυτοι αλλά σχετικοί, ότι αυτό που είναι *συμβεβηκότα* για ένα πράγμα είναι *σύμπτωμα* για κάποιο άλλο, ή ακόμη και για το ίδιο πράγμα όταν θεωρηθεί από διαφορετική άποψη. Η «δουλεία», για παράδειγμα, την οποίαν ο Λουκρήτιος (i. 455) παίρνει για παράδειγμα ενός *eventum* (*σύμπτωμα*), είναι *eventum* του «ανθρώπου», αλλά *συμβεβηκότα* του «δούλου». Επίσης το «χρώμα», για να ασχοληθούμε με το παράδειγμα της κριτικής, είναι *σύμπτωμα* του σώματος, επειδή στο σκοτάδι ένα σώμα δεν έχει χρώμα, επιπλέον η φυσική του οντότητα σε καμιά περίπτωση δεν καταστρέφεται. Αλλά είναι *συμβεβηκότα* ενός *όρατόν*, επειδή τίποτα δεν

μπορεί να είναι ορατό εκτός εάν έχει χρώμα. Είναι περίεργο, όταν ο Επίκουρος στην αρχή, είχε προφυλαχθεί από αυτή την παρανόηση, να έχει υποστεί επίθεση σε αυτό το συγκεκριμένο πεδίο. Ο Bignone, που θα υπερασπιζόταν τον Επίκουρο στις ίδιες γραμμές, φαίνεται να πηγαίνει πολύ μακριά θεωρώντας το *συμβεβηκός* και το *σύμπτωμα* ότι δεν είναι καθόλου τεχνικοί όροι, αλλά σχεδόν εναλλακτικά στη χρήση τους. Δες σημείωση *ώσανει συμβεβηκότα*.

Τα τρία κύρια σημεία συνεπώς που πρέπει να επισημανθούν είναι (1) η βασικά υλική αντίληψη των *συμβεβηκότα* ως φυσικά συστατικά του σώματος, (2) η άμεση σχέση τους με τις αισθήσεις, (3) η μη δυνατότητα ύπαρξής τους εκτός εάν συνδέονται με τα «πράγματα». Ο Επίκουρος εξολοκλήρου επιχειρηματολογεί και ενάντια στην πλατωνική αντίληψη των «ιδεών» αλλά και ενάντια στην στωική άποψη ότι οι ιδιότητες ήσαν από μόνες τους *σώματα*.

1. **τὰ χρώματα** : Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει η παρουσία των «χρωμάτων» σε αυτό τον κατάλογο. Οι άλλες ιδιότητες που αναφέρονται είναι οι ιδιότητες όλων των σωμάτων (*πᾶσιν* πιο κάτω), τα «χρώματα» ανήκουν στα *τοῖς ὄρατοῖς*, τα οποία ο Επίκουρος έχει σχολαστικά προσθέσει. Ομοίως ο ήχος και η οσμή θα ήσαν ιδιότητες που ανήκουν στα σώματα που είναι αναγνωρίσιμα (*γνωστοῖς*) από άλλες αισθήσεις.

2. **ώσανει συμβεβηκότα**. Το χειρόγραφο έχει *ὡς ἂν εἰς αὐτὰ βεβηκότα*, και οι διορθώσεις που έχουν γίνει από τον Casaubon έχουν υιοθετηθεί σχεδόν καθολικά, «σαν να είναι οι αχώριστες ιδιότητες». Ο Bignone εντούτοις πιστεύοντας ότι το *συμβεβηκός* είναι γενικός όρος και όχι αρκετά σαφής από μόνος του, προτιμά το *ὡς ἂν ἀεὶ συμβεβηκότα*, «σαν μόνιμες αχώριστες ιδιότητες», που διακρίνονται από τις συμπτωματικές αχώριστες ιδιότητες που ο Επίκουρος συνήθως τις περιγράφει ως *συμπτώματα*. Εάν, εντούτοις, ακολουθήσουμε τον Giussani στην ερμηνεία του για τον σχετικό χαρακτήρα των όρων *συμβεβηκός* και *σύμπτωμα* (δες την γενική σημείωση στην αρχή της παραγράφου), αυτό είναι μη αναγκαίο, καθώς το *συμβεβηκότα* από μόνο του αποδίδει την ιδέα του μόνιμου, και το *ὡς ἂν ἀεὶ συμβεβηκότα*, μοιάζει να είναι αφύσικη έκφραση.

3. **ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς ὄρατοῖς**, από τα παραδείγματα που δίνει ο Επίκουρος πιο πάνω το *σχῆμα* το μέγεθος και το βάρος είναι *συμβεβηκότα* των πάντα (ὅλων των σωματικῶν πραγμάτων) και το *χρώματα* των ὄρατά.

4. **κατὰ τὴν αἴσθησιν αὐτὴν γνωστοῖς**, «αναγνωρίσιμα από την αίσθηση αὐτῶν των ιδιοτήτων», δηλαδή όλα τα υλικά σώματα αναγνωρίζονται με την αντίληψη των ιδιοτήτων τους. Το σχῆμα, το μέγεθος και το βάρος ισχύουν για όλα, και πέραν από αυτά κάποια σώματα μπορεί να αναγνωρίζονται από το χρώμα τους μέσα από την ὄραση, κάποια άλλα μέσα από την γεύση τους ή την οσμή τους. Αυτή είναι η ανάγνωση και φαίνεται να είναι η καλύτερη. Εντούτοις τα χειρόγραφα έχουν όλα το *αὐτοῖς γνωστοῖς*, και αυτό, κατά τον Bailey, ερμηνεύεται μόνο ως «αναγνωρίσιμα με την αντίληψη γι' αυτό που είναι», δηλαδή εάν πάμε μέσα σε ένα σκοτεινό δωμάτιο και μυρίσουμε μια ορισμένη οσμή αναγνωρίζουμε το αντικείμενο για το τι είναι, ένα ρόδο. Δεν υπάρχει ανάγκη να ακολουθήσουμε τον Usener στην δραστική διόρθωση *σώματος γνωστά*, «τα *συμβεβηκότα* που αναγνωρίζονται με την αντίληψη του συνολικού σώματος», και μάλιστα πολλά από τα επιχειρήματα του Giussani στηρίζονται σε αυτό.

5. **οὔθ' ὡς καθ' ἑαυτὰς εἰσι φύσεις**. Οι μόνιμες ιδιότητες δεν είναι «φυσικές οντότητες από μόνες τους» δηλαδή ανεξάρτητες από άλλες φυσικές οντότητες. Εδώ ο Επίκουρος έχει υπόψη του την πλατωνική αντίληψη των «ιδεών».

6. **οὐ γὰρ δυνατόν...**: ο συνηθισμένος επικούρειος έλεγχος. Δεν μπορούμε να «φανταστούμε» το σχήμα ή το βάρος κλπ, πως υπάρχουν από μόνα τους ξεχωριστά από το σώμα που τα κατέχει.

Παρ. 69.

1. **οὔτε ὄλως ὡς οὐκ εἰσίν**, «ούτε μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχουν καθόλου», μια φαινομενικά μάλλον μάταιη προσθήκη, αλλά όχι τόσο, εάν θυμηθούμε ότι για τον Επίκουρο οντότητα, εκτός από την περίπτωση του κενού, σημαίνει σωματική οντότητα. Εδώ έχει πιθανόν υπόψη του την σκεπτικιστική στάση του Δημόκριτου.

2. **οὔθ' ὡς ἕτερ' ἄττα... ἀσώματα**: δεν είναι ασώματες οντότητες, που υφίστανται συνοδεύοντας το σώμα: είδαμε (παρ. 67) ότι η μόνη ανεξάρτητη ασώματη οντότητα είναι το κενό: θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι ιδιότητες ήσαν ανεξάρτητες ή σχετικά ασώματες οντότητες (πρακτικά η θεωρία του Αριστοτέλη). Αλλά ο Επίκουρος δεν μπορεί να δεχθεί αυτό το πράγμα επειδή αυτές είναι αντιληπτές με τις αισθήσεις.

3. **οὔθ' ὡς μόρια τούτου**. Ούτε ξανά είναι μέρη του σώματος που μπορούν να διαχωριστούν: κάτι στο οποίο θα μπορούσε φυσικά να διαχωριστεί όπως οι ὄγκοι που αναφέρονται πιο κάτω. Το επιχείρημα εδώ διατυπώνεται ενάντια στους στωικούς, που μιλούν για μόνιμες ιδιότητες και παροδικές ιδιότητες ακριβώς όπως για τα σώματα.

4. **καθόλου**: το σώμα «στην ολότητά του» συνίσταται από ένωση ιδιοτήτων: δεν υπάρχει μέρος του όπου αυτό δεν είναι αληθινό: κατέχει την οντότητά του ως ενότητα και ως «σύνολο» των συστατικών ιδιοτήτων του.

5. **<έκ> τούτων**. Αναγκαία προσθήκη από τον Meibom.

6. **αἰδιον**, «μόνιμο», ή «παντοτινό», όχι βέβαια με την έννοια ότι το σώμα είναι αιώνιο, αλλά μόνο ότι, για όσο υπάρχει, η ύπαρξη του είναι συνεχώς και πάντοτε δεμένη με τις συστατικές του ιδιότητες.

7. **οὐχ οἷον δ' εἶναι <έκ> συμπεφορημένων**, «εξάλλου όχι ώστε να οφείλει την ύπαρξη του σε πράγματα τα οποία έχουν συγκεντρωθεί για να το σχηματίσουν». Η μαρτυρία των χειρογράφων είναι καταφανώς υπέρ του *συμπεφορημένων* και το *έκ* πρέπει να προστεθεί όπως πιο πάνω πριν από το *τούτων*. Ο Usener υιοθετεί το *συμπεφορημένον*, αλλά (α) το παράλληλο του *<έκ> τούτων* πιο πάνω δεν το δικαιολογεί, (β) το σύνθετο σώμα δεν θα μπορούσε να λεχθεί ότι είναι *συμπεφορημένον*, αλλά μόνο τα μέρη που το συνθέτουν (σύγκρινε το *συμφορησιν δὲ ἐκ τούτων κίνησιν ἐχόντων οὐχ οἷον τε γενέσθαι*, παρ. 59).

8. **ὡσπερ ὅταν...** Τα υλικά μέρη ενός σώματος, τα άτομα και τα μεγαλύτερα σωματίδια, βεβαίως «έχουν συγκεντρωθεί» για να σχηματίσουν το σύνθετο σώμα: με τις ιδιότητες δεν συμβαίνει το ίδιο πράγμα: είναι φυσικές συνιστώσες, αλλά όχι υλικά μέρη.

9. **ὄγκων**. Με τη γενική έννοια «τα μέρη», μικρά ή μεγάλα, από τα οποία μπορεί να αποτελείται το σώμα, και συνεπώς υποδιαιρείται σε (α) *τῶν πρώτων ... μεγεθῶν*: το *ὄγκων* με την τεχνική σημασία του όρου, «τα πρώτα μέρη» ή «σωματίδια», τα ελάχιστα ως προς την αίσθηση (δες παρ. 57,58), ή (β) *τῶν τοῦ ὄλου μεγεθῶν τοῦδὲ τινος ἐλαττόνων*, μεγαλύτερα «μέρη» του συνολικού σώματος, που είναι ακόμη κλάσματα του.

10. **μεγεθῶν**: το χειρόγραφο έχει *μεγεθῶν*, το οποίο μπορεί να παραμείνει (όπως κάνει και ο Bignone): και η σειρά των λέξεων και η έκφραση είναι λίγο αδόκιμη και η πρόταση του Schneider για το *μερῶν* την κάνει πολύ πιο εύκολη, αλλά φαίνεται ότι δεν υπάρχει ανάγκη για υιοθέτηση της.

11. **τοῦδὲ τινος ἐλαττόνων**, «μικρότερα από το σώμα, όποιο και αν είναι».

12. **ἐπιβολὰς ... ἔχοντα ἰδίας**, «έχουν τους δικούς τους τρόπους να γίνονται αντιληπτές», εδώ *ἐπιβολάστῶν αἰσθητηρίων* (δες παρ. 50 και σημειώσεις), δηλαδή έχουν την ικανότητα να εξετάζονται ξεχωριστά. Μπορούμε να εξετάσουμε το χρώμα ενός πράγματος ξεχωριστά από το βάρος του και το μέγεθός του. Ο Bignone μεταφράζει «δαισθήσεις», αλλά εδώ είναι πιθανόν να μην χρησιμοποιείται με την τεχνική έννοια του *ἐπιβολὰς τῆς διανοίας*.

13. **καὶ διαλήψεις**, «και έχουν και τις διακρίσεις τους», μπορούμε να κάνουμε διάκριση μεταξύ των διαφόρων ιδιοτήτων, όπως σχήμα, μέγεθος, βάρος κλπ.

14. **συμπαρακολουθοῦντος δὲ τοῦ ἀθροῦ**: ένας περιορισμός της τελευταίας φράσης, μπορούμε να «εξετάσουμε» ή να «δώσουμε προσοχή» στο χρώμα ενός σώματος, ξεχωριστά από το βάρος του ή το μέγεθος του, αλλά μόνο όσο το συνολικό σώμα βρίσκεται και αυτό εκεί: δεν μπορεί να υποτεθεί ότι θα μπορούσαμε να «αποσπάσουμε» το χρώμα και να το εξετάσουμε.

15. **ἀποσχιζομένου ... εἰληφότος**. Ο Usener έχει ξανά επέμβει στο κείμενο και στο νόημα αλλάζοντας τόσο αυτές τις μετοχές στο ουδέτερο στην ονομαστική του πληθυντικού. «εάν οι ιδιότητες δεν διαχωρίζονται ποτέ από το σύνολο, αλλά χάρη στην αντίληψη του συνολικού σώματος αποκτούν επιβεβαίωση», δηλαδή οι ιδιότητες μπορούν να επιβεβαιωθούν λόγω του μεριδίου τους στην ολοκληρωμένη αντίληψη του σώματος, που συνίσταται από το άθροισμα των ιδιοτήτων. Αυτή είναι μια αρκετά καλή σημασία και όχι εντελώς αντιφατική με την επικούρεια θεωρία, αλλά είναι μη αναγκαία αλλαγή. Οι γενικές δεν πρέπει να αλλάξουν. «οι ιδιότητες έχουν τις δικές τους *ἐπιβολαί* και *διαλήψεις*, εφόσον το σύνθετο σώμα είναι πάντοτε με αυτές και ποτέ δεν αποσπάται από αυτές, αλλά προκύπτει η επιβεβαίωση του ως σώμα από τη συνολική αντίληψη των ιδιοτήτων». Δηλαδή ονομάζουμε ένα πράγμα σώμα, επειδή αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος, το σχήμα, το βάρος κλπ, σε συνδυασμό.

(2) Παρ. 70.

Παροδικές ιδιότητες. Η αντίληψη του Επίκουρου για τις «παροδικές ιδιότητες» είναι πιο εύκολη από αυτήν για τις «μόνιμες ιδιότητες». Η «παροδική ιδιότητα» με τον ίδιο ακριβώς τρόπο δεν είναι μια ανεξάρτητη σωματική οντότητα, ούτε είναι ασώματη, αλλά έχει σωματική οντότητα μόνο σε σχέση με το σώμα με το οποίο είναι συνδεδεμένη. Αλλά διαφέρει από την μόνιμη ιδιότητα στο ότι δεν είναι αναγκαίο φυσικό συστατικό του σώματος, αλλά μπορεί ή δεν μπορεί να συνδεθεί με αυτό σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή, και με την παρουσία της ή την απουσία της δεν αλλάζει την βασική φύση του σώματος. Ο Λουκρήτιος (i. 456-458) το έχει θέσει με σαφήνεια:

Όλα τα άλλα που, είτε έρχονται, είτε χάνονται, αφήνουν την ουσία αναλλοίωτη, συνήθως τα λέμε, όπως είναι και το σωστό, συμπτώματα.¹⁶

Έτσι ο Σωκράτης παραμένει Σωκράτης, είτε είναι ελεύθερος είτε είναι δούλος, καλός ή κακός. Δεύτερον, όπως ακριβώς και τα *συμβεβηκότα* είναι άμεσα αντιληπτά από τις αισθήσεις *ἐπιβολὰς ἔχοντα*, έτσι τα *συμπτώματα* συμπεραίνονται από την αίσθηση (*κατ' ἐπιβολὰς τινας*). Τότε πρόχειρα τα *συμπτώματα* είναι «ενδεχομενικότητες» ή «παροδικές ιδιότητες», και μπορούμε να υπαγάγουμε σε αυτές «δευτερεύουσες» ιδιότητες, καταστάσεις, δράσεις και συμβάντα, αλλά πρέπει ξανά να θυμόμαστε ότι ο όρος δεν είναι απόλυτος, αλλά σχετικός με το σώμα με το οποίο συνδέεται και με την άποψη από την οποία εξετάζεται. Το χρώμα είναι *σύμπτωμα* για το σώμα, αλλά *συμβεβηκός* για το *όρατόν*.

¹⁶Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

Η επανάληψη αυτής της παραγράφου είναι σχεδόν πιο αξιοσημείωτη απ' όσο είναι η προηγούμενη (βέβαιο σημείο ότι ο Επίκουρος ασχολείται με ένα θέμα μεγάλης σπουδαιότητας).

Παρ. 70.

1. **καὶ οὐκ αἰδίων παρακολουθεῖν ἀσώματα.** Υπάρχει εδώ σοβαρή φθορά του κειμένου, αλλά οι μελετητές δεν συμφωνούν για το σημείο που βρίσκεται αυτή. Το χειρόγραφο έχει *καὶ οὐκ αἰδίων παρακολουθεῖνούτ' ἐν τοῖς ἀοράτοις καὶ οὔτε ἀσώματα.*

(1) Ο Usener κρατά το *παρακολουθεῖν* και σημειώνει το χάσμα μετά από αυτό, προσθέτοντας στα σχόλια του «*συμπτώματα scriptor definit*». Αυτό είναι ελάχιστα σαφές, και η αλλαγή του αμέσως μετά το *καὶ* μέχρι το *ἔσται* δεν πείθει, ο μέλλον δεν χρειάζεται. Ο Giussani ακολουθεί το κείμενο του Usener και αρκείται να αφήνει το χάσμα ασαφές.

(2) Ο Bignone δεν σημειώνει χάσμα αλλά διαβάζει *παρακολουθεῖ δοξαστέον ἅ γ' οὔτ' ἐν τοῖς ἀοράτοις κ<αὶ ἀναισθήτοις δοξαστέον εἶν>αι οὔτε ἀσώματα.* «Συμβαίνει συχνά στα σώματα στα οποία δεν ανήκουν μόνιμα ενδεχομενικότητες τις οποίες δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι είναι ανάμεσα σε αόρατα πράγματα και μη αντιληπτά, ούτε ασώματα». Αλλά η προσθήκη του ἅ γ' δεν είναι πολύ πιθανή, και το συμπλήρωμα είναι από μόνο του αδικαιολόγητο και δεν καλύπτει αυτό που ο Επίκουρος θα ήθελε να πει.

(3) Εάν πάρουμε τις λέξεις όπως είναι στο χειρόγραφο (α) το απαρέμφατο *παρακολουθεῖν* θα μπορούσε να έχει εξηγηθεί με κάτι μέσα από το χάσμα, εάν είναι αναγκαίο να υποθέσουμε τέτοιο. (β) το *οὔτ' ἐν τοῖς ἀοράτοις καὶ οὔτε ἀσώματα* είναι σαφώς αναφορά στις δύο επικούρειες κατηγορίες των πραγματικών οντοτήτων, τα άτομα (*ἄδηλα* ή *ἀόρατα*) και το κενό (*ἀσώματον*). Τα *συμπτώματα*, λέει, δεν υπάγονται σε καμία από τις δύο αυτές κατηγορίες. (γ) Θα αρκείτο ο Επίκουρος στο να αρνηθεί την ύπαρξη αυτών των δύο μορφών οντότητας για τα *συμπτώματα* ή θα έπρεπε να έχει προσθέσει περισσότερες; Ο Bailey νομίζει ότι θα έπρεπε να υπάρχει αναφορά στην ύπαρξη των συνθέτων πραγμάτων (*τὸ ὅλον*) όπως πιο πάνω, και επιπλέον με όμοιο τρόπο θα είχε αρνηθεί, όπως έκανε με τα *συμβεβηκότα*, την ιδέα ότι δεν υπάρχουν καθόλου. (δ) το *εἶναι* είναι μια πιο πιθανή αποκατάσταση του *καὶ* απ' ότι το *ἔσται*. Συνεπώς ο Bailey διαβάζει το κείμενο όπως είναι το χειρόγραφο, και θα υποθέσει ότι το πρωτότυπο θα ήταν κάπως έτσι *καὶ μὴν καὶ τοῖς σώμασι συμπίπτει πολλάκις καὶ οὐκ αἰδίων παρακολουθεῖν (φαίνεται οἷα οὔτε ὅλων ὡς οὐκ ἐστὶ δοξαστέον, οὔτε τὴν τοῦ ὅλου φύσιν ἔχειν) οὔτ' ἐν τοῖς ἀοράτοις εἶναι καὶ οὔτε ἀσώματα.*

2. **κατὰ τὴν πλείστην φορὰν**, «σύμφωνα με την κοινή χρήση»: να συγκρίνουμε την παρ. 67 *κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν*, και να θυμηθούμε ότι στην αρχή της επιστολής του ο Επίκουρος έθεσε την βασική αρχή ότι οι συνηθισμένες λέξεις θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται με την συνηθισμένη τους έννοια. Ο Λουκρήτιος αποδίδει πιστά αυτό το σημείο (i. 458):

Συνήθως τα λέμε, όπως είναι το σωστό, συμπτώματα.¹⁷

3. **οὔτε τὴν τοῦ ὅλου φύσιν ἔχειν**, δεξ πιο πάνω παρ. 68. Όπως και τα *συμβεβηκότα* δεν είναι ανεξάρτητες οντότητες.

4. **ὃ συλλαβόντες κατὰ τὸ ἀθρόον σῶμα προσαγορεύομεν**, «το οποίο ονομάζουμε σώμα, που το αντιλαμβανόμαστε όλο μαζί στο σύνολο» δηλαδή τις ιδιότητες του, δεξ την τελευταία φράση της τελευταίας παραγράφου.

5. **οὔτε τὴν τῶν αἰδίων παρακολουθούντων.** Εδώ το *σύμπτωμα* διαφέρει από το *συμβεβηκός*. Δεν είναι διαρκές και βασικό συστατικό του σώματος.

17Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

6. **ὧν ἄνευ σῶμα οὐ δυνατόν νοεῖσθαι.** Ο Giussani σωστά επισημαίνει ότι αυτό δεν πρέπει να σημαίνει «χωρίς αυτό είναι αδύνατον να αντιληφθούμε το σώμα ως τέτοιο», επειδή σε αυτή την περίπτωση το μέγεθος, το σχήμα, και το βάρος θα είναι τα μόνα τρία *συμβεβηκότα*, αλλά πρέπει να σημαίνει «ένα σώμα», «κάθε δεδομένο σώμα», σκέψη είτε απλά ως σώμα, ή ως ένα *όρατόν, ἀκουστόν*, κλπ.

7. **κατ' ἐπιβολὰς δ' ἄν τινας.** Τα *συμβεβηκότα* γίνονται άμεσα αντιληπτά με ενεργητική αντίληψη, αλλά τα *συμπτώματα* μόνο σε σχέση με τέτοιες ενέργειες: δηλαδή βλέπουμε έναν άνθρωπο σε συγκεκριμένη στάση, κλπ., και έτσι γνωρίζουμε ότι γράφει. Το *ἐπιβολαί* χρησιμοποιείται ξανά εδώ με την μη τεχνική έννοια του «ενεργητική αντίληψη» από μέρους των αισθήσεων.

8. **παρακολουθοῦντος τοῦ ἀθρώου.** Η ίδια σημαντική πρόβλεψη όπως και στην περίπτωση του *συμβεβηκότα*. Δεν μπορούμε να συμπεράνουμε μια «παροδική ιδιότητα» περισσότερο απ' όσο μπορούμε να αντιληφθούμε μια μόνιμη ιδιότητα ξεχωριστά από το σώμα στο οποίο συμβαίνει.

9. **προσαγορευθείη, ἀλλ' ὅτε δήποτε ... θεωρεῖται.** Ο Usener υποθέτει ξανά κάποιο χάσμα μετά το *προσαγορευθείη* και αλλάζει το *ἀλλ' ὅτε* σε *ἀλλ' ὅτω*, λαμβάνοντας την πρόταση πιθανόν ως «μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη *συμπτώματα* γι' αυτά όχι ως ανεξάρτητες οντότητες αλλά σε σχέση με οποιοδήποτε σώμα στο οποίο εμφανίζονται να συμβαίνουν σε κάθε περίπτωση». Ο Bignone όμως έχει δείξει ότι εάν η φράση στο χειρόγραφο *ἀλλ' ὅτε* διατηρηθεί, δεν είναι αναγκαίο να υποθέσουμε κάποια απώλεια: τότε το *ἀλλ' ὅτε...* γίνεται περιοριστική πρόταση, «μπορούμε να τις ονομάζουμε *συμπτώματα* αλλά μόνο τη στιγμή που κάθε μια φαίνεται να συμβαίνει». Μπορούμε να σημειώσουμε, όπως δείχνει η εναλλακτικότητα της ορολογίας του, ότι ο Επίκουρος εδώ χρησιμοποιεί το *συμβαίνοντα* για το *συμπτώματα* (αλλά υπάρχει προφανής διαφορά σημασίας μεταξύ του *ενεστώτα* και του τέλειου χρόνου).

Παρ. 71.

1. **ταύτην τὴν ἐνάργειαν**, «την ξεκάθαρη αντίληψη», δηλαδή την αντίληψη των *συμπτώματα* ως μέρος των άμεσων δεδομένων των αισθήσεων.

2. **ὄτι**, «διότι»: η ακόλουθη πρόταση δίνει τις αιτίες που μας οδηγούν να θεωρήσουμε ότι τα *συμπτώματα* δεν ανήκουν στο πραγματικό. Ο Hicks μεταφράζει «αυτή η ξεκάθαρη μαρτυρία που» αλλά (α) αυτό είναι ασυνήθιστη σύνταξη στον Επίκουρο, (β) δημιουργεί ταυτολογία με την επόμενη πρόταση, την οποίαν αποφεύγει μεταφράζοντας το *καθ' αὐτά* ως «μόνιμες οντότητες», το οποίο δεν δικαιολογείται. Τα *συμπτώματα* είναι από μόνα τους *ἐναργεία*, και δεν πρέπει ούτε να τους αρνηθούμε το πραγματικό ούτε να τα θεωρήσουμε ως ανεξάρτητες οντότητες.

Οι λέξεις *ὃ δὴ καὶ σῶμα προσαγορευόμεν* που υπάρχουν στο χειρόγραφο μετά το *συμβαίνει* ορθά αποκλείονται από τον Usener ως σχόλιο που προέρχεται από διάφορες όμοιες εκφράσεις σε αυτές τις παραγράφους. Εντούτοις ο vonderMuehl τις διατηρεί.

3. **ἀλλ' ὅπερ καὶ φαίνεται**, Πρέπει να δεχθούμε ως αληθές ακριβώς αυτό που μας παρουσιάζεται στις αισθήσεις μας (μια εμφαντική δήλωση της κύριας επικούρειας θέσης, της οποίας αυτή η έννοια είναι άμεσο συμπέρασμα του *συμπτώματα*).

4. **πάν<τα κα>τὰ τὰ σώματα** (Bignone) είναι μια καλύτερη διόρθωση του *πάντα τὰ σώματα* του χειρογράφου ή από αυτήν του Usener *πάντα σώματος* ή από αυτήν του vonderMuehl *πάντα τὰ τοιαῦτα*.

5. **τάγμα**, «θέση στη σειρά» των ανεξάρτητων οντοτήτων. Μια μάλλον μη συνηθισμένη λέξη για τον Επίκουρο.

6. **ιδιότητα**, «περίεργα χαρακτηριστικά» (στα λατινικά *proprietas*).

Παρ. 72.

(3) *Η φύση του χρόνου*. Σαν ένα είδος παραρτήματος στην ερμηνεία για τα *συμβεβοκότα* και τα *συμπτώματα*, ο Επίκουρος ασχολείται με το ειδικό θέμα της φύσης του χρόνου. Η γενική έννοια είναι σαφής, αλλά η έκφραση ασυνήθιστα σκοτεινή. Ο χρόνος διαφέρει από οτιδήποτε άλλο στο ότι δεν μπορούμε να έχουμε γενική έννοια (*πρόληψις*) γι' αυτόν, δηλαδή μια σύλληψη νοητικής εικόνας που να προκύπτει από ένα πλήθος ανεξάρτητων εντυπώσεων (δες παρ. 37 σημείωση). Αυτήν έχουμε από όλα τα είδη των αντικειμένων, και από τις μόνιμες ιδιότητες τους και από τις παροδικές ιδιότητες τους. Έχουμε, για παράδειγμα, την αντίληψη της πέτρας, με την οποία συνδέεται η σκληρότητα και η τραχύτητα, και αναγνωρίζουμε μια ιδιαίτερη πέτρα σαν τέτοια κάνοντας αναγωγή (*ανάγοντος*) σε αυτήν την *πρόληψις*. Αλλά δεν έχουμε μια γενική αντίληψη (νοητική εικόνα) του χρόνου, ούτε ακόμη υπάρχει κάτι άλλο σαν και αυτόν στο οποίο θα μπορούσαμε να κάνουμε αναγωγή (ο χώρος ήταν βεβαίως για το Επίκουρο μια πραγματική οντότητα και όχι μια σχέση). Τότε τι μπορούμε να πούμε γι' αυτόν; Πρέπει να καταφύγουμε στον έλεγχο της εμπειρίας μας, ως συνήθως: και τότε αντιλαμβανόμαστε ότι είναι κάτι που το συνδέουμε (*συμπλέκομεν*) με την ημέρα και τη νύχτα, ή ακόμη με την εσωτερική μας κατάσταση, ή με τις εξωτερικές καταστάσεις της κίνησης και της ακινησίας. Αποφασίζουμε τότε στη βάση αυτής της ξεκάθαρης αντίληψης (*ένάργημα*) χωρίς να περιμένουμε για παραπάνω συζήτηση ότι ο χρόνος είναι ειδική κατηγορία «παροδικής ιδιότητας» που συνδέεται με αυτές τις καταστάσεις κλπ, που αυτές οι ίδιες είναι παροδικές ιδιότητες του σώματος. Στην πραγματικότητα, ο χρόνος δεν είναι ούτε *συμβεβοκός* ούτε *σύμπωμα* συγκεκριμένων πραγμάτων, αλλά ο Σέξτος Εμπειρικός μας λέει ότι ο Επίκουρος δηλώνει (*Adv. Math.* x.219) ότι ο χρόνος είναι *σύμπωμα συμπτωμάτων*. Το συμπέρασμα βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τις επικούρειες αρχές, και ολόκληρη η ιδέα παρουσιάζεται στον Λουκρήτιο i. 459-463:

Χρόνος δεν υπάρχει από μόνος του. Μόνο από τα ίδια τα πράγματα βγαίνει η αίσθηση για το τι έγινε στο παρελθόν, τι γίνεται τώρα και τι θ' ακολουθήσει μετά. Ας παραδεχθούμε λοιπόν ότι κανείς ποτέ δεν μπόρεσε να αντιληφθεί το χρόνο ξεκομμένο από την κίνηση ή την γαλήνια ακινησία των πραγμάτων.

1. **προσκατανοήσαι**. Χρησιμοποιείται ως πρόσθετο σημείο σύνδεσης με αυτά που έχουν προηγηθεί, δες παρ. 67.

2. **οὐ ζητητέον**, «δεν πρέπει να ψάχνουμε να βρούμε» ή «αναζητούμε», Όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη «χρόνος» δεν έρχεται στο νου μας καμία νοητική εικόνα ενός αντικειμένου με το οποίο τον συνδέουμε, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν σκεπτόμαστε το βάρος ή την ερυθρότητα.

3. **τὰ λοιπά** είναι τότε «όλα τα άλλα *συμβεβοκότα* και *συμπτώματα*», τα οποία, όπως είδαμε στις δυο προηγούμενες παραγράφους, συνδέονται αμετάβλητα με ένα *ἄθροον*.

4. **ἐν ὑποκειμένῳ**, «σε ένα αντικείμενο». Το *ὑποκείμενον* είναι αυτό που «βρίσκεται από πίσω», δηλαδή το πραγματικό πράγμα, το οποίο είναι η αιτία της αίσθησης και από το οποίο προέρχονται τα εἶδωλα κλπ, που ξυπνούν τις αισθήσεις μας.

5. **προλήψεις**, «έννοιες» ή «νοητικές συλλήψεις κάποιου πράγματος», οι «σύνθετες φωτογραφίες» που σχηματίζονται στο νου μας από τον συνδυασμό πολλών ξεχωριστών

εντυπώσεων, με τις οποίες αναγνωρίζουμε νέα αντικείμενα της αίσθησης. Είναι βεβαίως μαζί με τις *αισθήσεις* και τα *πάθη* (και με την *έπιβολή της διανοίας*) τα *κριτήρια* της αληθείας. Σύγκρινε με την Κύρια Δόξα xxiv. Μπορούμε να σημειώσουμε ότι η ιδέα είναι τόσο ξεκάθαρα αυτή της νοητικής σύλληψης εικόνων ώστε ο Επίκουρος χρησιμοποιεί συνήθως την μετοχή *βλεπομένας*, «που τις βλέπουμε».

6.**αὐτὸ τὸ ἐνάργημα**, «ξεκάθαρη αντίληψη» ή «αισθητηριακή εντύπωση» που λαμβάνουμε για τον χρόνο. Η λέξη χρησιμοποιείται συνήθως από τον Επίκουρο για την «ξεκάθαρη αντίληψη» ενός αντικειμένου την οποίαν λαμβάνουμε από παρατήρηση από κοντά, αλλά εδώ με λίγο ευρύτερη έννοια της «άμεσης αντίληψης» την οποίαν έχουμε για το χρόνο χωρίς κάποια σύνδεση με θεωρία ή ανάλυση. Αυτό πρέπει να εξετάσουμε (*ἀναλογιστέον*) για να δούμε τι πραγματικά είναι και πως προκύπτει.

7.**συγγενικῶς τοῦτο ἐπιφέροντες**. Το χειρόγραφο έχει *περιφέροντες*, το οποίο δεν βγάζει εύκολα νόημα, και η διόρθωση του Usener σε *ἐπιφέροντες* έχει γίνει γενικά αποδεκτή. Αυτό μόνο μπορεί να ταιριάζει γραμματικά με το *ἀναφωνοῦμεν*, «μιλάμε για σύντομη ή για μακρά χρονική διάρκεια, χρησιμοποιώντας την (την ιδέα της διάρκειας ή της βραχύτητας) όπως κάνουμε για άλλα πράγματα», δηλαδή χρησιμοποιώντας για την χρονική διάρκεια την αντίληψη του μέτρου, την οποίαν χρησιμοποιούμε συνήθως για τις διαστάσεις στο χώρο. Αυτό δεν είναι πολύ ικανοποιητικό, και ο Bignone έχει ίσως δίκιο να παίρνει τις λέξεις με το *ἀναλογιστέον*, μόνο εάν είναι έτσι, είναι βασικό για τη διόρθωση του *ἐπιφέροντας*. Τότε μεταφράζει « κρατώντας μπροστά μας τον συγκεκριμένο προσδιορισμένο χαρακτήρα αυτών των τρόπων ομιλίας». Ο Bailey δεν αντιλαμβάνεται πως αυτό μπορεί να προκύψει από το ελληνικό κείμενο, και μάλλον το λαμβάνει να σημαίνει «χρησιμοποιώντας την ξεκάθαρη αντίληψη μας για το χρόνο όπως κάνουμε για άλλα πράγματα», δηλαδή όπως ακριβώς σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούμε τα άμεσα δεδομένα των αισθήσεων για να προσδιορίσουμε τη φύση των πραγμάτων τα οποία αντιλαμβανόμαστε, έτσι εδώ πρέπει να χρησιμοποιήσουμε την άμεση ξεκάθαρη αντίληψη μας για να προσδιορίσουμε τη φύση του χρόνου, και αν το κάνουμε, βρίσκουμε, καθώς συνεχίζει να λέει, ότι είναι πράγματι ένα *σύμπωμα* που συνδέεται με διάφορα *συμπώματα* των πραγμάτων. Αλλά αισθάνεται (Bailey) αμφιβολία για τις λέξεις.

8.**διαλέκτους**, «εκφράσεις», σχεδόν «περιγραφές» του χρόνου. Ο Hicks σημειώνει ότι ο χρόνος έχει προσδιορισθεί, για παράδειγμα, ως «αριθμός κίνησης» ή «μέτρο κίνησης».

9.**οὔτε ἄλλο τι...** Δεν μπορούμε να αποδίδουμε κάτι άλλο σε σχέση με τον χρόνο. Δεν μπορούμε να τον κατατάξουμε σε καμία ειδική κατηγορία των οντοτήτων, επειδή δεν υπάρχει τίποτα άλλο που να έχει παρόμοια φύση με αυτόν. Εδώ πρέπει να σκέπτεται κάποιες ιδιαίτερες προσπάθειες για να κατατάξει τον χρόνο σε κάτι άλλο, αλλά δεν είναι σαφές με τι.

11.**ἔχον**, το χειρόγραφο έχει *ἔχοντος*, ένα λάθος που οφείλεται είτε στο *κατ' αὐτοῦ* που είναι δίπλα ή πιθανόν σε παρανόηση.

12.**ιδιώματι**, «ιδιαιτερο» ή «μοναδικό χαρακτήρα». Δες το *ιδιότητα*, παρ. 71

13.**συμπλέκομεν**, «το συνδέουμε», στην κοινή σκέψη μας ή στους τρόπους ομιλίας.

14.**ἐπιλογιστέον**, «πρέπει να στρέψουμε τη σκέψη μας σε αυτόν», «να αναλογιστούμε αυτόν» με την γενική έννοια, δες *ἐπιλογισμοῦ*, παρ. 73.

Παρ. 73

1. **ἀποδείξω**, «λογική απόδειξη», εδώ δεν είναι θέμα λογικής, αλλά απλά θέμα προσεκτικής προσφυγής στην εμπειρίας μας.

2. **ταῖς ἡμέραις καὶ ταῖς νυξὶ συμπλέκομεν.** Η κανονική μας σχέση με τον χρόνο είναι αυτή με την διαδοχή ημέρας και νύχτας. Τώρα αυτές οι ίδιες είναι *συμπτώματα της γης, του ουρανού, ή του ήλιου, ή γενικά του «κόσμου μας», τότε ο χρόνος είναι σύμπτωμα τους, ή σύμπτωμα συμπτωμάτων.*

3. **τοῖς πάθεσι καὶ ταῖς ἀπαθείαις.** Άλλη μια σχέση του χρόνου είναι αυτή με τα ίδια μας τα συναισθήματα ή την απουσία των συναισθημάτων (για παράδειγμα στον ύπνο), επειδή αντιλαμβανόμαστε αυτές τις καταστάσεις να διαρκούν για μεγαλύτερη ή μικρότερη χρονική περίοδο: έτσι, το ίδιο συμβαίνει και με την κίνηση και την ακινησία.

4. **ἴδιόν τι σύμπτωμα,** «ξεχωριστό είδος παροδικής ιδιότητας»: η διάρκεια των καταστάσεων κλπ, είναι *σύμπτωμα* το οποίο είναι *suigeneris*.

5. **πάλιν.** Δηλαδή στην περίπτωση των *πάθεσι* κλπ, «ξανά», όπως ακριβώς στην περίπτωση της μέρας και της νύχτας. Ο Usener, ψάχνοντας στην πρόταση για περίληψη όλης της παραγράφου, διαβάζει πάντα για το *πάλιν*, αποδίδοντας το *ταῦτα πάντα* σε ολόκληρη την λίστα δηλαδή *ἡμέραις καὶ ταῖς νυξὶ* καθώς επίσης αυτά που αναφέρονται στην δεύτερη πρόταση. Αλλά αυτό είναι επανάληψη, και στην πραγματικότητα δεν υπάρχει καμία περίληψη.

Στο τέλος της παραγράφου υπάρχει σχόλιο: «αυτό το λέει επίσης στο δεύτερο βιβλίο του *Περὶ Φύσεως* και στην *Μεγάλη Επιτομή*».

7. Κόσμοι, η δημιουργία τους, η καταστροφή τους, το σχήμα τους και το περιεχόμενό τους

Ο Επίκουρος περνά τελείως ξαφνικά στην εξέταση των διαφόρων κόσμων που περιέχονται στο σύμπαν. Έχει ήδη ασχοληθεί με αυτό το θέμα στην παρ. 45, και έχει δείξει ότι υπάρχει άπειρος αριθμός κόσμων: εδώ ασχολείται με την δημιουργία τους, την τελική τους καταστροφή, τα σχήματά τους, και το περιεχόμενό τους. Είναι πιθανό η μία ή η άλλη από αυτές τις παραγράφους να έχουν τοποθετηθεί σε λάθος θέση, και θα έπρεπε να έχουν τοποθετηθεί μαζί, αλλά η επιστολή είναι τόσο ασύνδετη ώστε το να εξασφαλίσουμε λογική σειρά θα απαιτούσε πολύ μεγάλη αναπροσαρμογή, και είναι καλύτερα να αφήσουμε τις παραγράφους όπως είναι. Το θέμα εξετάζεται και στην Επιστολή προς Πυθοκλή (παρ. 88 και μετά) και επίσης αναπτύσσεται πλήρως στο πέμπτο βιβλίο του Λουκρήτιου.

Η μικρή παράγραφος στην οποία υπάρχει σημαντικό χάσμα, χωρίζεται σε τρία τμήματα:

(1) Στο πρώτο τμήμα (παρ. 73) ο Επίκουρος δηλώνει ότι οι κόσμοι δημιουργήθηκαν μέσα από το άπειρο με την συγκέντρωση κάποιων πυρήνων (*συστροφαι*), μέσα από την οποία οι κόσμοι «ξεχώρισαν», δηλαδή τα διάφορα μέρη τους κατέλαβαν τις καθορισμένες θέσεις τους, η γη βυθίστηκε στο κέντρο, το ύδωρ πάνω από αυτήν, και τα πιο ελαφρά και πύρινα στοιχεία υψώθηκαν για να σχηματίσουν τον αέρα και τα ουράνια σώματα. Ακριβώς όπως δημιουργήθηκαν, έτσι τελικά θα διαλυθούν στα συστατικά τους άτομα, είτε από εξωτερικές συγκρούσεις είτε από εσωτερική αποσύνθεση. Για πληρέστερη και πολύ παραστατική περιγραφή της διαδικασίας μπορούμε να συγκρίνουμε τον Λουκρήτιο v. 432-494, και για τη γενική ιδέα της ανάπτυξης, της φθοράς, και της καταστροφής ii. 1048-1089.

Παρ. 73.

1. **τοὺς κόσμους.** Η αντίληψη του Επίκουρου ήταν για άπειρες σειρές κόσμων σε διαφορετικές περιοχές του διαστήματος, καθένας ήταν ένα ταξινομημένο σύστημα γης, ουρανού, και ουρανίων σωμάτων.

2. **πᾶσαν σύγκρισιν πεπερασμένην.** «κάθε σύνθετος οργανισμός που έχει όριο». Ο Επίκουρος βέβαια δεν δέχεται ότι υπάρχουν σύνθετα σώματα χωρίς όριο, αλλά απλά σημειώνει την αντίθεση. Το περιορισμένο προκύπτει από το απεριόριστο. Δεν είναι, εντούτοις, πολύ σαφές τι έχει υπόψη του εδώ, αλλά πιθανόν κάποια συγκέντρωση ατόμων που δεν ήταν αρκετά καθορισμένη ώστε να ονομαστεί *κόσμος*.

3. **ὁμοειδὲς τοῖς θεωρουμένοις πυκνῶς ἔχουσαν.** Ο Bignone το μεταφράζει «ὅμοιο σε εἶδος με τα πράγματα που τα βλέπουμε συνεχῶς», αλλά η σειρά των λέξεων είναι εντελῶς αντίθετη με αυτή την μετάφραση, και το *πυκνῶς* πρέπει να πάει με το *ἔχουσαν*, και όχι με το *θεωρουμένοις*. Τότε θα σημαίνει «παρουσιάζοντας συνεχῶς, δηλαδή σε ολόκληρη την έκταση τους, μια ομοιότητα στην εμφάνιση με τα πράγματα που βλέπουμε». Η έκφραση είναι λίγο σκοτεινή και είναι πιθανόν ο Επίκουρος να είχε την πρόθεση να εξαιρέσει από την έκθεση του τα σώματα των θεῶν, που, αν και είχαν ατομική δομή, δεν ἦσαν κατασκευασμένα «ὅπως τα πράγματα που βλέπουμε».

4. **συστροφῶν.** Ακαθόριστες μάζες ὕλης που συμπιέζονται από την συγκέντρωση των ατόμων και του κενού. Δες Λουκρήτιο ii. 1065. Μπορεί να είναι η πρόσθετη ἔννοια ότι κινούνται σε περιδίνηση (δῖνος), ὅπως κατά την παλαιά κίνηση των ατόμων.

5. **ἀποκεκριμένων,** «που ἔχουν ξεχωρίσει», ἄλλη μια κοσμολογική ἔννοια που ἀνάγεται κατ' ευθείας στον «διαχωρισμό των αντιθέτων» του Αναξίμανδρου.

6. **καὶ πάλιν διαλύεσθαι πάντα.** Σημαντικό σημεῖο στην επικούρεια φυσιολογία: ὅπως ὅλοι οι κόσμοι (ὅπως ὅλα τα σύνθετα σώματα) ἔχουν μια ἀρχή, ἔτσι τελικά και διαλύονται. Δες Λουκρήτιο v. 235-379.

7. **τὰ μὲν ... πάσχοντα.** Η κύρια αἰτία της διάλυσης θα ἦταν οι εξωτερικές συγκρούσεις, ὅπως η σύγκρουση με ἄλλον *κόσμος* και η σταδιακή εσωτερική αποσύνθεση που οφείλεται στην διαφυγή ατόμων που αποσπώνται από τον *κόσμος* προς το κενό που τον περιβάλλει.

8. **πάσχοντα.** Ὑπάρχει σημαντική ἀπόκλιση στην ἀνάγνωση των χειρογράφων, που φαίνεται να οφείλεται σε κηλίδα ἢ σβήσιμο, ἀλλά ὑπάρχει μικρή ἀμφιβολία ὅτι το *πάσχοντα* είναι σωστό.

Στο τέλος της παραγράφου ἀκολουθεῖ ἕνα ενδιαφέρον σχόλιο. Ο Bignone λαμβάνει το *τῶν μερῶν* να είναι τα τέσσερα στοιχεῖα, ἀλλά δεν φαίνεται να ὑπάρχει δικαιολόγηση γι' αυτό, και είναι πιο φυσικό να θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρεται στα τοπικά φυσικά μέρη ενός κόσμου που εξαρθρώνεται μετὰ ἀπὸ μακρὰ εσωτερική ατομική δόνηση. Η ἀναφορά στην τελευταία πρόταση είναι στην ἰδέα που ὑπάρχει στον Λουκρήτιο v. 534 και μετὰ, ὅτι η γη παραμένει στη θέση της ἀπὸ μια σταδιακή ἀπομείωση της δομής της ἀπὸ κάτω, που δρα ἀμέσως ως σύνδεσμος με τον περιβάλλοντα ἀέρα και σαν ἕνα εἶδος «στρώματος». Ο VonderMuehl φαίνεται να ἔχει δίκιο καθὼς κρατᾶ τις λέξεις *δήλον οὖν ὡς* σαν μέρος του κειμένου, υποθέτοντας χάσμα μετὰ ἀπὸ αυτές.

Παρ. 74

(2) *Σχήματα των κόσμων.* Οι κόσμοι δεν ἔχουν ὅλοι το ἴδιο σχῆμα. Σε αυτό το σημεῖο ὑπάρχει χάσμα που οφείλεται στην αυθαίρετη εἴσοδο ἑνὸς σημαντικοῦ σχολίου. Μπορούμε να συμπεράνουμε ὅτι ο Επίκουρος δήλωνε ὅτι οι κόσμοι είχαν διάφορα σχήματα, και ἀκόμη ὅχι ὅλα τα πιθανά σχήματα, και ἀπαριθμοῦσε κάποια ἀπὸ αυτά.

1. **ἔχοντας.** Μπορούμε να συμπεράνουμε την μορφή του κειμένου το οποίο ἐκδιώχθηκε ἀπὸ το σχόλιο. Θα πρέπει να υπήρχε κάποιο ρήμα, πιθανόν το *γεγονέναι*, μετὰ ἀπὸ το *νομίζειν*, κατόπιν δεύτερη φράση με το *οὔτε*, πιθανόν *οὔτε αὖ πᾶν σχῆμα ἔχοντας*. Τότε πιθανόν η αἰτία

μιας τέτοιας γνώμης και μια δήλωση για τα σχήματα που έχουν οι κόσμοι όπως στο σχόλιο που υπάρχει από το 12^ο Βιβλίο του *Περί φύσεως*.

(3) *Περιεχόμενα των κόσμων*. Μια περίεργη προσθήκη γίνεται από τον Επίκουρο στην ιδέα ότι και άλλοι κόσμοι εκτός από τον δικό μας περιέχουν ζώα, φυτά κλπ, όπως τα βλέπουμε εδώ. Το χωρίο πρέπει να άρχιζε μέσα στο χάσμα, και ο Usener προτείνει ότι θα υπήρχε κάτι σαν: *ἀλλὰ μὴν καὶ πᾶσι τοῖς κόσμοις δεῖ νομίζειν ζῶα καὶ φυτὰ καὶ τὰ λοιπὰ τὰ παρ' ἡμῖν θεωρούμενα ἐνεῖναι*.

2. **Οὐδὲ γὰρ ἂν ... οὐκ ἂν ἐδυνήθη**. Ο Usener είδε πολύ έντονα την σημασία αυτής της πρότασης, που από πρώτη ματιά θα μπορούσε να φανεί αντίθετη με ότι θα αναμενόταν. Η έμφαση βρίσκεται στο *καὶ* πριν από το *οὐκ ἂν ἐμπεριελήφθη*. «Κανείς δεν θα μπορούσε να αποδείξει ότι σε ένα είδος κόσμων αυτά τα σπέρματα θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται (ή δεν θα μπορούσαν, καθώς το τυχαίο επιτάσσει). Και ότι σε κάποιον άλλον δεν θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται», δηλαδή υπάρχουν δύο είδη υποτιθέμενων κόσμων, ένας στον οποίον η εισδοχή ή ο αποκλεισμός τέτοιων πραγμάτων ήταν, τρόπος του λέγειν, «προαιρετικός» και οφειλόμενος στο τυχαίο, ο άλλος από τον οποίον αποκλείονταν, και τα δύο είδη είναι σε αντίθεση με τον δικό μας κόσμο, στον οποίο αυτά περιλαμβάνονται. Η γενική αντίληψη του Επίκουρου για την *ισονομία* τον κάνει να αποφασίσει ότι τέτοιοι σχηματισμοί είναι στην πραγματικότητα αδύνατοι.

3. <έν> είναι αναγκαία προσθήκη.

4.<τὰ>είναι ξανά αναγκαία προσθήκη.

Στο τέλος της παραγράφου το χειρόγραφο έχει ένα σχόλιο το οποίο δεν είναι πολύ διαφωτιστικό *το ὡσαύτως δὲ καὶ ἐντραφῆναι. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἐπὶ γῆς νομιστέον*. Ο VonMuehl διατηρεῖ τις λέξεις από το *τὸν αὐτὸν δὲ*, υποθέτοντας ότι αυτές είναι η αρχή ενός χωρίου που αναφέρεται στη ζωή των ζώων και των φυτών.

8. Η ανάπτυξη του πολιτισμού και η προέλευση της γλώσσας

Άλλη μια μάλλον ξαφνική μετάβαση. Από την γενική εξέταση των κόσμων ο Επίκουρος περνά στη γη μας και στην ανάπτυξη του πολιτισμού ανάμεσα στους ανθρώπους.

Παρ. 75.

(1) Στην πρώτη πρόταση αναγγέλλει τη γενική του θεωρία ότι οι περιστάσεις του περιβάλλοντος πρώτα ανάγκασαν τους ανθρώπους να κάνουν κάποιες πράξεις ή ότι η φύση τους έδωσε το παράδειγμα. Αυτές τις πράξεις τις ανέπτυξαν μεταγενέστερα με μελετημένη σκέψη που οδήγησε σε βελτιώσεις και ανακαλύψεις. Η όλη ιδέα αναπτύσσεται σε μεγάλη έκταση και με πολλά παραδείγματα από τον Λουκρήτιο (v. 925-1457). Μπορούμε να σημειώσουμε ειδικά τα χωρία στα οποία εξηγεί ότι η αστραπή δίδαξε τους ανθρώπους να χρησιμοποιήσουν τη φωτιά (1091-1104), και τη δράση του ηλίου, την τήξη και την διαμόρφωση των μετάλλων (1241-1280).

1. **ὑποληπτέον**. Μπορούμε ίσως να σημειώσουμε την λιγότερο ισχυρή λέξη αντί της συνηθισμένης *νομιστέον*. Εδώ δεν πρόκειται για θέμα «πίστης», για ενδιαμέσο συμπέρασμα από τις κύριες αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας, αλλά συμπέρασμασε ότι αφορά πιθανό συμβάν. Ταυτόχρονα μπορούμε να παρατηρήσουμε την συνηθισμένη επικούρεια πρόοδο από την *αἴσθησις* στον *λογισμός*.

2. **τὴν φύσιν.** Ὅχι ἐδῶ «φύση» γενικά, ἀλλὰ «ανθρώπινη φύση» καὶ ἔτσι ολόκληρη ἡ παράγραφος αὐτή: ἴσως «ἡ φύση τους» με μεγαλύτερη ἀκρίβεια θὰ το ἀντιπροσωπεύει.

3. **διδαχθῆναί τε καὶ ἀναγκασθῆναι.** Ἡ διάκριση εἶναι σαφής. Κάποια πράγματα, γιὰ παράδειγμα, ἡ κάλυψη τοῦ σώματός τους γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ κρύο, ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ το κάνουν. Ἄλλα, ὅπως τὸ ἀνάμμα τῆς φωτιάς, τὰ ἔμαθαν ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς φύσης.

4. **ὕστερον:** τὸ χειρόγραφο ἔχει καὶ ὕστερον, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ βγεῖ νόημα με τὸ καὶ (ἴσως «ἀργότερα ξανά», ὅπως τὸ καὶ ἐλάττους πιο κάτω), καὶ ἐδῶ ἀκολουθοῦμε τὸν Usener ποὺ το παραλείπει.

5. **ἐν μὲν τισὶ περιόδοις. ἐλάττους.** φθορὰ τοῦ κειμένου καὶ πολὺ δύσκολη πρόταση, γιὰ τὴν ὁποῖαν, σύμφωνα με τὸν Bailey, δὲν ἔχει δοθεῖ ικανοποιητικὴ λύση.

(1) Ὁ Usener διορθώνει τὸ ἀπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ἀπείρου σε ἀποτομῆν ἀπὸ τοῦ ἀπείρου καὶ στὴ συνέχεια τὸ ἐξαιρεῖ ὡς σχόλιο, πιθανόν ὡς ἀρχικὸ μέρος τοῦ σχολίου στὴν παρ. 74 –μια πολὺ ἀυθαίρετη προσέγγιση, τέτοια ὅπως αὐτὲς τοῦ Usener σε ἄλλες θέσεις (δεξ παρ. 62). Κατόπιν υποθέτει χάσμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ περιέχει κάτι σαν *μείζους λαμβάνειν ἐπιδόσεις*, «σε ὀρισμένες ἐποχὲς καὶ σε ὀρισμένες χρονικὲς περιόδους ἔκανε μεγαλύτερη πρόοδο σε ἄλλες ξανά μικρότερη». Αὐτὸ βγάζει θαυμάσιο νόημα, καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς νὰ πει ὁ Επίκουρος, ἀλλὰ τὸ κείμενο δύσκολα μπορεῖ νὰ υποστῆί τέτοια μεταχείριση.

(2) Ὁ Bignone διατηρεῖ τὶς λέξεις ἀπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ἀπείρου, καὶ με μεγάλη εφευρετικότητα συγκρίνει τὴν Κ.Δ. *χιιitῶν ἄνωθεν ὑπόπτων καθεστώτων καὶ τῶν ὑπὸ γῆς καὶ ἀπλῶς τῶν ἐν τῷ ἀπείρω. τὰ ἐν τῷ ἀπείρω*, επιχειρηματολογεῖ, ἦσαν ἡ κύρια αἰτία τοῦ φόβου στὴν πρώιμη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα προόδου θὰ ἦταν ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ αὐτά. Θὰ υπέθετε συνεπῶς ὅτι ἡ πρόταση θὰ ἦταν κάπως ἔτσι *ἐν μὲν τισὶ περιόδοις καὶ χρόνοις ἀπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ἀπείρου < φόβων μείζους παρασκευάζεσθαι λύσεις>, ἐν δὲ τισὶ καὶ ἐλάττους*, «καὶ ὅτι σε ὀρισμένες ἐποχὲς καὶ σε ὀρισμένες χρονικὲς περιόδους παρέχεται μεγαλύτερη ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς φόβους ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀπείρο, καὶ σε ἄλλες μικρότερη». Ἀλλὰ (1) ἡ πρόταση εἶναι γραμματικὰ ἀπίθανη: (α) Ἡ Κ.Δ. *χιιitὸ φοβούμενον λύειν* δείχνει ὅτι ὁ Επίκουρος θὰ εἶχε γράψει *τῶν φόβων λύσεις* καὶ ὄχι *ἀπὸ τῶν φόβων*, (β) θὰ ἦταν βέβαια *τῶν ἐκ τοῦ ἀπείρου φόβων*, (γ) θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ *μείζων ἢ ἐλάττων λύσεις*; (2) τὸ ἀρχικὸ τμῆμα τῆς παραγράφου θεωρεῖται ὅτι ὁδηγεῖ στὴν συζήτηση γιὰ τὴ γλῶσσα, καὶ εἶναι ἀπίθανο ὁ Επίκουρος νὰ εἶχε εἰσαγάγει ἀναφορὰ σε φόβους ἀπὸ προκαταλήψεις ποὺ, ἀν καὶ σημαντικοί, εἶναι κάτι ἄσχετο.

Ὁ Bailey θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐννοια πρέπει νὰ εἶναι κάτι ἀπλὸ πάνω στις γραμμὲς τοῦ Usener, ἀλλὰ ὑπάρχει δυσκολία στὴ διαχείριση τῶν λέξεων *ἀπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ἀπείρου*, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἀρκετὰ αὐθεντικές.

(2) *Ἡ προέλευση τῆς γλώσσας.* Στὸ δεύτερο μέρος τῆς παραγράφου ὁ Επίκουρος περνᾷ στὸ εἰδικὸ θέμα τῆς προέλευσης τῆς γλώσσας. Ἡ θεωρία τοῦ εἶναι ἐξυπνὴ καὶ προσεκτικὰ ἐπεξεργασμένη καὶ πρέπει εἰδικὰ νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ὕστερη ἐπικούρεια παράδοση, εἰδικὰ ὅπως ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο (ν. 1028-1090), ἀτελῶς μόνο τὴ διατήρησε. (τὸ δοκίμιο τοῦ Giussani, τόμος 1, σελ. 267-284, εἶναι πολὺ σημαντικό καὶ διαφωτιστικό). Ὑπῆρχε πάντοτε ἓνα ἐρώτημα στὴν ἀρχαιότητα εἰάν ἡ προέλευση τῆς γλώσσας εἶναι φύσει ἢ θέσει. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Επίκουρου εἶναι δισυπόστατη. Προσεγγίζοντας τὸ θέμα ὡς πρόβλημα στὴν πραγματικὴ ἱστορία τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, υποστηρίζει ὅτι ἡ γλῶσσα στὸ ἀρχικὸ τῆς στάδιο ἀναπτύχθηκε φύσει: ἦταν φυσικὴ μετάδοση ἡχῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στις συγκινήσεις καὶ τὶς ἐντυπώσεις ποὺ ἐλάμβαναν. Ἀργότερα, στὸ στάδιο ποὺ ἀντιστοιχεῖ σε

αυτό του λογισμός πιο πάνω, ρυθμίζεται, αναπτύσσεται, διευρύνεται κατόπιν συμφωνίας (θέσει). Τέλος, καθώς εισήχθησαν νέα πράγματα και νέες ιδέες, βρέθηκαν ονόματα γι' αυτά εν μέρει από φυσική μίμηση ή πρόταση, εν μέρει από συμφωνημένη εφεύρεση ή αναλογία. Η θεωρητική του ανάλυση έχει μοναδική οξύτητα και θα πρέπει να υπολογίζεται ανάμεσα στην καλύτερη συνεισφορά του στην ανθρωπολογία- ένα θέμα στο οποίο η επικούρεια φιλοσοφία ήταν σημαντικά επιτυχής στα συμπεράσματά της.

6. **ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει.** Προσεκτικά και μαζί εμφαντικά, «στην προέλευση τα ονόματα δεν επιβλήθηκαν μετά από συμφωνία».

7. **καθ' ἕκαστα ἔθνη. φαντάσματα:** η παράξενη αυτή ιδέα ότι οι συγκινήσεις και οι εντυπώσεις διαφόρων λαών ήταν πράγματι διαφορετικές είναι μια αδυναμία της επικούρειας θεωρίας, αλλά θα πρέπει να εξηγηθεί, όπως έχουμε δει, από την αντίληψη της συντομίας της όλης διαδικασίας.

8. **τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν.** Για την φυσική διαδικασία της εκφοράς των ήχων, από την οποίαν ο Επίκουρος αντλεί την πολύ κυριολεκτική έκφραση, δες παρ. 52, 53.

9. **στελλόμενον,** «που σχηματίζεται», δες *σχηματίζεσθαι* στην παράλληλη έκφραση της παρ. 53.

Παρ. 76.

1. **κοινῶς,** «με κοινή δράση» ή σχεδόν «κοινή συναίνεση», μια πολύ δυνατή έκφραση για την συμφωνημένη φύση της διαδικασίας του δεύτερου σταδίου.

2. **οὐ συνορώμενα πράγματα,** «πράγματα που πιο πριν δεν ήταν γνωστά» δηλαδή αυτά που είτε εισήχθησαν από ξένους λαούς ή ανακαλύφθηκαν για πρώτη φορά. Βέβαια όχι «προσπάθησαν να εισάγουν την έννοια πραγμάτων που δεν είναι ορατά» (Hicks).

3. **τοὺς <μὲν> ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι,** «καθώς ήσαν αναγκασμένοι να προφέρουν κάποιες λέξεις». Το χειρόγραφο έχει μόνο το *τοὺς*, το οποίο ο Usener το παραλείπει παίρνοντας το *ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι* με όλη την πρόταση, και συμπεραίνοντας ότι και εδώ ξανά η *ἀνάγκη* ήταν πάντα η αιτία. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει να ταιριάζει και η δεύτερη πρόταση *τοὺς δὲ τῷ λογισμῷ ἐλομένους*, και αν είναι έτσι, θα ήταν καλύτερα, όπως επισημαίνει ο Giussani, να υιοθετήσουμε την υπόθεση του Schneider*ἐπομένους*: υπήρχε ανάγκη ακόμη και υπακούοντας στην προσταγή της λογικής. Ο Bailey προτιμά, εντούτοις περισσότερο, όπως και ο Bignone, να ακολουθήσει τον Schneider στην προσθήκη του *μὲν*. Στην εισαγωγή νέων λέξεων σε αυτό το στάδιο και οι δύο αιτίες *ἀνάγκη* (ή *φύσις*) και *θέσις* πηγαινούν μαζί, δηλαδή όταν ένα ξένο πράγμα εισάγεται, η *ἀνάγκη* θα υποχρέωνε στην μίμηση του ξένου ονόματος, όταν ένα νέο πράγμα ανακαλύπτετο θα του έδιναν νέο όνομα *θέσει*.

4. **τοὺς δὲ ... ἐλομένους. οὕτως ἐρμηνεύσαι.** Όπως τόσο συχνά στον Επίκουρο (παράδειγμα παρ. 71) η σύνταξη χωρίζεται σε μια κύρια πρόταση, «και κάποια ονόματα τα διάλεγαν με τη λογική και έτσι εξέφραζαν τις σημασίες τους». Ο Bignone, επιθυμώντας να διατηρήσει τον ακριβή παραλληλισμό, θα συνέτασσε το *ἐρμηνεύσαι* μετά το *αἰτίαν*. Θα ήταν καλύτερα, εάν χρειάζεται ακριβής σύνταξη, να διαβάσουμε < τοῦ>*οὕτως ἐρμηνεύσαι*, αλλά η χαλαρότητα του Επίκουρου σε αυτά τα θέματα το κάνει μη αναγκαίο.

5. **κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν.** δες *κατὰ τὴν πλείστην ὁμιλίαν*, παρ. 67, και *κατὰ τὴν πλείστην φοράν*, παρ. 70, « σύμφωνα με την συνηθισμένη αιτία», δηλαδή η συνηθισμένη μέθοδος σχηματισμού σε τέτοιες περιπτώσεις. Ο Bailey, ο Giussani και ο Bignone συμφωνούν ότι δεν

υπάρχει λόγος να υποθέσουν όπως κάνει ο Usener ότι το *αίτιαν* έχει φθαρεί. Η πρόταση του στην σημείωση του, *φαντασίαν*, δεν είναι αναγκαία.

9. Ουράνια φαινόμενα

Ο Επίκουρος περνά από τη γη και τους κατοίκους της σε ένα νέο πεδίο έρευνας. Υπάρχει στην επιστολή του μια όχι πλήρης έκθεση της φύσης ή των αιτίων των ουρανίων φαινομένων, όπως υπάρχει στην επιστολή προς Πυθοκλή, αλλά μόνο μια προσεκτική και λεπτομερής προφύλαξη ενάντια στην θεολογική άποψη για την δημιουργία τους και τον έλεγχό τους, και μια δήλωση για την στάση την οποίαν πρέπει να παίρνει ο πραγματικός επικούρειος και το είδος της μελέτης που πρέπει να επιδιώκει.

(1) Στο πρώτο μέρος (παρ. 76, 77) διαμαρτύρεται ενάντια σε δύο διαφορετικές μορφές της πίστης στον θεϊκό χαρακτήρα των ουρανίων φαινομένων. Δεν πρέπει να πιστεύουμε ούτε ότι οι κινήσεις των ουρανίων σωμάτων ελέγχονται από κάποιο θεϊκό πλάσμα (γιατί αυτό είναι ασύμβατο με την πεποίθησή μας για την μακάρια αταραξία της θεϊκής φύσης), ούτε ακόμη πρέπει να υποθέτουμε ότι τα ουράνια σώματα είναι από μόνα τους θεϊκά, επειδή είναι μόνο ατομικά συσσωματώματα. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί όχι να υποχωρούμε από την ιδέα που έχουμε για το μεγαλείο της θεϊκής φύσης. Όλα αυτά, αντίθετα, οφείλονται στη διαδικασία της κανονικής ατομικής κίνησης κατευθειάν από την ανάπτυξη των αρχικών ενώσεων Μέσα στον κόσμο. Για τη γενική ιδέα μπορούμε να συγκρίνουμε τον Λουκρήτιο ν. 78-90.

1. < **καί τήν** >. αναγκαία προσθήκη από τον Usener, που δικαιολογείται από την αρχή σχεδόν κάθε παραγράφου της επιστολής.

2. **έν τοῖς μετέωροις**. Τα *μετέωρα* είναι για τον Επίκουρο ουράνια φαινόμενα γενικά, που περιλαμβάνουν εκτός από την δράση των ουρανίων σωμάτων και τα καιρικά φαινόμενα.

3. **φορὰν**. η κανονική πορεία των ουρανίων σωμάτων στον ουρανό. Δες Επίκουρος παρ. 92, και Λουκρήτιο ν. 509-533.

4. **τροπήν**. χρησιμοποιείται συνήθως για την «αλλαγή» της πορείας του ήλιου στους τροπικούς (*τροπαί*). Δες Επίκουρο παρ. 93 και Λουκρ. ν. 614-649. Επίσης ίσως αναφέρεται και σε άλλα ουράνια σώματα.

5. **ἔκλειψιν**. Οι εκλείψεις του ήλιου και της σελήνης. Δες Επικ. παρ. 96 και Λουκρ. ν. 751-770.

6. **ἀνατολήν καὶ δύσιν**. Δες Επικ. παρ. 92, και Λουκρ. ν. 650-655.

7. **τὰ σύστοιχα τούτοις**, «φαινόμενα της ίδια κατηγορίας με αυτά», όπως, για παράδειγμα, η προέλευση του φωτός της σελήνης, οι ισημερίες, το μέγεθος της σελήνης και του ηλίου, τα οποία αναπτύσσονται στα παράλληλα χωρία της δεύτερης επιστολής και στον Λουκρήτιο βιβλίο ν.

8. **λειτουργοῦντός τινος**. Η πρώτη από τις εσφαλμένες ερμηνείες της λαϊκής μυθολογίας, ότι οι κινήσεις των ουρανίων σωμάτων ελέγχεται από κάποιο θεϊκό πλάσμα, το οποίο είτε τις όρισε μια και μοναδική φορά είτε εξακολουθεί να τις ορίζει.

9. **διατάξαντος**. Οι πλειονότητα των χειρογράφων έχει *διατάξαντος*, το οποίο ο Usener έχει βάλει στο κείμενό του. Αλλά η διάκριση πρέπει να γίνει ανάμεσα στις δυο ιδέες για το Υπέρτατο Όν, (1) ότι εξακολουθεί να ελέγχει τις περιστροφές κλπ. των ουρανίων σωμάτων, (2) ότι κατά την Δημιουργία τα όρισε μια και μοναδική φορά σε τροχιά την οποίαν από τότε

ακολουθούν αυτόματα. Θα έπρεπε συνεπώς να δεχθούμε τον αόριστό που υπάρχει σε κάποια χειρόγραφα.

Παρ. 77.

1. **οὐ γὰρ συμφωνοῦσιν...** Η ιδέα τέτοιων έργων είναι ασύμβατη με την ήρεμη ζωή την οποίαν αποδίδουμε στους θεούς και θεωρείται ως βασική στην αντίληψη μας για την μακαριότητα. Δες Κύρια Δόξαι i. Ο Λουκρήτιος χειρίζεται το θέμα με τον ίδιο τρόπο, ν. 82 και μετά.

2. **μήτε αὖ πῦρ ἄμα ὄντα συνεστραμμένον** . Η δεύτερη από τις εσφαλμένες ερμηνείες, ότι τα ουράνια σώματα είναι αυτά τα ίδια θεϊκά όντα, τα οποία με τη θέληση τους εκτελούν αυτές τις κινήσεις. Εδώ τα χειρόγραφα δείχνουν σημεία φθοράς, αλλά δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος να εγκαταλείψουμε το κείμενο το οποίο εμφανίζουν το *πῦρ ἄμα ὄντα συνεστραμμένον*, «καθώς είναι μόνο συσσωρεύσεις φωτιάς». Ο Usener ακολουθώντας την πρόταση του Casaubon, διορθώνει πολύ έξυπνα σε *πυρὸς ἀνάμματα συνεστραμμένου* «συγκεντρωμένα ξανανάμματα φωτιάς», κάνοντας νύξη για την περίφημη θεωρία του Ηράκλειτου για το *ἡλίου ἄναμμα*, ότι ο ήλιος έσβηνε κάθε βράδυ και ξανάναβε το πρωί με νέα συγκέντρωση φωτιάς. Αυτό είναι αρκετά αδικαιολόγητο και πράγματι αδύνατο, καθώς ο Επίκουρος δεν ήταν υπέρ της θεωρίας του Ηράκλειτου, και συνεπώς δεν φαίνεται να την έχει βάλει εδώ σαν την μοναδική του έκθεση για τη φύση των ουρανίων σωμάτων. Επιπλέον, το *συνεστραμμένον* είναι φανερό αναφορά στο *συστροφαί* κατά την δημιουργία του κόσμου στον οποίον αναφέρεται πιο κάτω.

3. **κατὰ βούλησιν**, «από δική τους επιλογή»

4. **τὸ σέμνωμα**. Η ιδέα του θείου μεγαλείου (με τέλεια ηρεμία και μακαριότητα) την οποίαν αποδίδουμε στα θεϊκά όντα.

5. **κατὰ πάντα ὀνόματα φερόμενα**. Όχι μόνο τους τίτλους και τα επίθετα που χρησιμοποιούμε για τα θεϊκά όντα, αλλά και σε όλες τις αναφορές που κάνουμε γι' αυτά. Και οι δυο ιδέες που αναφέρθηκαν πιο πάνω είναι πράγματι υποβιβασμός της ιδέας του θεϊκού μεγαλείου, επειδή αποδίδουν *πραγματεία* στα θεϊκά όντα. Το *φερόμενα* των χειρογράφων αποδίδει καλά το νόημα, και δεν υπάρχει ανάγκη να ακολουθήσουμε τον Usener που διαβάζει το *φερόμενον* με το *σέμνωμα*.

6. **τὰς τοιαύτας ἐννοίας**. Δηλαδή οι αντιλήψεις της ηρεμίας, της ειρήνης, της μακαριότητας, της απουσίας πρόνοιας, κλπ, τις οποίες αποδίδουμε στους θεούς.

7. **ἴνα μηδ'**. Φαίνεται αναγκαίο να δεχθούμε αυτή τη διόρθωση του Usener στο χειρόγραφο *ἐάν μηδ'*.

8. **γένωνται**. Άλλη μια απαραίτητη προσθήκη. Η πρόταση πρέπει να έχει ρήμα.

9. **εἰ δὲ μή**, «διαφορετικά», «εάν δεν διατηρήσουμε το *σέμνωμα*».

10. **τὸν μέγιστον τάραχον**. Σύγκρινε την παράλληλη ιδέα στο κείμενο του Λουκρήτιου νι. 68-78.

11. **κατὰ**. Για άλλη μια φορά έχει γίνει και στο χειρόγραφο.

12. **τὰς ἐξ ἀρχῆς ἐναπολήψεις τῶν συστροφῶν**: ελαφρά διαφορετική έννοια του *συστροφαί* από αυτήν της παρ. 73. Εκεί υπάρχουν μεγάλες συσσωρεύσεις, κάθε μια από τις οποίες βασικά χωρίζεται μέσα στον κόσμο, εδώ μικρότερες συσσωρεύσεις που «έχουν ενωθεί» μέσα σε μεγαλύτερες, και σε τελευταία ανάλυση, γίνονται ήλιος, σελήνη, ή αστέρες.

13. **τὴν ἀνάγκην ταύτην καὶ περίοδον**, πρέπει πάνε μαζί, σχεδόν σαν σύνθετη έννοια, «αυτή η αναγκαία περιοδικότητα», έτσι «ο νόμος της περιοδικότητας τους».

Παρ. 78

(2) *Ανθρώπινη γνώση και ευδαιμονία*. Ο Επίκουρος γυρίζει από την θεϊκή πλευρά στην ανθρώπινη. Ακριβώς όπως είναι προσβολή στο μεγαλείο των θεών να αποδίδουμε σ' αυτούς τον έλεγχο των υποθέσεων του κόσμου, καθώς θα ήταν ενόχληση στην αιώνια αταραξία τους, έτσι μια ακριβής γνώση γύρω από τη φύση αυτών των πραγμάτων είναι βασικό για την ανθρώπινη ευδαιμονία, καθώς αφαιρεί αυτούς τους φόβους που εμφανίζονται όσο πιστεύουμε ότι τα ουράνια φαινόμενα οφείλονται στην αυθαίρετη δράση των θεϊκών δυνάμεων. Επιπλέον, η μεγαλύτερη ευδαιμονία του ανθρώπου βρίσκεται στην απόκτηση αυτής της γνώσης. Αλλά αυτό είναι μόνο αλήθεια για τις πρώτες βασικές αρχές και την έσχατη φύση των ουρανίων πραγμάτων. Οι λεπτομέρειες των ουρανίων φαινομένων, οι αιτίες των ανατολών και των δύσεων, των εκλείψεων κλπ., δεν μπορούν από μόνες τους να αφαιρέσουν τους φόβους μας, μάλλον, με το δέος που προκαλούν, μπορούν ακόμα και να τους αυξήσουν. Τέτοια γνώση από μόνη της δεν συνεισφέρει σε τίποτε στην ανθρώπινη ευδαιμονία, ενώ σε συνδυασμό με τη γνώση των βασικών αρχών μπορεί να την αυξήσει. Σε τέτοιες ιδιαίτερες περιπτώσεις λοιπόν δεν πρέπει να απογοητευόμαστε εάν δεν είμαστε ικανοί να διαλέξουμε κάποια αιτία σαν την μοναδική αιτία. Τα φαινόμενα μπορεί να δημιουργούνται με πολλούς τρόπους, ή είναι δυνατόν να μην μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποια από τις διαφορετικές αιτίες είναι αυτή που λειτουργεί τον κόσμο μας. Αλλά σε ότι αφορά την υπέρτατη φύση των *μετεώρα* πρέπει να είμαστε βέβαιοι. Πρέπει να γίνει σύγκριση με τις εισαγωγικές παραγράφους της δεύτερης επιστολής, και το σύνολο του τμήματος του Λουκρήτιου για την αστρονομία (v. 509-770) που δίνει αναλυτική έκθεση των αρχών.

1. <τὸ>. Ξανά μια αναγκαία προσθήκη από τον Usener. Δες παρ. 47, και 57.

2. **τῶν κυριωτάτων**. «των βασικών φαινομένων», δηλαδή την κατανόηση της θεϊκής φύσης και της γνώσης ότι τα ουράνια φαινόμενα δεν προκαλούνται από αυτήν. Δες παρ. 35 όπου η λέξη χρησιμοποιείται με ευρύτερη έννοια.

3. **φυσιολογίας**, «η επιστήμη των φύσεις», της βαθύτερης δομής και του χαρακτήρα των πραγμάτων: σύγκρινε το *rerum natura* του Λουκρήτιου. Έρχεται σε αντίθεση εδώ με την *ιστορία* (παρ. 79), την έρευνα στις λεπτομέρειες των ειδικών φαινομένων.

4. **τὸ μακάριον**. Προφανώς εδώ «η ανθρώπινη ευδαιμονία»: σύγκρινε πιο κάτω, παρ. 80 τὸ... *μακάριον ἡμῶν*. Η αταραξία που προκύπτει από την κατανόηση των βασικών αρχών που δίνεται στον άνθρωπο, η πλησιέστερη προσέγγιση προς την μακάρια ζωή των θεών.

5. **ἐν τῇ περὶ μετεώρων γνώσει**: δεν υπάρχει λόγος να ακολουθήσουμε τον Usener στην εξαίρεση αυτών των λέξεων ως σχόλιο.

6. **ἐνταῦθα**: Η πρόταση του Usener για προσθήκη του <τε> φαίνεται μη αναγκαία.

7. **καὶ ὅσα συγγενῆ πρὸς τὴν εἰς τοῦτο ἀκρίβειαν**. «και ὅσα ἔχουν στενή σχέση με την ακριβή γνώση γι αυτό το σκοπό», δηλαδή στη απαιτούμενη γνώση για την ανθρώπινη ευδαιμονία (τοῦτο είναι τὸ μακάριον, όπως επισημαίνει ο Usener στην σημείωσή του) το συγγενῆ είναι αρκετά φυσικό και η αλλαγή του Usener σε *συντείνει* είναι αδικαιολόγητη.

8. **τὸ πλεοναχῶς**, «αυτό που μπορεί να συμβαίνει με πολλούς τρόπους», δηλαδή όπως πιστεύει ο Επίκουρος, οι εκλείψεις ή το γέμισμα και το άδειασμα της σελήνης. Δες Λουκρήτιο v. 705 και μετά, 751 και μετά.

9. **ἐν τοῖς τοιούτοις**: η γνώση της υπέρτατης φύσης των ουρανίων πραγμάτων, στην οποία ενναλλακτικές αιτίες δεν έχουν θέση: υπάρχει εδώ μια τελική βεβαιότητα.

10. **τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ἄλλως πως ἔχειν**, «αὐτὸ που μπορεῖ να συμβαίνει κάποιες φορές με ἓναν τρόπο, και κάποιες ἄλλες με ἄλλον», δηλαδή η αστραπή και η βροντή, δεσ Λουκρήτιο νι. 96 καὶ μετά.

11. **τῶν ... ὑποβαλλόντων**, «πράγματα που δείχνουν αβεβαιότητα είτε για την πραγματική τους αιτία, είτε ταραχή επειδὴ δεν αντιλαμβανόμαστε την αιτία τους», δηλαδή φαινόμενα για τα οποία μπορεί να υπάρχουν πολλές ερμηνείες.

12. **καὶ τοῦτο... ἀπλῶς εἶναι**. «ἀπὸ αὐτὸ (τη φύση των ουρανίων σωμάτων και την ανεξαρτησία τους ἀπὸ τους θεούς) μπορούμε να γνωρίζουμε ὅτι εἶναι βέβαιο», δηλαδή ὅταν ἔχουμε εργασθεῖ πάνω στις αρχές της ατομικής θεωρίας για τη σωστή ερμηνεία μπορούμε να εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι γι' αὐτήν.

Παρ. 79.

Ο Επίκουρος τώρα γυρνά στην ἄλλη πλευρά της εικόνας. Η γνώση των αιτίων στη λεπτομέρεια τους δεν εἶναι ἀπαραίτητη για την ευδαιμονία, και πράγματι μπορεί να αυξήσει τους φόβους μας, εκτός εἴναι εἴμαστε εξοικειωμένοι με την υπέρτατη φύση των ουρανίων σωμάτων και τις πραγματικές αιτίες των κινήσεων τους.

1. **Τὸ δ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ πεπτωκός**: ἱστορία εἶναι η λεπτομερὴς ἔρευνα την ιδιαίτερων αιτίων ως ἀντίθεση με την *φυσιολογία*, που εἶναι η γνώση των υπερτάτων αρχών. Οι γενικές τῆς *δύσεως* κλπ, συνδέονται με το *τῇ ἱστορίᾳ*.

2. **πρὸς τὸ μακάριον τῆς γνώσεως**, «για την μακαριότητα την οποίαν παρέχει η γνώση». Ο Usener ἀλλάζει χωρίς να χρειάζεται σε *τὰς γνώσεις*, το οποίο το παίρνει μαζί με το *τῆς δύσεως* κλπ., ἀφήνοντας το *τὸ δ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ πεπτωκός* σε αβεβαιότητα.

3. **ἀλλ' ὁμοίως ... προσήδεισαν ταῦτα**: ὅπως σημειώνει ο Bignone, ο Επίκουρος πιθανόν να σκέπτεται ἐδὼ τους αστρολόγους και ἄλλα πρόσωπα γεμάτα δεισιδαιμονίες που, αν και ἔχουν παρατηρήσει τις λεπτομερεῖς κινήσεις των ουρανίων σωμάτων και μπορεί να γνωρίζουν κάτι για τις ἀμεσες αιτίες τους, ἀκόμα προβάλλουν θεϊκή ἐνέργεια πίσω ἀπὸ ὅλα και θεωροῦν τα ουράνια φαινόμενα ως ἐνδειξη της θείας βούλησης.

4. **ὁμοίως**, πηγαίνει με το *καὶ εἰ μὴ προσήδεισαν ταῦτα*, «ακριβῶς τόσο πολὺ σαν να μην εἶχαν μάθει αὐτὰ τα πράγματα».

5. **κατιδόντας**, «ὅταν τα ἔχουν ἀντιληφθεῖ». Ο Επίκουρος θεωρεῖ την γνώση των λεπτομερών αιτίων των ουρανίων φαινομένων μάλλον σαν θέμα παρατήρησης παρά σαν θέμα συλλογισμού. Εἶναι ἐντελῶς περιττὸ να ἀλλάξουμε, ὅπως ο Usener σε *κατειδότας*.

6. **πλείους** ἐννοεῖται *φόβους ἔχειν*.

7. **οἰκονομίαν**. «διάταξη» «ρύθμιση». Μια περίεργα προσωπική λέξη για να την χρησιμοποιήσει ο Επίκουρος.

8. **Διὸ δὴ κὰν πλείους... εὐρίσκωμεν**. Πρέπει να δεχθούμε την διόρθωση του Usener για το *καὶ ...εὐρίσκομεν* του χειρογράφου. Σε πολλές τέτοιες περιπτώσεις λεπτομερειῶν ο Επίκουρος προτείνει διάφορες αιτίες που δεν εἶναι ἀντίθετες με την μαρτυρία των αισθήσεων χωρίς να ἀποφασίζει μεταξύ τους (Δες την ἐπιστολή προς Πυθοκλή και Λουκρήτιο ν. 509-770). Θα πρέπει ἐδὼ να ἀρκεστούμε σε αὐτή την ἀβέβαιη γνώση, και αὐτὸ εἶναι ὅτι χρειάζεται για την ευδαιμονία μας.

9. **τῶν τοιουτοτρόπων**. Διόρθωση ἀπὸ τον Meibom για το *τῶν τοιούτων τρόπων* (ἢ *τροπῶν*) του χειρογράφου. Το *τρόπων* θα μπορούσε δύσκολα να χρησιμοποιηθεῖ με την ἐννοια των «συμβάντων», και η φθορά οφείλεται ἴσως στην γειννίαση του *τροπῶν*.

10. **ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς κατὰ μέρος γινομένοις ἦν**, δηλαδή σε αυτές τις έρευνες όπως περιλαμβάνονται στην επιστολή προς Πυθοκλή, οι οποίες θα ήσαν γνωστές στους πιο προχωρημένους μαθητές, για τους οποίους η επιστολή αυτή είναι γραμμένη. Το ἦν φαίνεται ξανά επιβεβλημένη διόρθωση στο χειρόγραφο.

Παρ. 80.

1. **χρείαν**, «έρευνα», «εξετάση».

2. **Ὡστε παραθεωροῦντας**. Πρακτικό συμπέρασμα. Η σωστή μέθοδος της διαδικασίας στην έρευνα των λεπτομερειών των ουρανίων φαινομένων είναι αυτή της αναλογίας με πράγματα για τα οποία υπάρχει η εμπειρία μας στη γη. Πρέπει να ερευνούμε τα συγγενικά φαινόμενα εκεί, και να εξετάζουμε με πόσους διαφορετικούς τρόπους θα μπορούσαν να γίνονται, και στη συνέχεια να χρησιμοποιούμε τα συμπεράσματα μας στα ουράνια σώματα, τα οποία λόγω της απόστασης τους από μας δεν μπορούμε ποτέ να τα εξετάσουμε από κοντά. Επίσης ακόμη και αν θεωρούμε ότι μια ερμηνεία είναι η σωστή, πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να αναγνωρίσουμε ότι μπορεί να υπάρχουν και άλλες, και να μην επιτρέψουμε η ανακάλυψη αυτή να ταραξεί την ηρεμία του νου μας. Αυτό είναι τυπικά επικούρειο συμπέρασμα, και ένα καλό παράδειγμα θα μπορούσε να είναι στην θεωρία του Επίκουρου για της εκλείψεις (Επ. προς Πυθοκλή παρ. 96, Λουκρήτιος ν. 751 και μετά). Εξετάζουμε με πόσους διαφορετικούς τρόπους το φως στη γη μπορεί να σκοτεινιάζει. Τότε, αν και θεωρούμε ότι η αιτία της έκλειψης του ηλίου είναι το πέρασμα της σελήνης μεταξύ της και ηλίου, είμαστε ακόμη προετοιμασμένοι να δεχθούμε ότι μπορεί κάποιο άλλο σώμα να παρεμβληθεί ή ότι οι φωτιές του ήλιου προσωρινά σβήνουν.

3. **παραθεωροῦντας**: πιθανόν «εξετάζοντας σε σύγκριση με» ουράνια φαινόμενα.

4. **παντὸς τοῦ ἀδήλου**: τα ἄδηλα για τον Επίκουρο είναι δύο κατηγοριών, φαινόμενα όπως τα ουράνια που είναι πολύ απομακρυσμένα από μας για να τα ερευνήσουμε, και αυτά όπως τα άτομα και η ατομική δομή των πραγμάτων, που βρίσκονται πέραν από την ικανότητα των αισθήσεων. Και στις δυο αυτές περιπτώσεις θα πρέπει να συμπεραίνουμε με τη λογική από την εμπειρία μας από τα γήινα πράγματα.

5. **τῶν οὔτε ... ἀταρακτῆσαι**. Κοινοί φιλοσόφητοι άνθρωποι που δεν ερευνούν καθόλου ή δεν διακρίνουν ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες γνώσεων ή δεν αντιλαμβάνονται τη σημασία των διαφορών τους.

6. **οὔτε <τὸ>**, Διόρθωση του Gassendi στο οὐδέ του χειρογράφου, που πρακτικά είναι αναγκαίο από την σύνδεση με το οὔτε τὸ.

7. **<ἐπὶ τῶν> τὴν ... παραδιδόντων**. Ο Bailey έχει δεχθεί με κάποιο δισταγμό την διόρθωση του Bignone αυτής της πρότασης, «στην περίπτωση των πραγμάτων που παρέχουν εντύπωση του εαυτού τους από απόσταση», δηλαδή η πρώτη κατηγορία των ἄδηλα, των ουρανίων φαινομένων στα οποία δεν μπορούμε ποτέ να βρεθούμε τόσο κοντά για να αποκτήσουμε *ἐνάργημα*. Ο Usener διαβάσει την τ' ... *παριδόντων*, «αλλά παραλείπει την εντύπωση που προκαλούν σε μας τα φαινόμενα από μακριά» (Hicks), δηλαδή πιθανώς, βασίζονται την πίστη τους στα *προσδοξαζόμενα* αντί να εξετάζουν την μαρτυρία των αισθήσεων, αλλά η έκφραση είναι βεβαιωμένη, και το κύριο του σημείο εδώ είναι ότι εξετάζοντας τα ουράνια σώματα δεν μπορούμε να έχουμε επαρκή μαρτυρία από τις αισθήσεις. Ο Bailey θεωρεί ότι, σαν τρίτη λύση, θα ήταν δυνατό να δεχθούμε την πρόταση του Usener την τ' και να διατηρήσουμε το *παραδιδόντων*, «αλλά αρκούνται να προωθήσουν την παραδοσιακή σημασία που στηρίζεται στην εμφάνιση των φαινομένων από απόσταση», μια περιγραφή του συνηθισμένου ανθρώπου

που αρκείται στην από πρώτη ματιά εμφάνιση των ουρανίων φαινομένων χωρίς να καταλήγει σε συμπέρασμα με αναλογία και θα ήταν ικανοποιημένος, για παράδειγμα, να λέει ότι ο ήλιος περνά γύρω από τη γη χωρίς να εξετάσει την θεωρία του Ηράκλειτου ότι ανάβει ξανά κάθε μέρα. Αλλά η αποκατάσταση του Bignon φαίνεται να φέρνει την πρόταση πιο κοντά στην γενική φρασεολογία του Επίκουρου και στην ιδιαίτερη έννοια αυτού του χωρίου.

8. **καὶ ὡδί πως**, «με κάποιο τέτοιο τρόπο όπως αυτός». Εάν, δηλαδή, νομίζουμε ότι έχουμε φτάσει σε μια προσεγγιστική ερμηνεία που είναι σωστή, πρέπει επιπλέον να είμαστε έτοιμοι να δεχθούμε ότι μπορεί να υπάρχουν πολλές ερμηνείες και δεν πρέπει να αναστατωνόμαστε με αυτό το συμπέρασμα.

9. **καὶ ἐφ' οἷσις ὁμοίως ἐστὶν ἀταρακτῆσαι**, «και ότι σε περιπτώσεις όπου μπορούμε να έχουμε εξίσου αταραξία του νου» ακόμη και αν υπάρχουν πολλές ερμηνείες, δηλαδή στην εξέταση των λεπτομερών αιτίων των ουρανίων φαινομένων. Ο Usener παραλείπει και το *καὶ* και το *ἐστὶν*, που είναι η ανάγνωση μόνο ενός χειρογράφου. Το *ἐστὶν* φαίνεται αναγκαίο στη σύνταξη, και το *καὶ* μπορεί να παραμείνει. Ο Bignon διαβάσει *καὶ* <ἔχειν> σε αναλογία του *τὸ μοναχῶς ἔχον ἢ γινόμενον* πιο πάνω, που μπορεί να είναι η σωστή λύση.

10. **αὐτὸ τὸ ὅτι πλεοναχῶς, ἀταρακτῆσομεν**. Η αναγνώριση της πιθανής πολλαπλότητας των αιτίων δεν θα ταράξει την ηρεμία μας περισσότερο απ' ό,τι εάν γνωρίζαμε ότι υπήρχε μια προσεγγιστική αιτία.

(3) *Οι αιτίες των φόβων των ανθρώπων*. Στο τέλος αυτής της μακράς έκθεσης για τα μετέωρα ο Επίκουρος γυρίζει απότομα στο πρακτικό ηθικό συμπέρασμα. Οι δύο βασικές αιτίες της νοητικής ταραχής, το αντίθετο της ιδεώδους *ἀταραξία*, είναι πρώτα απ' όλα αυτή η πίστη ότι τα ουράνια σώματα είναι θεϊκά όντα, που εκτελούν πράξεις εντελώς αντίθετες με την θεϊκή φύση, και δεύτερον ο φόβος του θανάτου, είτε πρόκειται για τιμωρία σε άλλη ζωή, είτε πρόκειται για την κατάργηση της αίσθησης σαν κάτι που το αισθανόμαστε «εμείς». Η γαλήνη του νου, από την άλλη μεριά, συνίσταται στην απελευθέρωση από αυτούς τους φόβους. Το επιχείρημα όλης της παραγράφου είναι ομαλό, και επαναλαμβάνεται σε πολλά χωρία από τον Λουκρήτιο ειδικά i. 80-135, iii. 41-93, v. 1194-1240.

10. Γνώση και γαλήνη

Παρ. 81.

1. **ταῦτα**, τα ουράνια σώματα, για τα οποία μιλήσαμε στις προηγούμενες παραγράφους.
2. **δοξάζειν**. Η προσθήκη του Usener <εἶναι> δεν φαίνεται να είναι απαραίτητη.
3. **τούτοις**. Δηλαδή *τὸ μακάριον και ἄφθαρτον*, που βγαίνει εύκολα από την προηγούμενη πρόταση. Η διόρθωση του Usener *τούτω* δεν βελτιώνει το κείμενο.
4. **αἰτίας**. Εδώ «κίνητρα», δηλαδή οργή και χάρη, σύγκρινε παρ. 77.
5. **ἀεὶ** για το *καὶ*, μια καλή διόρθωση από τον Usener.
6. **εἴτε καὶ αὐτήν..... κατ' αὐτούς**, ένα νέο θέμα. Κάποιοι άνθρωποι δεν φοβούνται την τιμωρία σε άλλη ζωή, αλλά φοβούνται την εκμηδένιση της αίσθησης σαν να ήταν κάτι που θα μπορούσε να έχει επίδραση «επάνω τους». Αλλά όπως λέει ο Επίκουρος, από τη στιγμή που η ψυχή αφήνει το σώμα και διαλύεται, «αυτά», που είναι ένωση ψυχής και σώματος, δεν υπάρχουν πλέον. Σύγκρινε Λουκρήτιο iii. 838- 842 και 870- 893. Το *καὶ αὐτήν* είναι καλή διόρθωση του Casaubon αντί του *κατὰ ταύτην*. Η σταθερή σύγχυση μεταξύ του *κατὰ* και του *καὶ* υπάρχει στο χειρόγραφο αμέσως πιο κάτω.

7. **δόξαις**. Σαν αποτέλεσμα γνώμης ως συμπέρασμα από τα φαινόμενα: δες τη σταθερή χρήση των *δοξάζειν* και *προσδοξάζειν*.

8. **ἀλλ' ἀλόγῳ γέ τινι παραστάσει**, «μια μη δικαιολογημένη παράσταση εικόνας στο νου», «φαντασία», που ούτε στηρίζεται σε συμπέρασμα από τα φαινόμενα, ακόμη και λανθασμένη. Ο Hicks μεταφράζει «μια παράλογη διαστροφή», αλλά υπάρχει μαρτυρία γι' αυτή την έννοια;

9. **μὴ ὀρίζοντας**, «μη περιορίζοντας», δηλαδή που δεν γνωρίζουν τα όρια του πόνου, τα οποία τίθενται στο σύστημα του Επίκουρου με την σωστή κατανόηση των αναγκών του ανθρώπου και με τα όρια του πόνου, και την γνώση ότι οι θεοί δεν επεμβαίνουν στον κόσμο και ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτα για μας.

10. **ὡς εἰ καὶ ἐδόξαζον ταῦτα**. Συντάσσεται μετά το *ἴσην*. Με κάποιο δισταγμό προτείνεται η αντικατάσταση του *ὡς* αντί του *τῷ* του χειρογράφου. Ο Usener, διατηρώντας το *τῷ* προτείνει μια πιο βίαιη αλλαγή, *τῷ εἰκαίως δοξάζοντι ταῦτα*: αλλά ο Επίκουρος δεν θα μπορούσε να δεχθεί ότι ο καθένας είχε αυτές τις γνώμες *εἰκαίως*. Ο Hicks προτείνει τη μετάφραση: «ἀπ' ὅτι εἴχαν αυτές τις πεποιθήσεις».

Παρ. 82.

(4) *Εμπιστοσύνη στις αισθήσεις*.

Σαν συμπέρασμα της όλης έκθεσης που ξεκίνησε με την εξέταση των ουρανίων φαινομένων, ο Επίκουρος επανέρχεται στη θέση την οποίαν έχει διατυπώσει στην αρχή της επιστολής του. Η μόνη ασφαλής αρχή στη ζωή είναι πάντοτε να έχουμε εμπιστοσύνη την άμεση ξεκάθαρη αντίληψη των εξωτερικών αισθήσεων μας και των εσωτερικών συναισθημάτων μας. Τα συμπεράσματα από αυτές (δόξα) μπορεί να είναι λανθασμένα, και μπορεί να οδηγήσουν, όπως έδειξε, σε αποτελέσματα τα οποία αντιμάχονται την αταραξία της ψυχής μας. Άλλα οι αισθήσεις είναι πάντοτε αληθείς. Αυτή είναι η υπέρτατη βάση όλου του επικούρειου συστήματος, φυσικού και ηθικού, και που αποτυπώνεται στο περιεχόμενο της επιστολής.

1. **πάθεισι**: όλα τα χειρόγραφα έχουν το *πᾶσι*, το οποίο είναι λανθασμένο.

2. **τοῖς παροῦσι**, «αυτά που είναι παρόντα σε μας», δηλαδή τα «άμεσα», δες παρ. 38 *τὰς παρούσας ἐπιβολάς*.

3. **κατὰ μὲν τὸ κοινὸν ... ταῖς ἰδίαις**, Ο Bignone έχει δείξει την σημασία αυτής της φράσης. Πρέπει να εμπιστευόμαστε τις κοινές αισθήσεις του ανθρώπινου γένους (το *communis sensus* του Λουκρήτιου) όταν εξετάζουμε κοινές εμπειρίες ή επιθυμούμε να διορθώσουμε προσωπικές δικές μας εμπειρίες, που οφείλονται στην ιδιαίτερη κατάσταση του *οργανισμού* μας (για παράδειγμα όταν ο πυρετός παραμορφώνει την γεύση μας). Πρέπει, από την άλλη μεριά, να εμπιστευόμαστε τις ατομικές αισθήσεις μας όταν εξετάζουμε θέματα τα οποία μπορούμε να κρίνουμε, για παράδειγμα τα ίδια μας τα συναισθήματα της ηδονής και του πόνου. Η Κ.Δ. xxvι δίνει ενδιαφέρον παράδειγμα, όπου ο Επίκουρος διακρίνει τὸ *δίκαιον* που είναι *κοινόν* για όλους τους ανθρώπους, από αυτό που είναι *ἴδιον* σε ιδιαίτερα έθνη ή λαούς.

4. **καθ' ἕκαστον τῶν κριτηρίων**: δηλαδή τις αισθήσεις και τα συναισθήματα, την *πρόληψιν* ή τη γενική έννοια, και πιθανόν επίσης και την *ἐπιβολή τῆς διανοίας*, που συνδυάζει αντιλήψεις και έννοιες σε ιδέες που έχουν ισχύ στην περιοχή των *ἄδηλα*.

5. **ἐναργεία**. Η «ξεκάθαρη αντίληψη», ή «άμεση αντίληψη», ως συνήθως.

6. **ἀπολύσομεν**. Πιθανόν δεν πάει με το *τὸ ὅθεν ὁ τάραχος*, αλλά με το *ὅσα φοβεῖ τοὺς λοιποὺς ἐσχάτως*.

7. **τῶν ἀεὶ παρεμπιπτόντων**, «πράγματα που συμβαίνουν τυχαία κάθε τόσο», δηλαδή σποραδικά σε αντίθεση με κανονικά επαναλαμβανόμενα φαινόμενα.

Συμπέρασμα.

Η τελευταία παράγραφος της επιστολής επιστρέφει στις ιδέες της εισαγωγής της επιστολής. Ο προχωρημένος μαθητής, απορροφημένος στην εξέταση των λεπτομερειών, πρέπει να έχει πάντοτε στο νου του μια προσεκτική αναφορά στις γενικές αρχές, στις οποίες να αναφέρεται συνεχώς. Αυτός ήταν ο αρχικός σκοπός της παρούσας μελέτης, αλλά θα επιτρέψει επίσης, όπως προσθέτει στο τέλος ο Επίκουρος, ακόμη και σε αυτούς που δεν μπορούν να εισέλθουν στις λεπτομέρειες να αποκτήσουν «πανοραμική άποψη», που θα είναι αρκετή να τους εξασφαλίσει την γαλήνη του νου (*γαληνισμός*). Η γλώσσα της παραγράφου πρέπει πάντοτε να συγκρίνεται με αυτήν της εισαγωγής. Η γενική ιδέα είναι σαφής, αλλά το κείμενο σε ορισμένα σημεία είναι αμφίβολο.

8. **κεφαλαιωδέστατα**. Είναι προφανώς επίρρημα που πηγαινει με το *ἐπιτεμημένα*, αλλά υπάρχει μεγάλος πειρασμός να διαβάσουμε <τὰ> *κεφαλαιωδέστατα*, «τα πιο σημαντικά σημεία», το οποίο θα έδινε καλύτερη έννοια.

9. **τῶν ὄλων**, «οι γενικές αρχές» ή «το σύστημα σαν σύνολο». Δες παρ. 36 *τῆς συνεχοῦς τῶν ὄλων περιοδείας*.

Παρ. 83.

1. **ὥστε ἂν γένοιτο οὗτος ὁ λόγος δυνατὸς κατασχεθῆναι**, «έτσι ώστε αυτή η έκθεση να μπορεί να γίνει κατανοητή». Τα χειρόγραφα έχουν *κατασχεθῆ*, εκτός από ένα που γράφει *κατασχέθη*, και η προφανής διόρθωση είναι το *κατασχεθῆναι*. Ο Usener, που ακολουθείται προφανώς από τον Bignone, βάζει τελεία στο *ἐπιτεμημένα*, αλλάζει το *ἂν γένοιτο* σε *ἐὰν γένηται*, υιοθετεί το *δυνατὸς οὗτος ὁ λόγος* από το χειρόγραφο F, το *κατασχεθείς* από τον Gassendi, και τοποθετεί κόμμα στο *ἀκριβείας*, «έτσι ώστε, εάν αυτή έκθεση γίνεται αποτελεσματική, καθώς συλλαμβάνεται με ακρίβεια, νομίζω...». Αυτό φαίνεται μάλλον μη αναγκαίο

2. **ἀκριβωμάτων**: σύγκρινε παρ. 36 *τοῦ παντὸς ἀκριβώματος*.

3. **ἀσύμβλητον**, «ασύγκριτο», που πηγαινει μαζί με το *πρὸς τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους*. Ο άνθρωπος που γνωρίζει τις κύριες αρχές θα είναι σε πολύ σε ανώτερη θέση σε ότι αφορά στους φόβους που δέχονται οι άνθρωποι. Δεν υπάρχει αναφορά στην *ἀσφάλεια ἐξ' ἀνθρώπων* της Κ.Δ. xiii και xiv.

4. **ἀδρότητα**, «ωριμότητα» «δύναμη, ισχύς» Ομηρική λέξη που εμφανίζεται ξανά αργότερα στην Ελλάδα στην ρητορική.

5. **καθαρά**, «απαλλαγμένος από δυσκολίες», «καθαρά», μια λέξη που δεν την συνηθίζει ο Επίκουρος.

6. **κατὰ τὴν ὄλην πραγματείαν**. σύγκρινε το *τὸν τύπον τῆς ὄλης πραγματείας*, παρ. 35.

7. **ἱκανῶς ἢ καὶ τελείως**, «επαρκώς για πρακτικούς σκοπούς ή ακόμη με επιστημονική πληρότητα».

8. **ἐπιβολάς**. Ξανά με την όχι εντελώς τεχνική έννοια με την οποίαν εμφανίζεται στην εισαγωγή. «πράξη αντίληψης» ή «εξέταση», σχεδόν «αρχές». Δες παρ. 36 *κυριωτάτη ἐπιβολή*.

9. **ἄσσοι δέ**. Ο Επίκουρος επανέρχεται στη σκέψη που έχει διατυπώσει στην αρχή της παραγράφου. Ακόμη και αυτοί που δεν είναι διατεθειμένοι να προχωρήσουν στις πλήρεις λεπτομέρειες του συστήματος μπορούν να την χρησιμοποιήσουν ως επιτομή για να πάρουν γενική ιδέα, και έτσι να εξασφαλίσουν την ηρεμία της ψυχής τους.

10. **ἀποτελουμένων**, «αυτοί που έχουν τελειοποιηθεί», δηλαδή αυτοί που μελετούν το συνολικό επικούρειο σύστημα και έτσι φτάνουν στην τελειότητα. Μια λέξη που θα υπέθετε μύηση.

11. **κατὰ τὸν ἄνευ φθόγγων τρόπον**. Προφανώς «με διδασκαλία και όχι προφορικά», επειδή οι περισσότεροι από τους μαθητές έμαθαν τις θεωρίες από τον ίδιο τον Δάσκαλο. Αλλά πρόκειται για περίεργη φράση, και ίσως υπάρχει εδώ φθορά: θα περιμέναμε να πει εδώ «με τη μέθοδο χωρίς λεπτομέρειες».

12. **ἄμα νοήματι**, «γρήγορα όπως η σκέψη», «ταχέως». Εδώ με μια ακόμη πιο μη τεχνική έννοια από εκείνη που χρησιμοποιεί στην ατομική κίνηση παρ. 61.

13. **πρὸς γαληνισμόν**, «γαλήνη της ψυχής» (*ἀταραξία*), που ήταν ο σκοπός των επικουρείων, και προς τον οποίον η γνώση των αρχών της *φυσιολογία* συνέβαλε στο μεγαλύτερο βαθμό. Δες παρ. 37. *μάλιστα ἐγγαληνίζων τῷ βίῳ*.

Η έννοια “έπιβολή τῆς διανοίας”¹⁸

Από όλους τους τεχνικούς όρους της επικούρειας φιλοσοφίας κανένας δεν είναι τόσο σκοτεινός και τόσο δύσκολος όσο η *έπιβολή τῆς διανοίας*. Την συναντάμε αυτήν ή τις αντίστοιχες της πέντε φορές στην Επιστολή προς Ηρόδοτο και μια φορά στις *Κύριαι Δόξαι*. Επιπλέον ο Διογένης Λαέρτιος μας λέει ότι οι Επικούρειοι την προσέθεσαν στα τρία κριτήρια αληθείας του Επίκουρου: ακόμη κάθε νέο απόσπασμα φαίνεται εξαρχής να σκορπάει μεγαλύτερη ασάφεια στη σημασία της. Ούτε μπορεί να λεχθεί ότι οι σύγχρονοι κριτικοί και ιστορικοί της φιλοσοφίας στο μεγαλύτερο μέρος έχουν βοηθήσει πολύ στην ασάφεια της. Καθώς την βρίσκουν σε περίοπτη θέση στην επικούρεια φιλοσοφία θεωρούν ότι είναι υποχρεωμένοι να δώσουν κάτι αντίστοιχο με αυτήν, αλλά οι περισσότεροι αρκέστηκαν να κάνουν εξωφρενικές υποθέσεις¹⁹ χωρίς, όπως φαίνεται, να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τα συμφραζόμενα στα οποία αναφερόταν: ακόμη η μεγάλη απόκλιση αυτών των υποθέσεων δείχνει πόσο λίγο η φράση αποδίδει ευθεία ένδειξη της σημασίας της. Μόνο δύο μελετητές, απ’ όσο γνωρίζω, έχουν κάνει πραγματική κριτική μελέτη για το θέμα, ο Tohte και ο Giussani, αλλά και αυτοί διαφέρουν σημαντικά στα συμπεράσματά τους. Θα ήμουν απρόθυμος να μπω στη συζήτηση, αλλά το κάνω επειδή αισθάνομαι υποχρεωμένος να δικαιολογήσω τις απόψεις που εμφανίζονται στην μετάφραση και τον σχολιασμό, και επίσης πιστεύω ότι κάτι ακόμη μπορεί να λεχθεί, το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει στη λύση.

Θα ήταν βολικό, πριν να εισέλθω στις λεπτομέρειες του θέματος, να δώσω εξολοκλήρου τα αποσπάσματα του Επίκουρου που αφορούν το θέμα, τα οποία θα χρειαστούν συχνά ως σημεία αναφοράς, και να εκθέσω σε περίληψη τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει αυτό το σημείωμα.

1. Επιστολή Προς Ηρόδοτο:

Α. Παρ. 38. *Ἔτι τε κατὰ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντα τηρεῖν καὶ ἀπλῶς < κατὰ > τὰς παρούσας ἐπιβολὰς εἴτε διανοίας εἴθ’ ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων, ὁμοίως δὲ < κατὰ > τὰ ὑπάρχοντα πάθη, ὅπως ἂν καὶ τὸ προσμένον καὶ τὸ ἄδηλον ἔχωμεν οἷς σημειωσόμεθα.*

Β. παρ. 50. *Καὶ ἦν ἂν λάβωμεν φαντασίαν ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ ἢ τοῖς αἰσθητηρίοις εἴτε μορφῆς εἴτε συμβεβηκότων, μορφή ἐστὶν αὕτη τοῦ στερεμνίου, γινομένη κατὰ τὸ ἐξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδώλου·*

Γ. παρ. 51. *Ἦ τε γὰρ ὁμοιότης τῶν φαντασμῶν οἷον εἰ ἐν εἰκόνι λαμβανομένων ἢ καθ’ ὕπνου γινομένων ἢ κατ’ ἄλλας τινὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας ἢ τῶν λοιπῶν κριτηρίων οὐκ ἂν ποτε ὑπῆρχε τοῖς οὐσί τε καὶ ἀληθέσι προσαγορευομένοις, εἰ μὴ ἦν τινα καὶ τοιαῦτα προσβαλλόμενα·*

Δ. παρ. 51 (συνέχεια του προηγούμενου) *τὸ δὲ διημαρτημένον οὐκ ἂν ὑπῆρχεν εἰ μὴ ἐλαμβάνομεν καὶ ἄλλην τινὰ κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην μὲν <τῇ φανταστικῇ ἐπιβολῇ,> δι-ἀληψιν δὲ ἔχουσαν·*

¹⁸Cyril Bailey, *Epicurus, The Extant Remains*, Oxford 1926, σ. 259-274.

¹⁹Μπορούμε να φέρουμε παράδειγμα τον Zeller, «λογική εντύπωση», τον Uberweg «ενορατική αντίληψη της κατανόησης» (που πλησιάζει εν μέρει την σωστή έννοια σε σχέση με τις περισσότερες από τις εικασίες), τον Ritter και Preller, «μια μορφή πρόληψις όχι διαφορετική από εικόνες που βλέπουμε σε παραλήρημα ή στον ύπνο», τον Stemhart «η ελεύθερη δράση της φαντασίας».

Ε. παρ. 62. *ἐπεὶ τό γε θεωρούμενον πᾶν ἢ κατ' ἐπιβολὴν λαμβανόμενον τῇ διανοίᾳ ἀληθές ἐστιν.*

2. *Κύρια Δόξαι χξιν. εἴ τιν' ἐκβαλεῖς ἀπλῶς αἴσθησιν καὶ μὴ διαιρήσεις τὸ δοξαζόμενον κατὰ τὸ προσμένον καὶ τὸ παρὸν ἤδη κατὰ τὴν αἴσθησιν καὶ τὰ πάθη καὶ πᾶσαν φανταστικὴν ἐπιβολὴν τῆς διανοίας, συνταράξεις καὶ τὰς λοιπὰς αἰσθήσεις τῇ ματαίῳ δόξῃ, ὥστε τὸ κριτήριον ἅπαν ἐκβαλεῖς.*

Σε αυτά τα αποσπάσματα του Επίκουρου πρέπει να προστεθούν άλλα δύο μεγάλης σημασίας:

Διογένης Λαέρτιος x.31. *Ἐν τοίνυν τῷ Κανόνι λέγων ἐστὶν ὁ Ἐπίκουρος κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη, οἱ δ' Ἐπικούρειοι καὶ τὰς φανταστικὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας.*

Κλήμης Αλεξ. Στρωμ. ii. 4, p. 157. *Πρόληψιν δὲ ἀποδίδωσιν ἐπιβολὴν ἐπὶ τι ἐναργές καὶ ἐπὶ τὴν ἐναργῆ τοῦ πράγματος ἐπίνοιαν.*

Εν συντομία, τα επιχειρήματα που προτείνω να ακολουθήσω είναι τα εξής: (1) η φυσική σημασία της *ἐπιβολῆς* που χρησιμοποιείται για λειτουργίες των αισθήσεων ή του νου είναι «προβολή πάνω σε», και έτσι «προσοχή σε» και με την προσθήκη της έννοιας του αποτελέσματος, «αντίληψη» και ακόμα και «θέαση», (2) Ο Επίκουρος σε πολλά από τα κρίσιμα αποσπάσματα χρησιμοποιεί μια *ἐπιβολή* των αισθήσεων, ως «αντίληψη» δια της «προσήλωσης του βλέματος» σε αντίθεση με το παθητικό κοίταγμα. (3) *ἐπιβολή* τῆς διανοίας αντιστοιχεί ακριβώς σε αυτό και σημαίνει πρώτον, (α) την άμεση αντίληψη μέσω νοητικής προσήλωσης ορισμένων πολύ λεπτών «εικόνων» των θεϊκών όντων, και δεύτερον (β) την άμεση ή «ενορατική» αντίληψη εννοιών και ιδιαίτερα των «ξεκάθαρων», δηλαδή των αυταπόδεικτων εννοιών της επιστημονικής σκέψης. Με αυτή την εισαγωγή, η οποία μπορεί να βοηθήσει στην πορεία ενός μάλλον περίπλοκου και αναγκαστικά αμφιλεγόμενου επιχειρήματος, μπορούμε να προχωρήσουμε στην πλήρη ανάπτυξη του θέματος.

1. Ήταν μια από τις βασικές αρχές του Κανονικού (παρ. 38) ότι οι λέξεις πρέπει να χρησιμοποιούνται με την πρώτη και προφανή τους έννοια, και όσο και αν μπορεί να φαίνεται σε μας ενίοτε ότι ο Επίκουρος δύσκολα επέτυχε να πραγματοποιήσει τις αρχές του, όμως η πρόθεση του συνιστά ότι η καλύτερη εκκίνηση για την έρευνα είναι να ερωτήσουμε ποια είναι η φυσική έννοια της λέξης *ἐπιβολή*. Προχωρώντας από τέτοιες κυριολεκτικές χρήσεις όπως *ἐπιβάλλειν τὰς χεῖρας* είναι φυσικό να συμπεράνουμε ότι το *ἐπιβάλλειν* (τὸν νοῦν ἢ τα παρόμοια) θα σημαίνει, όπως το *ἐπέχειν*, «να προβάλλει κάποιος το νου προς», «να στρέψει την προσοχή του προς» ένα αντικείμενο. Έτσι ο Διόδωρος Σικελιώτης xx.43 έχει *πρὸς οὐδὲν ἐπέβαλλε τὴν διάνοιαν*, «δεν έδινε προσοχή σε τίποτα». Με την απόλυτη έννοια χωρίς την αιτιατική βρίσκουμε το *τοῖς κοινοῖς παράγμασιν ἐπιβάλλειν* στον Πλούταρχο Κικ.4 ως αντίστοιχο του *rem-publicam capessere*, και στο περίφημο απόσπασμα του St. Mark χξιν. 72 *καὶ ἐπιβαλὼν ἔκλαιε*. Το ρήμα χρησιμοποιείται με αυτό τον τρόπο σε ένα επικούρειο σηματικό απόσπασμα, Aet. iv 8 10 p. 395 (Usenerfr. 317) *Λεύκιππος Δημόκριτος Ἐπίκουρος τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίνεσθαι εἰδώλων ἕξωθεν προσιόντων μηδενὶ γὰρ ἐπιβάλλειν μηδετέραν χωρὶς τοῦ προσπίπτοντος εἰδώλου*, και ακόμη στον Ιάμβλ. Προτρ. 4.56 *ἢ ὄψις τοῖς ὄρατοῖς ἐπιβάλλει*. Για την ώρα θα περιορίσουμε το θέμα στην ακριβή έννοια αυτών των μάλλον τεχνικών θέσεων.

Έτσι το ουσιαστικό *ἐπιβολή* θα πρέπει να σημαίνει «προβολή προς», «προσοχή σε» και έτσι με την προσθήκη της έννοιας του αποτελέσματος τέτοιας προσοχής «θέαση» ή «αντίληψη».

Το ουσιαστικό χρησιμοποιείται με αυτό τον τρόπο από τον Clem. Alex. 644 *ἐπιβολή τῆς ἀληθείας*, μια «σύλληψη» ή «αντίληψη» της αλήθειας. Η απλή *ἐπιβολή* χωρίς άλλο προσδιορισμό εμφανίζεται ἔξη φορές στην Επιστολή προς Ηρόδοτο. (1) Στην παρ. 35 ο Επίκουρος μιλάει για την αιτία της συγγραφής μιας επιτομής, *τῆς γὰρ ἀθρόας ἐπιβολῆς πυκνὸν δεόμεθα, τῆς δὲ κατὰ μέρος οὐχ ὁμοίως*. «επειδή έχουμε πιο συχνά ανάγκη από μια αντίληψη του συνόλου, και όχι στον ίδιο βαθμό από μια αντίληψη των λεπτομερειών». (2) στην παρ. 83 ξανά, συνοψίζοντας τη χρησιμότητα της Επιστολής, λέει ότι ακόμη και αυτοί που ασχολούνται με την έρευνα των λεπτομερειών σε σημαντικό βαθμό θα είναι σε θέση *εἰς τὰς τοιαύτας ἀναλύοντας ἐπιβολὰς τὰς πλείστας τῶν περιοδειῶν ὑπὲρ τῆς ὅλης φύσεως ποιῆσθαι*. «να πραγματοποιήσουν το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών τους για τη φύση στο σύνολό της, διεξάγοντας την ανάλυση τους σε σχέση με μια τέτοια περίληψη όπως αυτή.» (3) Με αυτά τα δυο αποσπάσματα ταιριάζει το πρώτο μέρος της παρ. 36 *Βαδιστέον μὲν οὖν ἐπ' ἐκεῖνα καὶ συνεχῶς ἐν τῇ μνήμητὸ τοσοῦτο ποιητέον, ἀφ' οὗ ἢ τε κυριωτάτη ἐπιβολὴ ἐπὶ τὰ πράγματα ἔσται*, «Πρέπει κατά συνέπεια, να επανερχόμαστε στις βασικές αρχές, και να απομνημονεύουμε συνεχώς όσο είναι αναγκαίο για να έχουμε τη πιο βασική κατανόηση της αλήθειας.» Η σημασία σε αυτά τα τρία αποσπάσματα είναι άμεση και σαφής. Λίγο πιο τεχνικές είναι (4) παρ. 69, όπου μιλά για τις μόνιμες ιδιότητες (*συμβεβηκότα*) των συνθέτων σωμάτων *καὶ ἐπιβολὰς μὲν ἔχοντα ἰδίας πάντα ταῦτά ἐστι καὶ διαλήψεις*, «και όλες αυτές οι μόνιμες ιδιότητες έχουν το δικό τους τρόπο να γίνονται αντιληπτές και να ξεχωρίζουν», και (5) παρ. 70 *Κατ' ἐπιβολὰς δ' ἂν τινος ... ἕκαστα προσαγορευθεῖη*, «σαν αποτέλεσμα κάποιων πράξεων ενεργητικής αντίληψης... κάθε μία από αυτές μπορεί να πάρει αυτό το όνομα ». εδώ πλησιάζουμε σαφώς μια πιο εσωτερική χρήση, αν και ακόμη στις ίδιες γραμμές, είναι και το τελευταίο απόσπασμα (6) παρ. 36 *τὸ ταῖς ἐπιβολαῖς ὀξέως δύνασθαι χρῆσθαι* πρέπει να περιμένει τα αποτελέσματα της γενικής έρευνας. Όμοίως το απόσπασμα στον Κλήμη Αλεξανδρέα που αναφέρθηκε πιο πάνω, στο οποίο έχει δηλωθεί ότι η *πρόληψις* είναι η *ἐπιβολή προς κάτι το έναργές*, πρέπει να το κρατήσουμε προς το παρόν. *ἐπιβολή* λοιπόν φαίνεται να σημαίνει μια «πράξη προσοχής» και έτσι «θέαση» ή «αντίληψη». Και ο Tohte και ο Giussani, εντούτοις, πιστεύουν ότι έχει και στον Επίκουρο την «παθητική» ή «αντικειμενική» έννοια της «εντύπωσης» που προκύπτει από τέτοια πράξη αντίληψης. Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν στενό παραλληλισμός στην τεχνική φρασεολογία του Επίκουρου για αυτή την παράγωγη παθητική έννοια: η *αἴσθησις* σίγουρα χρησιμοποιείται και για την ενεργητική αίσθηση και επίσης για την παθητική αίσθηση που λαμβάνεται, και η *πρόληψις*, η οποία θα πρέπει αυστηρά να σημαίνει την «πράξη πρόβλεψης» δεν χρησιμοποιείται, νομίζω, ποτέ με αυτή την έννοια από τον Επίκουρο, αλλά πάντοτε με τη σημασία της «γενικής έννοιας» ή «σύνθετης εικόνας», που είναι η βάση μια τέτοιας «πράξης πρόβλεψης». Αλλά, αν και είναι κάποτε δυνατό να μπορεί να εννοείται μάλλον η παθητική έννοια παρά η ενεργητική, δεν είναι ποτέ αναγκαίο, και η χωρίς διάκριση εισαγωγή της, νομίζω, έχει προκαλέσει μεγάλη σύγχυση.

2. Θα μπορούσαμε να ρίξουμε πολύ φως στην σημασία της *ἐπιβολή τῆς διανοίας* εάν κατ' αρχήν ρωτήσουμε εάν ο Επίκουρος μελετά κάποιο άλλο είδος *ἐπιβολή* εκτός αυτό αυτή του νου. Η απάντηση δεν βρίσκεται μακριά, αν και το πόσο σημαντική είναι φαίνεται να μην έχει επαρκώς σημειωθεί. Ο Επίκουρος αναγνωρίζει καθαρά μια *ἐπιβολή* των αισθήσεων. Δεν είναι (όχι πάντοτε) οι απλά παθητικοί δέκτες μιας εντύπωσης, αλλά με μια «πράξη προσοχής» αντιλαμβάνονται τις εικόνες που ρέουν προς αυτούς: «κοιτάζουν» ή «ακροάζονται» σε αντίθεση στο απλό «βλέπουν» ή «ακούουν». Σε αυτή την περίπτωση είναι σαφές ότι αυτή η *ἐπιβολή*

θα συνδέεται με τη διαδικασία της *έπιμαρτύρησης*, την κοντινή ματιά του *ένάργημα*, που πρέπει να ελέγχει την απερίσκεπτη εξαγωγή συμπερασμάτων της *δόξα*, και να μας λέει με βεβαιότητα την αληθινή φύση του αντικειμένου. Τα χωρία της Επιστολής προς Ηρόδοτον που αναφέρουν ή χρησιμοποιούν αυτή την *έπιβολή* των αισθήσεων είναι τέσσερα, και θα είναι βολικό να τα εξετάσουμε με σειρά αύξουσας δυσκολίας.

Β. Παρ. 50. Το πιο σαφές και πιο εύκολο από τα χωρία αυτά είναι αυτό στο οποίο ο Επίκουρος άμεσα και με μεγάλη έμφαση συνοψίζει την θεωρία του σε ότι αφορά την αξία της *έπιβολή* γενικά. Η ιδέα εδώ φαίνεται ακριβώς να επιβεβαιώνει ότι έχει ήδη λεχθεί. «η εικόνα που προσλαμβάνουμε με πράξη προσοχής ή ενεργητική αντίληψη από μέρους των αισθήσεων (πρέπει να αφήσουμε έξω προς το παρόν τον νου) είτε πρόκειται για το σχήμα ή για τις ιδιότητες (π.χ. το χρώμα) ενός αντικειμένου, είναι στην πραγματικότητα το σχήμα του (ή οι ιδιότητες του).» Αυτή ακριβώς είναι η έννοια της *έπιμαρτύρησης* την οποίαν ο Επίκουρος έχει μόλις εξηγήσει στο προηγούμενο απόσπασμα. Η πρώτη μας παθητική αίσθηση ενός απομακρυσμένου αντικειμένου είναι «αληθής», επειδή η εικόνα είναι πιστή αναπαράσταση των διαδοχικών «ειδώλων», αλλά δεν είναι αληθής μέχρις ότου έχουμε «κοιτάξει» με κοντινή και ξεκάθαρη ματιά (*τὸ παρόν, τὸ έναργές*), ότι μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η εικόνα αναπαριστά ακριβώς το σχήμα και το χρώμα του αντικειμένου. *έπιβολή* απαιτείται για την επιβεβαίωση (ή μη επιβεβαίωση) της *δόξα* που βρίσκεται στην αρχική παθητική αίσθηση.

Ε. παρ. 62. Αν και πολύ διαφορετικό χωρίο από την άποψη της *έπιβολή* της *διανοίας*, επιβεβαιώνει ισχυρά την έννοια της *έπιβολή* των αισθήσεων. Ο Επίκουρος εξετάζει την κίνηση των ατόμων μέσα σε ένα κινούμενο σύνθετο σώμα. «Κοιτάζοντας» αντιλαμβανόμαστε ότι η κίνηση του συνολικού σώματος είναι το άθροισμα των κινήσεων όλων των αισθητών μερών του στην ίδια κατεύθυνση με το συνολικό (π.χ. ένας στρατός). Η *δόξα* χρησιμοποιεί αυτή την αναλογία ως προς την κίνηση των μερών των ατόμων ενός κινούμενου σώματος και συμπεραίνει ότι θα είναι η ίδια, ενώ η *έπιβολή* της *διανοίας* δείχνει ότι είναι διαφορετική. Εδώ το *θεωρούμενον* (αυτό που βλέπουμε «κοιτάζοντας το» σε αντίθεση με το *ὀρώμενον*) έχει σαφώς την αντίστοιχη έννοια με το *τὸ ἐπιβλητικῶς λαμβανόμενον τοῖς αἰσθητηρίοις* στο Β, και η γενική έννοια είναι η ίδια με το προηγούμενο χωρίο. Η *έπιβολή* των αισθήσεων μας δίνει την βέβαιη εικόνα ενός *σύμπτωμα* (σε αυτή την περίπτωση την κίνηση) του *στερέμιον*.

Α. παρ. 38. Αφού έχει μιλήσει για την αναγκαιότητα να κρατήσουμε την ορολογία της έρευνας μας σε ακριβή αντιστοίχιση με τις έννοιες που αντιπροσωπεύουν, ο Επίκουρος προχωρά να εξετάσει τις μεθόδους έρευνας. Για λόγους ευκρίνειας μπορούμε να βγάλουμε τις λέξεις που αναφέρονται στην *έπιβολή* των αισθήσεων: *κατὰ τὰς αἰσθήσεις δεῖ πάντα τηρεῖν καὶ ἀπλῶς < κατὰ > τὰς παρούσας ἐπιβολὰς ... ὅτου δήποτε τῶν κριτηρίων, ... ὅπως ἂν ... τὸ προσμένον... ἔχωμεν οἷς σημειωσόμεθα*: «προκειμένου να μπορούμε να έχουμε ενδείξεις με τις οποίες να κρίνουμε την εικόνα που προσμένει επιβεβαίωση (δηλαδή την πρωτότυπη εικόνα του απομακρυσμένου αντικειμένου), πρέπει να τα έχουμε όλα υπό τον έλεγχο των αισθήσεων (δηλαδή απαλλαγμένοι από τις προσθήκες της *δόξα*), και κυρίως της άμεσης αντίληψης (*τὰς παρούσας ἐπιβολὰς* είναι αντίστοιχο με το *τὰς ἐπιβολὰς ἐπὶ τὸ παρόν ἤδη κατὰ τὴν αἴσθησιν*, δεξ Κ.Δ. xxiv) κάθε ενός από τα κριτήρια». Εδώ τα *κριτήρια* είναι προφανώς οι προσωπικές αισθήσεις, όραση, ακοή, κλπ, τα αισθητήρια του Β, τα οποία είναι πράγματι *κριτήρια* επειδή είναι όργανα της *αἴσθησις*: η έκφραση είναι λίγο ασαφής, αλλά η σημασία σε σχέση με τα παράλληλα χωρία είναι αρκετά αλάνθαστη. Η γενική έννοια του χωρίου είναι τότε η ίδια με τα δύο προηγούμενα αποσπάσματα, αλλά είναι διατυπωμένη πολύ περισσότερο

σαφώς και λεπτομερώς. Η *έπιβολή* των αισθήσεων, το *τό προσμένον* και η διαδικασία της *έπιμαρτύρησις* βρίσκονται στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Το εντελώς σημαντικό θέμα για την επιστημονική έρευνα στο πεδίο της γενικής έννοιας (*πρόληψις*) είναι η καθαρή αίσθηση, και ιδιαίτερα η παρατήρηση των φαινομένων με κοντινή ματιά, που θα μας δώσει την βεβαιότητα ότι η αισθητηριακή εικόνα ανταποκρίνεται στην αντικειμενική πραγματικότητα.

Γ. παρ. 51. Εδώ ο Επίκουρος μιλά για την ακριβή ομοιότητα των αισθητηριακών εικόνων με τα αντικείμενα από τα οποία εκπέμπονται τα «είδωλα». Αν βγάλουμε πάλι τα στοιχεία που είναι σχετικά με την *έπιβολή* των αισθήσεων, έχουμε: *Ἡ τε γὰρ ὁμοιότης τῶν φαντασμῶν οἶον εἰ ἐν εἰκόνι λαμβανομένων... κατὰ ἐπιβολὰς τῶν λοιπῶν κριτηρίων οὐκ ἂν ποτε ὑπῆρχε τοῖς οὐσί τε καὶ ἀληθέσι προσαγορευομένοις, εἰ μὴ ἦν τινα καὶ τοιαῦτα προσβαλλόμενα*, «εκτός εάν «είδωλα» έρχονται σε μας, που είναι ακριβείς αναπαραστάσεις του αντικειμένου, δεν θα μπορούσαμε να είμαστε βέβαιοι για την ακριβή ομοιότητα των εικόνων που λαμβάνουμε μέσω της «αντίληψης» των αισθήσεων», δηλαδή, οι εικόνες που βλέπουμε με παρατήρηση με κοντινή ματιά. Η έκφραση, σε ότι αφορά την *έπιβολή* των αισθήσεων, είναι ακριβώς παράλληλη με ότι έχουμε ήδη συναντήσει: το χωρίο αυτό δεν προσθέτει κάποια νέα έννοια, αλλά για άλλη μια φορά επιβεβαιώνει το συμπέρασμά μας.

Δεν υπάρχει λοιπόν τώρα καμία δυσκολία στη μετάφραση της φράσης του Ιάμβλιχου, την οποίαν σημειώσαμε πιο πάνω. *ἢ ὄψις τοῖς ὀρατοῖς ἐπιβάλλει*, εκφράζει με αρκετή σαφήνεια την πράξη της *έπιβολή* από μέρους της αίσθησης της ὄρασης σε άμεση σχέση με το δικό της ιδιαίτερο αντικείμενο, ορατών πραγμάτων. Πριν αφήσουμε την *έπιβολή* των αισθήσεων, μπορούμε να σημειώσουμε ότι η όλη έννοια της πράξης της προσοχής από τη μεριά των αισθήσεων και η αντίληψη που προκύπτει εκφράζεται με σαφήνεια από τον Λουκρήτιο iv. 807-810 (ως δήλωση παρόμοιας «προσοχής» από τη μεριά του νου).

Δεν βλέπεις πως και τα μάτια, όταν καταπιάνονται να διακρίνουν πράγματα πολύ λεπτά, καταβάλλουν προσπάθεια και προετοιμάζονται, και πως αλλιώς δεν γίνεται να δούνε καθαρά;²⁰

Η έννοια της *έπιβολή* και η «ξεκάθαρη αντίληψη» δεν θα μπορούσαν να εκφραστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια.

3(α). Είναι τώρα η ώρα να περάσουμε στην εξέταση της *έπιβολή* τῆς διανοίας, και είναι σαφές ότι η πρώτη ερώτηση που πρέπει να τεθεί είναι εάν υπάρχει κάποια πράξη που εκτελείται από τον νου στην ψυχολογία του Επίκουρου που είναι ανάλογη με την αντίληψη μιας εικόνας μέσω πράξης προσοχής από την μεριά των αισθήσεων; Αμέσως θυμόμαστε βεβαίως τα πολύ λεπτά «είδωλα» τα οποία, καθώς είναι πολύ λεπτά για να γίνουν αντιληπτά από τις αισθήσεις, μπαίνουν μέσα στο νου και γίνονται άμεσα αντιληπτά από αυτόν, οι εικόνες που βλέπουμε στον ύπνο μας, τα οράματα των νεκρών, και πάνω απ' όλα οι «εικόνες» των θεών. Σε αυτές τις περιπτώσεις φαίνεται να υπάρχει πολύ στενή παραλληλία: η πράξη αντίληψης με το νου είναι, όπως ήταν, ένα είδος λεπτής αισθητηριακής αντίληψης, και επιπλέον πληροφορούμαστε από τον Λουκρήτιο²¹ ότι τέτοιες εικόνες είναι τόσο λεπτές, ώστε, ακόμη και όταν έχουν εισδύσει στο νου, δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές από αυτόν παρά μόνο με μια ειδική πράξη προσοχής, έτσι ώστε τις βλέπουμε πολύ συχνά στον ύπνο, όταν οι αισθήσεις βρίσκονται σε ύπνωση και ο νους είναι ανενόχλητος. Αυτό φαίνεται να είναι ακριβώς αυτό που πρέπει να περιμένουμε από την *έπιβολή* τῆς διανοίας, την αντίληψη αυτού που είναι πράγματι αισθητηριακή εικόνα με πράξη προσοχής από μέρος του νου. Είναι αναγκαίο να δούμε πως

20Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν

21Σύγκρισε iv. 757-776 με το 800-815.

αυτή η έννοια αντιστοιχεί στα χωρία στον Επίκουρο. Θα είναι ξανά βολικό να τα πάρουμε με τη σειρά που αναπτύσσουν πιο φυσικά την έννοια.

Δ. παρ. 51. Το χωρίο στο οποίο ο Επίκουρος επιχειρηματολογεί σχετικά με την ακριβή σύνδεση των αισθητηριακών εικόνων με το αντικείμενο από το οποίο προέρχονται. Τώρα μας ενδιαφέρει ο κατάλογος των «εικόνων» που η ομοιότητά τους είναι εγγυημένη με αυτές των ειδώλων. Είναι «οι εικόνες που γίνονται αντιληπτές σαν ένα είδος ομοιότητας (δηλαδή κανονικές εικόνες της αίσθησης) ή εκείνες που εμφανίζονται στο ύπνο, ή που οφείλονται σε οποιαδήποτε από τις άλλες αντιλήψεις του νου...». Θα ήταν αδύνατον να έχουμε πιο σαφή επιβεβαίωση από αυτήν: οι εικόνες στον ύπνο γίνονται αντιληπτές από ένα είδος *έπιβολή τῆς διανοίας*, και υπάρχουν άλλες (όπως οι εικόνες των θεών και τα οράματα των νεκρών) που γίνονται αντιληπτές με άλλες όμοιες *έπιβολαί*. Όλες αυτές, όπως ακριβώς οι εικόνες της αισθητηριακής αντίληψης που γίνονται αντιληπτές με την *έπιβολαί τῶν αισθητηρίων*, απαιτούν ως εγγύηση της αλήθειας τους την αντιστοιχία των «ειδώλων» με το αντικείμενο.

Β. παρ. 50. «κάθε εικόνα που προσλαμβάνουμε με ενεργητική αντίληψη από μέρους του νου..., είτε πρόκειται για το σχήμα ή για τις ιδιότητες, αυτή η εικόνα είναι (αναπαριστά ακριβώς) το σχήμα ή οι ιδιότητες του στερεού αντικειμένου». Είναι αυτό αλήθεια για την παρούσα έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας*; Βεβαίως και είναι αλήθεια για τις εικόνες των θεών, επειδή σχηματίζονται με την διαδοχή «ειδώλων» που έρχονται κατευθείαν από τα θεϊκά όντα στο νου: το «είδωλο» είναι αυτό που ήταν κάποτε το «σώμα» του θεού. Είναι εξίσου αλήθεια για τα οράματα των νεκρών, επειδή ξανά προκαλούνται από «είδωλα» που ήρθαν από τα σώματά τους όταν ήσαν ζωντανοί. Αλλά υπάρχουν βεβαίως κάποια άλλα είδη εικόνων που γίνονται αντιληπτές με όμοιο τρόπο από τον νου, που δεν μπορούν να αγνοηθούν, για παράδειγμα, οι *συστάσεις*, οι *περίεργες*, *χονδροειδείς*, *σύνθετες* εικόνες που οι ίδιες σχηματίζονται στον αέρα, και τα οράματα από ντελίριο. Σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις η «εικόνα» δεν αντιστοιχεί σε εξωτερική πραγματικότητα. Ο Επίκουρος σώθηκε σε τέτοιες περιπτώσεις επιχειρηματολογώντας ότι η εικόνα είναι «αληθινή», επειδή αντιστοιχεί στα «είδωλα», και²² είναι λανθασμένη αναγωγή της δόξα να συμπεράνει ότι τα «είδωλα» με τη σειρά τους αναπαριστούν τρέχουσες πραγματικότητες. Αλλά θα ήταν ίσως το πιο αληθινό συμπέρασμα στην περίπτωση αυτή να πούμε ότι ο Επίκουρος στο χωρίο αυτό θεωρεί βασικά τα άλλα είδη της «νοητικής αντίληψης» και κυρίως, όπως πιστεύει ο Tohte ότι θεωρεί, τις εικόνες των θεών. Οποσδήποτε αυτό το χωρίο είναι ξανά ισχυρή επιβεβαίωση της παρούσας άποψης.

Α. παρ. 38. Δεν περιέχει τίποτα που να είναι ασυνεπές με την μετάφραση αυτή. Τα αντικείμενα που γίνονται γνωστά σε μας με αυτό το είδος της γνώσης, την άμεση αντίληψη με τον νου, είναι απαραίτητως *ἄδηλα*, επειδή είναι ανεπαίσθητα με τα αισθητήρια όργανα. Επιλέγοντας λοιπόν το μέρος του αφορισμού που μας αφορά, παίρνουμε την αρχή «προκειμένου να έχουμε κριτήρια με τα οποία να κρίνουμε τα ανεπαίσθητα, πρέπει να τα έχουμε όλα κάτω από τον έλεγχο των αισθήσεων, και συγκεκριμένα σύμφωνα με τις άμεσες παραστάσεις του νου». Αυτό ταιριάζει αρκετά καλά με την έννοια που έχουμε αναπτύξει, αλλά φαίνεται να δείχνει ότι δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Επειδή φαίνεται εδώ ότι στην αντίληψη με το νου των λεπτών εικόνων τίποτα δεν αντιστοιχεί σε «μια κρίση για τα ανεπαίσθητα μέσω της κοντινής ματιάς», ή εν πάση περιπτώσει για να την έχουμε θα πρέπει να πιέσουμε λίγο τα πράγ-

22Σέξτος Εμπειρ. Προς Μαθημ. viii 63 (Usener 253). *ή μὲν αἴσθησις ὑπ' εἰδώλων κινουμένη ἀληθὴς ἦν (ὑπέκειτο γὰρ τὰ εἶδωλα), ὁ δὲ νοῦς οἰόμενος ὅτι στερέμνιοι εἰσὶν Ἐρίνυες* (θεωρεί την περίπτωση του Ορέστη) *ἐμψευδοδόξει*.

ματα. Εδώ λοιπόν δεν υπάρχει αντίφαση στην παρούσα θέση μας, αλλά ένας διακριτός υπαινιγμός για πρώτη φορά ότι η *έπιβολή τῆς διανοίας* καλύπτει κάτι περισσότερο.

Δ. παρ. 51 και Ε. παρ. 62. Πρέπει να τις αφήσουμε προς το παρόν στην άκρη, αλλά τώρα είμαστε σε θέση να εξετάσουμε την αναφορά στην Κ.Δ. xxiv, και θα φανεί ότι συνοψίζουμε θαυμάσια την έκθεση που παραθέτουμε εδώ για την *έπιβολαί* και των αισθήσεων και του νου. Στην Κ.Δ. xxiii, που συνδέεται στενά με αυτήν, ο Επίκουρος λέει «εάν απορρίψεις όλες τις αισθήσεις, δεν θα έχεις κριτήριο με το οποίο θα μπορείς να κρίνεις ακόμα και αυτά που λές ότι είναι ψευδή». Στην Κ.Δ. xxiv ωθεί το επιχείρημα ακόμη πιο μακριά: «εάν απορρίψεις κάθε απλή αίσθηση και δεν κάνεις καμία διάκριση ανάμεσα στο συμπέρασμα της γνώμης ως προς το φαινόμενο που αναμένει επιβεβαίωση από τη μια μεριά, και από την άλλη στην κοντινή ματιά που γίνεται από αισθητηριακή αντίληψη ή τα συναισθήματα, ή κάθε είδους νοητική αντίληψη μιας εικόνας, και θα δημιουργήσεις σύγχυση σε όλες τις άλλες αισθήσεις με την αστήρικτη γνώμη σου, έτσι ώστε θα χάσεις κάθε μέτρο κρίσης». Αυτό συμφωνεί εξαιρετικά με όσα έχουν ήδη λεχθεί: όπως ακριβώς στις περιπτώσεις της αισθητηριακής αντίληψης και της νοητικής αντίληψης πρέπει να σεβόμαστε την αξία της κάθε αίσθησης και να προσέχουμε την κοντινή ματιά, διακρίνοντας προσεκτικά ανάμεσα στην ασαφή εικόνα της ακαθόριστης ματιάς και στην ξεκάθαρη ματιά που αποκτάται μέσω μιας πράξης αντίληψης. Αλλά εδώ για άλλη μια φορά υπάρχει πρόταση για κάτι περισσότερο στην έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας* από αυτό που μέχρι τώρα έχουμε ανακαλύψει. Πώς αποκτά ξεκάθαρη αντίληψη σε αντίθεση με μια εικόνα που αναμένει επιβεβαίωση; και τι εννοεί με το «κάθε *έπιβολή* του νου»; Οπωσδήποτε κάτι περισσότερο από την αντίληψη διαφόρων ειδών λεπτών εικόνων.

Μέχρι τώρα έχουμε συμπεράνει ότι η *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι μια «νοητική αντίληψη μιας εικόνας που γίνεται αντιληπτή κατευθείαν από το νου χωρίς την παρεμβολή των αισθήσεων», και μπορούμε φυσικά να υποθέσουμε ότι ο Επίκουρος επέμενε στην αλήθεια της, ακόμη και αν δεν την συμπεριέλαβε ως *κριτήριον*²³, το ανέφερε τόσο συχνά ανάμεσα στα *κριτήρια*, κυρίως για να υποστηρίξει τον θεολογικό του ισχυρισμό ότι η νοητική μας θέαση των μορφών των θεών είναι μαρτυρία για την ύπαρξή τους. Αυτή είναι η άποψη του Tohte, εκτός από το ότι κλείνει (χωρίς να υπάρχει ανάγκη, νομίζω) στην παθητική ερμηνεία, και μιλά για την *έπιβολή τῆς διανοίας* ως μια «εντύπωση που λαμβάνεται από την αντίληψη του νου». Και αν αυτό ήταν όλη η μαρτυρία την οποία είχαμε, θα είμαστε ικανοποιημένοι με αυτή την ερμηνεία. Αλλά έχει ήδη επισημανθεί ότι αυτή η άποψη δεν φαίνεται να καλύπτει την πλήρη έννοια που απαιτείται είτε στην Α. παρ. 38 ή στην Κ.Δ. xxiv. Επιπλέον, έχουμε υποχρεωθεί προς το παρόν να αφήσουμε το Δ. παρ. 51, καθώς δεν φαίνεται τίποτα σε αυτά που έχουν λεχθεί να το εξηγεί, και μια εξέταση του Ε. παρ. 62 με τα συμφραζόμενα του θα δείξει αμέσως ότι δεν έχει καμία σχέση με την νοητική αντίληψη των λεπτών εικόνων. Εάν πρέπει να ανακαλυφθεί μια πλήρης ερμηνεία της *έπιβολή τῆς διανοίας*, είναι αναγκαίο να γίνει περαιτέρω έρευνα.

3 (β). Πρέπει λοιπόν να ρωτήσουμε, μπορεί η *έπιβολή τῆς διανοίας* να συλλάβει ή να αντιληφθεί κάτι άλλο πέραν από αυτές τις λεπτές εικόνες, ακριβώς σε αναλογία με τις εικόνες της αισθητηριακής αντίληψης; Σε αυτό το σημείο το απόσπασμα που έχει αναφερθεί πιο πάνω του Κλήμη Αλεξανδρείας αποκτά μεγάλη σημασία. «Ο Επίκουρος», λέει, «εξηγεί την «γενική έννοια» (πρόληψις) ως αντίληψη κάποιου πράγματος που είναι φανερό ή της ξεκάθαρης νοητικής εικόνας του πράγματος». Τώρα από τη γνώση μας για τη φύση της *πρόληψις* αυτό δεν

23 Διογένης Λαέρτιος x. 31.

είναι δύσκολο να το εξηγήσουμε. Η «πράξη πρόληψης» -επειδή εδώ η «*πρόληψις*» χρησιμοποιείται, αντίθετα με την συνηθισμένη χρήση του Επίκουρου, με την ενεργητική σημασία- είναι η αντίληψη της γενικής ή σύνθετης εικόνας, που σχηματίζεται από πολλές ιδιαίτερες αισθητηριακές εικόνες. Αυτή η «αντίληψη» πρέπει να είναι νοητική- πρέπει να είναι μια *έπιβολή τῆς διανοίας*, επειδή η γενική εικόνα μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο από το νου και όχι από τις αισθήσεις, και ποιο είναι τώρα το αντικείμενό της; όχι μια αισθητηριακή εικόνα, ούτε κάτι άλλο ανάλογο με αυτήν, αλλά μια γενική έννοια. Μια *έπιβολή τῆς διανοίας* τότε μπορεί να συλλάβει μια γενική έννοια, και έχοντας υπόψη αυτή τη νέα σημασία μπορούμε να γυρίσουμε στην έρευνα του δύσκολου αποσπάσματος στην Επιστολή προς Ηρόδοτο, το οποίο αφήσαμε για εξέταση.

Ε. παρ. 62. Το ειδικό ερώτημα στα συμφραζόμενα υπό εξέταση είναι: Ποια είναι η φύση των ατομικών κινήσεων σε ένα σύνθετο σώμα; «Γνωρίζουμε», λέει ο Επίκουρος, «ότι τα αντιληπτά μέρη ενός κινουμένου σώματος κινούνται όλα στην ίδια κατεύθυνση με το συνολικό σώμα»: αυτή είναι η αλήθεια που μας την εγγυάται μια *έπιβολή τῶν αισθητηρίων* (τὸ θεωρούμενον είναι σαφώς αυτό που συλλαμβάνεται από τις αισθήσεις όταν «κοιτάζουν» με ξεκάθαρη αντίληψη, δηλαδή με *έπιβολή*)». Με την αναλογία χρησιμοποιούμε την ίδια έννοια στη σκέψη για τα ανεπαίσθητα ατομικά μέρη και υποθέτουμε ότι και αυτά όλα κινούνται στην ίδια κατεύθυνση όπως το συνολικό σώμα: αυτό είναι έργο της γνώμης (*δόξα*) που συνδυάζει εικόνες και που σχηματίζει αυτό που τεχνικά ο Επίκουρος θα ονόμαζε *έννοια κατ' ἀναλογίαν*. Αλλά γνωρίζουμε ως αποτέλεσμα επιστημονικής έρευνας ότι τα άτομα βρίσκονται πραγματικά σε μόνιμη κατάσταση παλμικής κίνησης (*πάλσις*) σε όλες τις κατευθύνσεις, και αυτό το συμπέρασμα πρέπει να είναι αληθές ως αντίθετο με την προηγούμενη υπόθεσή μας, *επειδή αποκτήθηκε με την έπιβολή τῆς διανοίας*. Τι σημαίνει αυτό; Πως γνωρίζουμε αυτό το γεγονός με την *έπιβολή τῆς διανοίας* και γιατί επομένως είναι με βεβαιότητα αληθές;

Ο Giussani, σε μεγάλο βαθμό από την ισχύ αυτού του χωρίου, αλλά επίσης επηρεασμένος από τις γενικές του θεωρίες για την εξέλιξη της σκέψης του Επίκουρου, έχει επιχειρηματολογήσει για μια πολύ ευρύτερη έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας* από αυτήν που προτείνει ο Tohte. «Η *έπιβολή τῆς διανοίας* για τον Επίκουρο περιλαμβάνει και αυτό που προτείνει ο Tohte, αλλά όχι μόνο αυτό, και την *πρόληψις*, όπως επιθυμεί ο Brieger, αλλά όχι μόνη της, και επιστημονικές έννοιες γενικά, που περιλαμβάνουν και τις έννοιες αυτών των *ἄδηλα* -που είναι πραγματικά ή *coniuncta* ή *eventa*- που δεν εκπέμπουν «είδωλα». Τελικά η *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι νοητική παράσταση γενικά»²⁴. Η μοναδική μοιραία αντίρρηση σε όλη αυτή την άποψη της *έπιβολή* που τα περιλαμβάνει όλα, είναι κατά την άποψη μου ακριβώς αυτό το απόσπασμα (παρ. 62) στο οποίο αυτή βασίζεται. Βλέποντας ότι όλες οι νοητικές λειτουργίες, συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της *δόξα*, συνεχίζονται, σύμφωνα με τον Επίκουρο, με νοητικές εικόνες ή «νοητικές παραστάσεις», είναι αδύνατον να είχε πει ο Επίκουρος ότι «κάθε τι που συλλαμβάνεται με νοητική παράσταση είναι αληθές». Ο Giussani προχώρησε πιο πέρα, νομίζω, σε αυτή την τελευταία φράση απ' όσο πραγματικά εννοούσε, και επιθυμούσε να διακρίνει τις «επιστημονικές έννοιες» από τις εικόνες που σχηματίζονται με την γνώμη, αλλά αυτό ακριβώς είναι το κεντρικό σημείο του όλου θέματος.

Ας επιστρέψουμε γι' ακόμη μια φορά στο παράδειγμα της παρ. 62. Έχουμε ένα πρόβλημα: Ποια είναι η κίνηση των ατόμων σε ένα κινούμενο σύνθετο σώμα; Προσφέρονται δύο λύσεις, η μία ότι όλα κινούνται στην ίδια κατεύθυνση με το σύνολο, η άλλη ότι κινούνται σε ανεπαί-

24Loc. Cit., p. 179 fin.

σθητες μικρές τροχιές σε όλες τις κατευθύνσεις. Η πρώτη είναι η λύση της γνώμης που στηρίζεται στην αναλογία με τα αντιληπτά πράγματα, και είναι λανθασμένη: η τελευταία είναι η λύση της *έπιβολή τῆς διανοίας*, και είναι αληθής. Γιατί; Ποια είναι η διαφορά στη διαδικασία με την οποία αντιμετωπίζονται οι δυο λύσεις; «Η γνώμη», ο ίδιος ο Επίκουρος μας λέει -επειδή τώρα μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το Δ. παρ. 51- «είναι μια κίνηση του νου συνδεδεμένη στενά με την *έπιβολή τῆς διανοίας* (νοητική ενεργητική αντίληψη), αλλά που διαφέρει από αυτήν;» Ποια είναι η διάκριση; Γιατί η μια υπόκειται στην παραγωγή λανθασμένων αποτελεσμάτων, ενώ η άλλη μπορεί να μας δώσει μόνο κάτι τι αληθές; Εάν μπορέσουμε να απαντήσουμε αυτή την ερώτηση με βεβαιότητα, θα έχουμε λύσει όχι μόνο το ειδικό πρόβλημα που έχουμε μπροστά μας, αλλά ένα μεγάλο μέρος της δυσκολίας της επικούρειας γνωσιολογικής θεωρίας. Με κάποιο δισταγμό θα προσπαθήσω να δώσω την απάντηση. Μέχρι τώρα αυτό που γνωρίζουμε για την *έπιβολή τῆς διανοίας* στην δεύτερη έννοια της είναι ότι μπορεί να αντιλαμβάνεται έννοιες, όπως στην *πρόληψις*, (Κλήμης Αλεξανδρείας), και ότι η λειτουργίας της είναι κατά κάποιο τρόπο παράλληλη με αυτήν της *έπιβολή τῶν αισθητηρίων* στη διαδικασία της *έπιμαρτύρησης* (Α. παρ. 38 και Κ.Δ. xxiv). Ας προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε αυτές τις ιδέες στο πρόβλημα της ατομικής κίνησης. Η δόξα διατυπώνει την θεωρία ότι τα άτομα στο κινούμενο σύνθετο σώμα κινούνται όλα στην κατεύθυνση του συνθέτου σώματος, όπως κάνουν τα αντιληπτά μέρη του σώματος. Πως πρέπει να ελεγχθεί αυτή η θεωρία; Σύμφωνα με τον συνηθισμένο κανόνα του *Κανονικού* στην εξέταση των *ἄδηλα* με την αναγωγή στις αισθήσεις. Αλλά στην περίπτωση αυτή, ούτε οι αισθήσεις δεν θα μας δώσουν κριτήριο αληθείας, ή, όπως στην περίπτωση των ουρανίων φαινομένων, πολλές πιθανές θεωρίες θα μπορούσαν γίνουν δεκτές χωρίς *ἀντιμαρτύρησις* και να είναι εξίσου αληθείς. Η επιστημονική έρευνα απαιτεί μεγαλύτερη ακρίβεια από αυτήν, και στην πραγματικότητα ο Επίκουρος δεν ελέγχει το *δοξαζόμενον* με αναγωγή στις αισθήσεις, αλλά με αναγωγή σε μια *έπιβολή τῆς διανοίας*. Τότε, σχετικά με τις έσχατες οντότητες, η επιστημονική σκέψη οδηγείται σε κάποιες διαφορετικές γραμμές, και συμπεραίνει «μια και μοναδική αλήθεια». Προτείνω ότι στην άποψη του Επίκουρου οι επιστημονικές γενικές έννοιες δομούνται βήμα προς βήμα με αντιπαράθεση (*σύνθεσις*) προηγούμενων γενικών εννοιών, που κάθε μια με τη σειρά της συλλαμβάνεται ως «ξεκάθαρη» και αυταπόδεικτη με την άμεση αντίληψη του νου (*έπιβολή τῆς διανοίας*). Αυτό που είναι σημαντικό εδώ είναι να δείξουμε ότι αυτό το συμπέρασμα μας επιβάλλεται από το εξεταζόμενο απόσπασμα. Ο Επίκουρος ανάγει το *δοξαζόμενον* όχι στις αισθήσεις, αλλά σε «αυτό που συλλαμβάνεται με την *έπιβολή τῆς διανοίας*». Ποιό είναι αυτό που γίνεται αντιληπτό με αυτόν τον τρόπο; Σαφώς η «νοητική εικόνα» ή η «εικόνα» ή η «γενική έννοια» των ατόμων που, ακόμη και μέσα στο κινούμενο σύνθετο σώμα, εξακολουθούν να κινούνται μόνα τους σε κάθε κατεύθυνση. Και πως αυτή η νοητική εικόνα (έναργές) σχηματίζεται; Σαφώς με την αντιπαράθεση της προηγούμενης γενικής έννοιας της κίνησης των ελευθέρων και μη συνενωμένων ατόμων (που η ίδια σχηματίζεται με όμοιο τρόπο με την αντίληψη άλλων «ξεκάθαρων νοητικών εικόνων» σε αντιπαράθεση) με την γενική έννοια ατόμων που περικλείονται σε ένα κινούμενο *ἄθροισμα*; Τέτοια αντιπαράθεση μπορεί μόνο να δημιουργήσει μιά νέα εικόνα ή γενική έννοια – μόνο να σχηματίσει μια εικόνα και όχι πολλές εναλλακτικές εικόνες- και αυτή η γενική έννοια, επειδή είναι «ξεκάθαρη» ή, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, «αυταπόδεικτη», γίνεται αντιληπτή άμεσα ή, όπως θα έπρεπε να πούμε, «ενορατικά» από τον προσεκτικό νου σε *έπιβολή*. Και τη στιγμή που η γενική έννοια γίνεται αντιληπτή, παρουσιάζεται να είναι αληθής, γνωρίζουμε ότι το προηγούμενο *δοξαζόμενον*, το

οποίο θεμελιώθηκε σε αυθαίρετη αναλογία είναι ψευδές. Εδώ λοιπόν είναι η ακριβής επεξήγηση αυτού που αντιλαμβάνομαι πως είναι η ιδέα του Επίκουρου για την διαδικασία της επιστημονικής σκέψης. Επιπλέον, βλέπουμε τώρα ότι αυτή η διαδικασία είναι στην πραγματικότητα ακριβώς παράλληλη με την *έπιμαρτύρησις*. Το *δοξαζόμενον* της σκέψης ελέγχεται, ακριβώς όπως το *δοξαζόμενον* σε σχέση με την αισθητηριακή εντύπωση, με την αντίληψη – τώρα νοητική- μιας «ξεκάθαρης» εικόνας, που τη βλέπουμε, όπως ήταν, με κοντινή ματιά: εκείνη η αντίληψη διακηρύσσει ενάντια στην υπόθεση της γνώμης, και ταυτόχρονα, όπως η κοντινή ματιά θα έπρεπε, δίνει την μια και μοναδική αλήθεια. Τελικά, είναι τώρα δυνατόν να πούμε ότι η διαφορά ανάμεσα στη γνώμη και στην νοητική αντίληψη είναι ότι όπου η *δόξα* συνδυάζει αυθαίρετα πολλά είδη γενικών εννοιών μεταξύ τους ή με τις εικόνες των αισθήσεων, η *έπιβολή τῆς διανοίας* αντιλαμβάνεται αμέσως μια νέα γενική έννοια ως το αναγκαίο αποτέλεσμα του συνδυασμού των γενικών εννοιών, που γίνονται οι ίδιες αντιληπτές με όμοιο τρόπο. Η *έπιβολή τῆς διανοίας* τότε, καθώς παίζει τον ρόλο της στην πιο υψηλή νοητική λειτουργία της επιστημονικής σκέψης, είναι η άμεση «αντίληψη με τον νου των γενικών εννοιών της επιστημονικής σκέψης», η οποία προσλαμβάνεται ως μια αλυσίδα αυταπόδεικτων νοητικών εικόνων που κατ' ανάγκη συνδέονται μεταξύ τους.

Απομένει να ελέγξουμε αυτή την έννοια κάνοντας αναφορά τα άλλα αποσπάσματα στον Επίκουρο.

Β. παρ. 50. Αναφέρεται αποκλειστικά στην μορφή και στις μόνιμες ιδιότητες των *στερέμνια*. Η δεύτερη έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας* δεν έχει θέση εδώ, και μπορούμε να πούμε με εμπιστοσύνη ότι ο Επίκουρος σκέπτεται μόνο την πρώτη έννοια της νοητικής αντίληψης των «λεπτών εικόνων». Γ. παρ. 51. Με όμοιο τρόπο αναφέρεται στην θεωρία των «ειδώλων». Ξανά η «νοητική αντίληψη» που εμπλέκεται εδώ είναι μόνο η μισο-αισθητηριακή αντίληψη των λεπτών εικόνων. Αλλά στο Α. παρ. 38 η νέα γενική έννοια παρέχει ακριβώς την έλλειψη την οποίαν αντιληφθήκαμε στην πρώτη εξέταση του χωρίου. Σε αυτό η παραλληλία μεταξύ των δύο ειδών της *έπιβολή*, αυτή των αισθήσεων και η άλλη του νου, είναι πολύ χαρακτηριστική, καθώς είναι επίσης η αντίληψη του *προσμένον* και του *επιμαρτύρησις*. Περιλαμβάνοντας την δεύτερη έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι δυνατόν να συμπληρώσουμε την παραλληλία: η *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι ένας έλεγχος με τον οποίον κρίνουμε τα *ἄδηλα*, όχι μόνο επειδή κάποια *ἄδηλα* μας δίνουν άμεσες νοητικές εντυπώσεις, αλλά επειδή με την διαδικασία της «κοντινής ματιάς» των επιστημονικών γενικών εννοιών, μπορούν να ελεγχθούν υποθέσεις σχετικά με τα ανεπαίσθητα και η αλήθεια «σαφώς» να γίνει αντιληπτή. Το χωρίο δίνει τώρα πληρότητα στη σημασία του ή οποία έλειπε πιο πριν. Για άλλη μια φορά στην Κ.Δ. xxiv περιλαμβάνεται η δεύτερη έννοια, ίσως όχι τόσο σαφώς. Το *ἀπορούμενον* της επιστημονικής έρευνας είναι, όπως η ματιά από μακριά, ένα *προσμένον*. Σε αντίθεση με αυτήν είναι η «κοντινή ματιά», *τὸ παρὸν ἤδη κατὰ τὴν έπιβολὴν τῆς διανοίας*. Εάν αυτά δεν κρατηθούν ξεχωριστά, θα υπάρξει σύγχυση στην επιστήμη, όπως και στην καθημερινή ζωή, με αστήρικτες γνώμες.

Δεν επιθυμώ βεβαίως να υποκαταστήσω με αυτή τη νέα γενική έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας* αυτή του Tohte, αλλά να προσθέσω σε αυτήν: «η νοητική αντίληψη» βεβαίως έχει σχέση με τις λεπτές εικόνες, αλλά επίσης και με τις γενικές έννοιες της επιστήμης. Εάν τώρα επιστρέψουμε στην περίληψη του Giussani, και εξαιρέσουμε την παράτολμη γενίκευση αυτής της τελικής πρότασης, θα δούμε ότι αντιπροσωπεύει ακριβώς το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε, μόνο που τώρα γνωρίζουμε το λόγο αυτού του συνυπολογισμού όλων των μερών

της. «Η *έπιβολή τῆς διανοίας* περιλαμβάνει και αυτό που υποθέτει ο Tohte (επειδή εδώ υπάρχει η άμεση αντίληψη μιας εικόνας που γίνεται αντιληπτή μόνο από το νου), αλλά όχι μόνο αυτό, και τη *πρόληψις*, όπως επιθυμεί ο Brieger (επειδή η πράξη της *πρόληψις* είναι ξανά άμεση αντίληψη με τον νου μιας εικόνας που μπορεί να υπάρχει μόνο στο νου και είναι από μόνη της κριτήριο αλήθειας), και (αυτό που επιθυμεί ο Giussani, αλλά δεν το εκφράζει ή το ερμηνεύει με σαφήνεια) επιστημονικές γενικές έννοιες (επειδή στην περίπτωση τους η *έπιβολή* είναι η πράξη της αντίληψης των ξεκάθαρων με κοντινή ματιά και αυτάνοηκτων γενικών εννοιών)». Αλλά η *έπιβολή τῆς διανοίας* δεν είναι «νοητική αντίληψη γενικά», επειδή αυτό θα περιείχε και την λειτουργία των *δόξα*, οι οποίες υπόκεινται σε σφάλμα. Το αποτέλεσμα λοιπόν αυτής της μακράς έρευνας είναι να επιβεβαιώσουμε αυτό που νομίζω ότι πραγματικά εννοούσε ο Giussani, ελπίζω μόνο ότι η διαδικασία της έρευνας έβαλε την θεωρία του σε πιο σταθερή βάση. Για τμήματα του επιχειρήματος μου δεν μπορώ, φοβάμαι, να ισχυρισθώ πλήρη *έπιμαρτύρησις* από τις πηγές, αλλά πιστεύω εντελώς ότι δεν υπάρχει *άντιμαρτύρησις*. Και όπως μπορώ να ισχυρισθώ με βεβαιότητα ότι το όλο θέμα είναι *άδηλον*, δηλαδή τόσο πολύ όσο χρειάζεται.

Απομένουν κάποια πρόσθετα προβλήματα τα οποία συνδέονται στενά με το κύριο θέμα.

1. Δεν είναι τώρα δύσκολο να δούμε ότι το *έπιβολαι* στην παρ. 36 χρησιμοποιείται με τεχνική έννοια, αλλά επίσης με την ευρύτερη δυνατή σημασία, που περιλαμβάνει όλες τις *έπιβολαι* και των *αίσθητήρια* και της *διάνοια*. «το πιο βασικό γνώρισμα» για τον επιστήμονα ερευνητή, «είναι η ικανότητα να κάνει ταχεία χρήση της παρατήρησης και της κατανόησης, και με τις αισθήσεις και με τον νου». Ομοίως μπορούμε τώρα να πούμε ότι το χωρίο από τον Αέτιο που έχουμε αναφέρει στην αρχή της μελέτης αυτής είναι τεχνικό, και αφορά τις *έπιβολαι* και των αισθήσεων και του νου.

2. Θα επισημανθεί ότι σε κάποια από τα αποσπάσματα²⁵ προτάσσεται στην *έπιβολή τῆς διανοίας* το επίθετο *φανταστική*. Το ερώτημα έχει τεθεί συχνά κατά πόσον η *φανταστική έπιβολή τῆς διανοίας* διαφέρει από κάθε άλλη μορφή της *έπιβολή τῆς διανοίας*, και αν είναι έτσι, ποια είναι η διαφορά. Και ο Tohte και ο Giussani, αν και για διαφορετικούς λόγους, αρνούνται τη διαφορά, ο Tohte επειδή είναι προφανές ότι η μόνη *έπιβολή* την οποίαν αντιλαμβάνεται –η άμεση αντίληψη των λεπτών εικόνων– είναι πάντοτε *φανταστική*, ο Giussani επειδή, εφόσον όλη η σκέψη διεξάγεται με νοητικές εικόνες, είναι αδύνατον να φανταστούμε μια *έπιβολή* (ή ακόμη και μια *δόξα*) που να μην είναι *φανταστική*. Θα έτεινα να συμφωνήσω με την άρνηση της διαφοράς, βεβαίως για τους λόγους που προβάλλει ο Giussani, αλλά επίσης νομίζω ότι στα αποσπάσματα όπου χρησιμοποιείται το επίθετο, ο Επίκουρος σκέπτεται πρωτίστως την *έπιβολή* της λεπτής *φαντασία* των θεών κλπ., και όχι αυτής των επιστημονικών γενικών εννοιών, επειδή είναι πιο φανερά και άμεσα *φανταστική*.

3. Ένα πιο δύσκολο και σημαντικό πρόβλημα είναι το ερώτημα γιατί οι επικούρειοι²⁶ έκαναν την *φανταστική έπιβολή τῆς διανοίας* κριτήριο αλήθειας, με το σχεδόν εξίσου δύσκολο πόρισμα του, γιατί ο Επίκουρος, μετά την σταθερή του σύνδεση της με τα άλλα κριτήρια, δεν την έκανε κριτήριο αληθείας. Ελπίζω η προηγούμενη εξέταση να έριξε κάποιο φως σε αυτό το σημείο. Απονέμοντας δικαιοσύνη στους επικούρειους πρέπει πρώτα απ' όλα να σημειώσουμε πόσο πάρα πολύ κοντά έρχεται ο ίδιος ο Επίκουρος να την ονομάσει κριτήριο. Στο Ε. παρ. 62 δηλώνει ότι τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε (ή, όπως μάλλον θα έπρεπε να πούμε,

25 Παρ. 31, 57 fin, Κ.Δ. xxiv.

26 Δ. Α. x. 32.

η εικόνες που συλλαμβάνονται) με την *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι πάντοτε αληθινά: στο Β. παρ. 50 δηλώνει ομοίως ότι η εικόνα της μορφής ενός συγκεκριμένου αντικειμένου που γίνεται αντιληπτό με την *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι στην πραγματικότητα η μορφή του. Στο Α. παρ. 38 μιλά για τις *έπιβολαί* «του νου είτε οποιουδήποτε άλλου από τα κριτήρια» (χρησιμοποιείται εδώ, όπως έχουμε δει, με την ενεργητική σημασία, των αισθήσεων που κάνουν οι *έπιβολαί=αίσθητήρια*), και στο Γ. παρ. 51 ακόμη πιο κατηγορηματικά για τις «*έπιβολαί* από μέρους του νου ή των άλλων κριτηρίων»: τελικά στις Κ.Δ. xxiv η *φανταστική έπιβολή τῆς διανοίας* τοποθετείται δίπλα μαζί με την *αἴσθησις* και τα *πάθη*. Η αθροιστική εντύπωση αυτών των αποσπασμάτων είναι βεβαίως αυτή μιας σιωπηρής αποδοχής της *έπιβολή τῆς διανοίας* ως *κριτήριο*, και αισθάνεται κανείς ότι οι επικούρειοι είχαν να κάνουν μόνο ένα πολύ μικρό βήμα. Ακόμη ο Επίκουρος ποτέ σε τόσες πολλές λέξεις δεν δηλώνει ότι η *έπιβολή* είναι *κριτήριο* αληθείας και ο έγκυρος κατάλογος του των *κριτήρια* δεν την περιλαμβάνει. Μπορούμε να εξηγήσουμε την διστακτικότητα του να κάνει αυτή την ταύτιση σε αντίθεση με την φανερή επιμονή των επικούρειων πάνω σε αυτό; Νομίζω ότι μπορώ να δώσω μια απάντηση. Ο Επίκουρος δεν συμπεριλαμβάνει την *έπιβολή*²⁷ κυρίως, πιστεύω, για δύο στενά συνδεόμενους λόγους. (1) ότι ένοιωθε ανήσυχος για την «αλήθεια» κάποιων από τις εικόνες που γίνονται αντιληπτές από τον νου, σχετικά με τα οράματα, δηλαδή, του παραληρήματος, τις *συστάσεις* και κάποιες από τις εικόνες του ύπνου, (2) ότι παρ' όλη την επιμονή του στην αλήθεια της *αἴσθησις*, ένοιωθε ομοίως ανήσυχος για την παθητική αισθητηριακή αντίληψη, και ειδικά για την «μακρινή ματιά». Με άλλα λόγια, για να βάλουμε αυτές τις δύο δυσκολίες μαζί, ο Επίκουρος δεν ήθελε να θέσει με οποιαδήποτε μορφή το θέμα της «αλήθειας» που εμπλέκεται στη σχέση της εικόνας, του «ειδώλου» και του πραγματικού αντικείμενου, επειδή οποιαδήποτε τέτοιο «ανακάτεμα του νου» θα μπορούσε να έχει διακινδυνεύσει όλο του το σύστημα. Υπάρχουν πάρα πολλές παρόμοιες ενδείξεις του ίδιου δισταγμού σε διάφορα σημεία στη ψυχολογία του. Από την άλλη μεριά, εκεί όπου ο Δάσκαλός τους φοβόταν να βαδίσει, οι επικούρειοι έσπευσαν και περιέλαβαν την *έπιβολή τῆς διανοίας*²⁸ στα κριτήρια της αλήθειας. Οι λόγοι τους ήσαν, νομίζω, κάπως έτσι. (1) Υποστήριζαν σθεναρά την αλήθεια της «εικόνας» στο πεδίο αντιστοιχίας της με τα «είδωλα»: ήταν τότε αναγκαίο να δεχθούν ότι το «είδωλο» της «μακρινής ματιάς» (δηλαδή ο μικρός στρογγυλός πύργος) ήταν αναληθής ως παράσταση του συγκεκριμένου αντικείμενου. Η *έπιμαρτύρησις* και η «κοντινή ματιά» που αποκτάται με την *έπιβολή* είναι τότε η μόνη μέθοδος για να εξασφαλίσουμε την πλήρη αλήθεια, δηλαδή πλήρη αντιστοιχία του αντικείμενου, του «ειδώλου» και της εικόνας. (2) Ομοίως στην περιοχή της σκέψης η μόνη μέθοδος για να διακρίνουμε τις συγκεκριμένες γενικές έννοιες της επιστήμης από τις εσφαλμένες υποθέσεις της *δόξα*, ήταν με την επιμονή στην αλήθεια των εννοιών που αποκτώνται με την *έπιβολή τῆς διανοίας*. (3) Επιθυμούσαν ζωηρά (όπως έχει προτείνει ο Tohte) να διατηρήσουν την βεβαιότητα της γνώσης για τους θεούς όπως αποκτάται με την άμεση νοητική αντίληψη των εικόνων τους. Οι επικούρειοι είχαν ήδη καταγγελθεί στο πεδίο της αθεΐας, και ήταν αναγκαίο να αντικρούσουν την κατηγορία.

27Να σημειώσουμε ότι όλα τα αποσπάσματα στην Επιστολή προς Ηρόδοτο μας δίνουν τόσο μεγάλη δικαίωση για τον συνηπολογισμό της *έπιβολή* των αισθήσεων ως κριτήριο, όσο κάνουν γι'αυτό της *έπιβολή τῆς διανοίας*. Μόνο το χωρίο στις Κ.Δ. τοποθετεί την *φανταστική έπιβολή τῆς διανοίας* σε διαφορετική βάση.

28Φαίνεται περιττό εκ πρώτης όψεως ότι δεν έβαλαν επίσης την *έπιβολή τῶν αίσθητηρίων*, αλλά η αιτία είναι σαφώς ότι αυτή περιλαμβανόταν ήδη στην *αἴσθησις*, ενώ στον κατάλογο του Επίκουρου δεν υπήρχε καθόλου νοητικό *κριτήριο*, μέσα στο οποίο *η έπιβολή τῆς διανοίας* να μπορεί να περιληφθεί.

4. Συμπερασματικά πρέπει να θεωρήσουμε ορισμένες εκφράσεις στους Λατίνους συγγραφείς που φαίνεται να έχουν σχέση με την *έπιβολή της διανοίας*. Σε ένα απόσπασμα του Κικέρωνα και σε δύο (πιθανόν τρία) του Λουκρήτιου υπάρχει καθαρά μια τέτοια ηχώ: πρέπει να ρωτήσουμε εάν πρόκειται για απλή σύμπτωση ή για μετάφραση, και εάν συμβαίνει το δεύτερο, ποια είναι η ακριβής σχέση των λατινικών αποσπασμάτων με την θεωρία του Επίκουρου.

(α) Κικέρων *De Nat. Deorum*, i. 54. «*si immensam et interminatam in omnis partis magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur ut nuham tamen oram ultimi^ videat in qua possit insistere.*²⁹» Ο νους εδώ «ο ίδιος προβάλλει και εντείνει προς (ή μέσα σε) την απειρία του χώρου.

(β) Λουκρήτιος ii. 1044 -1047.

Quaerit enim rationem animus, cum summa loci sit
Infinita foris haec extra moenia mundi,
quid sit ibi porro quo prospicere usque velit mens
atque *animi iactus liber* quo pervolet ipse.³⁰

Εδώ ο νους ομοίως «προβάλλει ο ίδιος ελεύθερα» στον άπειρο χώρο και ρωτά τι υπάρχει έξω από τον κόσμο μας.

(γ) Λουκρήτιος ii. 739-744. Ο ποιητής δηλώνει ότι τα άτομα δεν έχουν χρώμα, και θέλει να προλάβει την αντίρρηση ότι δεν μπορούμε να έχουμε νοητικές εικόνες που να μας δίνουν γνώση τέτοιων ατόμων.

In quae corpora si nullus tibi forte videtur
pose animi insectus fieri, procul avius erras.

Scire licet nostrae quoque menti corpora posse
Verti innotitiam nullocircumlitafuco.³¹

Μπορούμε να «προβάλλουμε τον νου μας» πάνω σε σώματα χωρίς χρώμα: μπορούν να σχηματίσουν γενική έννοια στο νου μας.

(δ) Λουκρήτιος ii. 1080

In primus animalibus in icementem³²

θα μας προσέφερε άλλο ένα παράδειγμα μιας παρόμοιας έννοιας, εάν η εικασία του Winkelmann ήταν σωστή, «στρέψε την προσοχή σου στα ζώα», αλλά αμφιβάλλω ένα η σημασία είναι σωστή, όπως μπορούμε να δούμε στη συνέχεια.

(ε) Σε αυτά τα αποσπάσματα πρέπει να προσθέσουμε, αν και η έκφραση είναι διαφορετική, άλλο ένα το οποίο έχει ήδη σημειωθεί σε σχέση με την *έπιβολή* (iv. 802-817) και ειδικά:

29« Δεν θα τον είχατε καμιά ανάγκη, εάν μπορούσατε να δείτε αυτούς τους αναρίθμητους χώρους, τους άπειρους, που προσφέρονται στο νου και που μπορεί να τους διασχίσει σε κάθε κατεύθυνση και όπου ποτέ, οποιαδήποτε κατεύθυνση και αν θελήσει να ακολουθήσει, δεν θα βρει όριο για να σταματήσει.» (Μετάφραση Λεωνίδας Α. Αλεξανδρίδης).

30Γιατί ο νους πασχίζει με το λογισμό να καταλάβει: αφού το διάστημα απλώνεται στο άπειρο πέραν από τα τείχη του κόσμου ετούτου, τι να υπάρχει εκεί έξω που τόσο λαχταρά το πνεύμα να ερευνήσει, και όπου μόνη και ελεύθερη πετά η *έπιβολή της διάνοιας*. (Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν)

31Γιατί τα στοιχεία της ύλης δεν έχουν κανένα απολύτως χρώμα είτε όμοιο είτε ανόμοιο με το χρώμα των σωμάτων. τότε να είσαι σίγουρος ότι ο νους μας μπορεί να συλλάβει την έννοια σωματιδίων δίχως χρώμα. (Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν)

32Πρόσεξε πρώτα- πρώτα τα ζωντανά. (Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν)

et quia tenvia sunt, nisi quae contendit, acute
cernere non potis est animus. Proinde omnia quae sunt
praeterea pareunt, nisi quae ex se ipse paravit.³³ (802-804)

Καί,

et tamen in rebus quoque apertis noscere possis,
si non advertas animum, proinde esse quasi omni
tempore semotum fuerit longe quere motum.³⁴ (811-813)

Είναι σαφές εξαρχής ότι κανένα από αυτά τα αποσπάσματα (εκτός από το τελευταίο, το οποίο δεν έχει φράση που να είναι άμεση μετάφραση του *έπιβολή τῆς διανοίας*) δεν αφορά την άμεση νοητική αντίληψη των λεπτών εικόνων. Ο Tohte εντούτοις, που περιορίζει την *έπιβολή τῆς διανοίας* σε αυτή την έννοια, αν και δέχεται ότι το λατινικό *animi iniectus* κλπ., είναι η μετάφραση του όρου του Επίκουρου, ακόμη συμπεραίνει ότι «ο Λουκρήτιος και ο Κικέρων χρησιμοποίησαν αυτές τις εκφράσεις με διαφορετική έννοια από αυτήν στην οποία χρησιμοποιούσε ο Επίκουρος την αντίστοιχη ελληνική». Αλλά ο Giussani σωστά επέμενε ότι η μοναδικότητα των λατινικών φράσεων, η σύμπτωση ανάμεσα στις εκφράσεις του Κικέρωνα και του Λουκρήτιου, και η ύπαρξη όρου του Κικέρωνα σε ένα χωρίο όπου είναι προφανές ότι ακολουθεί προσεκτικά του επικούρειο κείμενο του, θα το κάνει βέβαιο ότι οι λατινικές εκφράσεις ήσαν προσεκτική και σκόπιμη μετάφραση του τεχνικού όρου του Επίκουρου. Ο Giussani, ο οποίος βεβαίως προσέγγισε το συνολικό πρόβλημα από την άποψη του Λουκρήτιου, ήταν πράγματι βαθειά επηρεασμένος από την φανερή ευρύτητα των ιδεών που περιείχαν αυτά τα λατινικά αποσπάσματα ώστε να συμπεράνει ότι η *έπιβολή τῆς διανοίας* είναι ένα ευρύς όρος για την «νοητική αναπαράσταση γενικά». Όπως είδαμε, αυτός ο ισχυρισμός δεν στέκει και πρέπει να περιορισθεί. Υπάρχει κάτι σε αυτά τα λατινικά αποσπάσματα που είναι αντιφατικό με το γενικό μας συμπέρασμα σχετικά με την *έπιβολή*;

Στα (α) και (β) η έννοια είναι η ίδια, η «προβολή του νου» στο άπειρο του χώρου: εδώ έχουμε ακριβώς την έννοια της *έπιβολή*, όπως την έχουμε εξηγήσει: είναι η νοητική εξέταση μιας επιστημονικής γενικής έννοιας. Το επικούρειο παράλληλο είναι το Ε. παρ. 62. Στο (γ) έχουμε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εμφάνιση της ίδιας έννοιας: μπορούμε να έχουμε μια *έπιβολή* των άχρωμων ατόμων, επειδή ξανά είναι μια εικόνα που στηρίζεται στην *πρόληψις* (*potitiamii*. 745, είναι πάντοτε η τεχνική μετάφραση του Λουκρήτιου για το *πρόληψις*). Στο (δ) νομίζω ότι η διόρθωση του Winckelmann δεν μπορεί να είναι σωστή, επειδή δεν θα έπρεπε να έχουμε μια *έπιβολή τῆς διανοίας* των «ζώων» είτε ως άμεση νοητική αντίληψη μια λεπτής εικόνας, είτε ως επιστημονικής έννοιας (ενώ θα μπορούσαμε βεβαίως να έχουμε μια κανονική *πρόληψις* του «ζώου»). Ο Λουκρήτιος πιο φυσικά θα έλεγε απλά «παρατήρησε τα ζώα», όπως πρακτικά κάνει στο ii. 342 και μετά. Εάν το *inicementem* είναι σωστό, είναι ασαφής χρήση της φράσης. Τελικά, στο (ε) έχουμε εμφάνιση χωρίς τεχνικό όρο της γενικής έννοιας της *έπιβολή τῆς διανοίας* στην αρχική σημασία της αντίληψης λεπτών (*tenvia*) εικόνων.

Μπορούμε συνεπώς πολύ καλά να πούμε ότι τα λατινικά αποσπάσματα, απέχοντας από την δημιουργία οποιασδήποτε δυσκολίας ή από το να είναι με οποιοδήποτε τρόπο αντιφατικά με

33Και επειδή είναι λεπτές (οι εικόνες), ο νους δεν μπορεί να διακρίνει με ακρίβεια παρά μόνο εκείνες στις οποίες δίνει προσοχή. Οπότε, σβήνουν όλες οι άλλες που βρίσκονται παράμερα, και μένουν εκείνες που ο νους είναι προετοιμασμένος να δεχθεί. (Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν)

34Ακόμα και πράγματα ευκολοδιάκριτα, θα διαπιστώσεις πως αν δεν έχεις την προσοχή σου στραμμένη σ' αυτά, είναι σαν να ξεκόβουν από σενα διαρκώς και να απομακρύνονται. (Μετάφραση Θεόδωρος Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη. Εκδόσεις Θύραθεν)

την φρασεολογία του Επίκουρου, επιβεβαιώνουν έντονα την γενική άποψη την οποίαν έχουμε λάβει, και ειδικά την δεύτερη έννοια της *έπιβολή τῆς διανοίας* ως την αντίληψη μιας επιστημονικά επαληθευμένης έννοιας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *Επίκουρος η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1954.
2. Διογένης Λαέρτιος, *Επίκουρος*. Εισαγωγή –μετάφραση Αθανάσιος Τσακνάκης, Εκδόσεις Βιβλιοβάρδια, Θεσσαλονίκη 2007.
3. Κοέν Α. , *Η φιλοσοφία του Επίκουρου. Άτομα ηδονή Αρετή*, Μετάφραση Στ. Δημόπουλος. Εκδόσεις Θύραθεν. Θεσσαλονίκη 2005.
4. Λουκρήτιος, *ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ*, εκδόσεις ΘΥΡΑΘΕΝ, Θεσσαλονίκη 2005
5. Επίκουρος *ΑΠΑΝΤΑ*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1994
6. Πωλ Νιζάν, *ΟΙ ΥΛΙΣΤΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ-ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ*, Εκδόσεις Βερέττα, Ρόδος 2011.
7. JAMES WARREN, *The Cambridge Companion to Epicureanism*, Cambridge University Press 2009.
8. Κικέρων, *De Finibus Bonorum et Malorum*. Des SUPRÊMES BIENS ET DES SUPRÊMES MAUX, par Guyau M. Ch. Delagrave, Paris, 1875, avec introduction et notes suivis d'éclaircissements relatifs à l'histoire de l'épicurisme par M. Guyau.
9. Université Paris IV-Sorbonne, *ÉPICURE LETTRE À HÉRODOTE*, Traduction M. Conche.
10. *ÉPICURE LETTRE À HÉRODOTE*, Traduction Maurice Solovine.
11. Diogènes Laerte, *VIES ET DOCTRINES DES PHILOSOPHES DE L'ANTIQUITÉ SUIVIES DE LA VIE DE PLOTIN PAR PORPHYRE* TRADUCTION NOUVELLE PAR M. CH. ZEVORT ANCIEN ÉLÈVE DE L'ÉCOLE NORMALE, TOME SECOND, PARIS, CHARPENTIER, LIBRAIRE-ÉDITEUR, 17, RUE DE LILLE. 1847.
12. Vies des plus illustres philosophes de l'antiquité, traduites du grec de Diogène Laërce. On y a ajouté la vie de Diogène Laërce, d'Épicète, de Confucius, etc ... (par J.-H. Schneider). Amsterdam, 1758-1761, 3 vol. in-12.
13. Πωλ Νιζάν, *ΤΡΕΙΣ ΜΕΓΑΛΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ-ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ-ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ-ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ*, Έσπερος, Αθήνα 1954.
14. *ÉPICURE LETTRE À HÉRODOTE*, Traduction Octave Hamelin, Revue de Métaphysique et de Morale 18, 1910, p. 397- 440.
15. Cyril Bailey, *Epicurus, The Extant Remains*, Oxford 1926.
16. *Epicure et les épicuriens: Textes choisies* par Jean Brun. Presses Universitaires de France, 1961.
17. Trad. de M. Conche (très légèrement modifiée) dans *Epicure, Lettres et Maximes*, Paris, Presses Universitaires de France, 1987,
18. *Letter to Herodotus*, translated by Robert Drew Hicks.
19. *Diogenes Laertius. The Lives and opinions of Eminent Philosophers*. Translated by Charles Duke Yonge, (1895)